

श्रीमद् अमृतचंद्रायार्थदेव विरचित

पुरुषार्थसिद्धि - उपाय

मूળ श्लोको, गुजराती अन्वयार्थ अने पंडितप्रवर
टोडरमलज्जुत टीका उपरथी

गुजराती अनुवाद

: अनुवादक :

अ. प्रजलाल गिरधरलाल शाह

बी.अे (ओनर्स); अेस.टी.सी.; राष्ट्रभाषारत्न.
वढवाश शहरे

-: प्रकाशक:-

श्री वीतराग सत् साहित्य प्रसारक ट्रस्ट
भावनगर (सौराष्ट्र)

Thanks & our Request

This shastra has been kindly donated by Madhubhai Shah, London, UK who has paid for it to be "electronised" and made available on the internet in memory of Mrs Hiruben Rajpar Shah and Mrs Savitaben Jivraj Shah.

We also acknowledge the kind permission of Pujya Shree Kanji Swami Samarak Trust, 173-175 Mumbadevi Road, Mumbai-400 002 to publish this shastra in electronic form.

Our request to you:

1) We have taken great care to ensure this electronic version of the Gujarati Shree PurusharthSiddhiUpaai is a faithful copy of the paper version. However if you find any errors please inform us on rajesh@AtmaDharma.com so that we can make this beautiful work even more accurate.

2) Keep checking the version number of the on-line shastra so that if corrections have been made you can replace your copy with the corrected one.

Version 001: remember to check <http://www.AtmaDharma.com> for updates

प्रथमावृत्ति : प्रत ४१००

वीर संवत् २४८२

वीर संवत् २५०४

*

द्वितीयावृत्ति : प्रत २१००

*

विक्रम संवत् २०२२

विक्रम संवत् २०३४

:मुद्रक:

भगनलाल जैन

अजित मुद्रशालय,

सोनगढ (सौराष्ट्र)

Version 001: remember to check <http://www.AtmaDharma.com> for updates

पूज्य गुरुदेव श्री ज्ञानजिस्वामी

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

શ્રી પુરુષાર્થ સિદ્ધયુપાયદર્શક સંતોને નમસ્કાર !

-: પ્રકાશકીય નિવેદન:-

અતિ પ્રશસ્ત અધ્યાત્મવિદ્યાકુશળ તથા જિનાગમમર્મજ્ઞ શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે 'પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાય' અપર નામ 'જિનપ્રવચનરહસ્ય-કોષ' ની રચના કરી છે. તેના પર આચાર્યકલ્પ પં. શ્રી ટોડરમલજીકૃત ભાષા-ટીકા મૂળ ઢૂંઢારીમાં છે. તેનો ગુજરાતી ભાષામાં આ અનુવાદ બીજી આવૃત્તિમાં પ્રસિદ્ધ કરીને મુમુક્ષુઓને આપતાં અત્યાનંદ અનુભવાય છે.

પંડિતપ્રવર શ્રી ટોડરમલજીએ રચેલ દેશભાષામય ટીકા અપૂર્ણ રહી ગયેલ છે. ત્યારબાદ પં.શ્રી દૌલતરામજીએ વિ. સં. ૧૮૨૭માં તે પૂર્ણ કરેલ છે.

આ ગ્રંથ વીર સં. ૨૪૫૬માં શ્રી દુલીચંદજી પરવાર, માલિક જિનવાણી પ્રચારક કાર્યાલય, કલકત્તા તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ, પણ તેમાં અનેક અશુદ્ધિઓ રહી જવા પામેલ; તેથી અત્યંત સાવધાની અને શ્રમપૂર્વક તેને શુદ્ધ કરીને આ ગુજરાતી ભાષાંતર તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. આ ગ્રંથ ઉપરોક્ત પ્રકાશકની સંમતિ લઈને છપાવ્યો છે અને સંમતિ આપવા બદલ તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે.

સર્વજ્ઞ વીતરાગ કથિત વસ્તુસ્વભાવદર્શક જૈનધર્મનું માહાત્મ્ય, અહિંસાદિ વ્રતોનું સ્વરૂપ, ગૃહસ્થોચિત નીતિમય વ્યવહારધર્મ અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક યથાપદવી ચારિત્રમય જૈનત્વ શું છે તેનું અત્યંત સુગમ શૈલીથી વર્ણન આ ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યું છે. આત્મહિત માટે પુરુષાર્થનો ધારાવાહી સ્ત્રોત જેઓ નિરંતર વહાવી રહ્યા છે એવા આત્મજ્ઞ સંત પૂજ્ય શ્રી કાનજીસ્વામી પાસેથી પ્રેરણા પામીને સદ્ધર્મપ્રેમી બ્ર. ભાઈશ્રી વ્રજલાલ ગિરધરલાલ શાહે આ અનુવાદ તૈયાર કરી આપ્યો છે.

બ્ર. શ્રી વ્રજલાલભાઈ બી. એ. (ઓનર્સ) એસ. ટી. સી. હોવા ઉપરાંત રાષ્ટ્રભાષારત્ન છે. તેઓ અતિ નમ્ર, વૈરાગ્યશીલ, બાલબ્રહ્મચારી, ઉત્તમ ધાર્મિકવૃત્તિવાળા, નિઃસ્પૃહી સજ્જન છે. વઢવાણ શહેરની હાઈસ્કૂલમાં પ્રતિષ્ઠાપ્રાપ્ત શિક્ષક છે.

[૪]

તેઓ દર વર્ષે બંને વેકેશનોમાં સોનગઢ આવીને પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીનાં કલ્યાણપથપ્રદર્શક પ્રવચનોનો તથા અધ્યાત્મચર્યાનો અલભ્ય લાભ લ્યે છે. ગ્રીષ્માવકાશમાં સોનગઢમાં ચાલતા ધાર્મિક શિક્ષણવર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓને તેમની સચોટ શૈલીથી શિક્ષણ પણ આપે છે. તેમણે આ શાસ્ત્રનો ગુજરાતી અનુવાદ જિનવાણી પ્રત્યેની ભક્તિવશ, અત્યંત ઉદ્દાસપૂર્વક, તદ્દન નિઃસ્પૃહભાવે કરી આપ્યો છે. તે માટે આ સંસ્થા તેમની અત્યંત ઋણી છે અને ધન્યવાદ આપવા સાથે તેમનો આભાર માને છે.

સોનગઢમાં અજિત મુદ્રણાલયના માલિક શ્રી મગનલાલ જૈને પૂરેપૂરી સાવધાની રાખીને સુંદર ઢંગથી આ ગ્રંથ છાપી આપ્યો તે બદલ તેમનો આભાર માનીએ છીએ.

પરમશ્રુતપ્રભાવક-મંડળ દ્વારા સંચાલિત રાયચંદ્ર જૈન શાસ્ત્રમાળા, મુંબઈ તરફથી પ્રકાશિત ‘‘પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાય’’ ગ્રંથમાં છપાયેલ મૂળ શ્લોકો તથા અન્વયાર્થ સંશોધનકાર્યમાં ઉપકારભૂત થયા છે, તથા તેમાંથી સમાધિમરણ અર્થાત્ સલ્લેખના ધર્મ સંબંધી લેખ ઉદ્ધૃત કરેલ છે, તે બદલ ઉપરોક્ત મંડળનો આભાર માનવામાં આવે છે.

જિનેન્દ્ર કથિત નિશ્ચય-વ્યવહારની સંધિવાળું સુલભ વર્ણન આ ગ્રંથમાંથી વાંચી-વિચારીને, નયપક્ષના રાગથી મધ્યસ્થ થઈ જિજ્ઞાસુઓ સ્વસન્મુખતારૂપ અપૂર્વ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની પ્રાપ્તિ માટે નિરંતર પુરુષાર્થવંત બનો એ ભાવના.

ભાવનગર
પોસ્ટ વદ ૫
સં. ૨૦૩૪

: નિવેદક:
ટ્રસ્ટીગણ
શ્રી વીતરાગ સત્સાહિત્ય પ્રસારક ટ્રસ્ટ
ભાવનગર

પ્રસ્તાવના

આ ગ્રંથનું નામ ‘પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાય’ અથવા ‘જિનપ્રવચનરહસ્ય-કોષ’ છે. પુરુષ અર્થાત્ આત્માના પ્રયોજનની સિદ્ધિનો ઉપાય અથવા જૈનસિદ્ધાંતનાં રહસ્યોનો ભંડાર-એવો તેનો અર્થ થાય છે. સમસ્ત દુઃખરૂપી સંસારનું મૂળ મિથ્યાશ્રદ્ધા છે અને સત્યસુખરૂપી ધર્મનું મૂળ સમ્યગ્દર્શન છે. તે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનપૂર્વક નિજાત્મસ્વરૂપમાં લીન થવું તે પુરુષાર્થની સિદ્ધિનો ઉપાય છે. અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની એકતારૂપ મોક્ષમાર્ગ જ પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય છે.

આ ગ્રંથના રચયિતા શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ છે. આધ્યાત્મિક વિદ્વાનોમાં ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય પછી જો કોઈનું નામ લેવામાં આવે તો તે શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય છે. આવા મહાન અને ઉત્તમ પ્રજ્ઞાવંત આચાર્યદેવના વિષયમાં તેમની સાહિત્ય-રચના સિવાય અન્ય કંઈ પણ સામગ્રી ઉપલબ્ધ નથી. તેઓ આ ભરતક્ષેત્રમાં સ્વરૂપાનંદની મસ્તીમાં ઝુલતા, પ્રચુર સંવેદનસ્વરૂપ સ્વસંવેદનથી આત્મવૈભવ પોતામાં પ્રગટ કરનાર અનેક ઉત્તમ ગુણોના ધારક મહાન સંત હતા. વળી તેઓ ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય વિરચિત પરમાગમ શ્રી સમયસાર, પ્રવચનસાર, પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ શાસ્ત્રના અદ્વિતીય ટીકાકાર તથા ‘કલિકાલ ગણધર’ ની ઉપમાને પ્રાપ્ત હતા.

ઉપરોક્ત શાસ્ત્રોની સંસ્કૃત ટીકા ઉપરાંત ‘તત્ત્વાર્થસાર’ અને ‘પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાય’ તેમની મૌલિક રચના છે. તેના અભ્યાસીઓ તેમની સર્વોત્તમ પ્રજ્ઞાની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરે છે. આત્મજ્ઞ સંત પૂજ્ય શ્રી કાનજીસ્વામી તો અનેક વખત ફરમાવે છે કે ‘ગણધરદેવ તુલ્ય તેમની સંસ્કૃત ટીકા ન હોત તો ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યનું હાર્દ સમજી શકાત નહિ. તેમણે સર્વજ્ઞ પરમાત્માની વાણીના અપૂર્વ, અચિંત્ય રહસ્ય ખોલ્યાં છે.’ એવા મહાન્ યોગીશ્વરને અત્યંત ભક્તિભાવે નમસ્કાર હો !

પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાય ઉપર ત્રણ ટીકાઓ ઉપલબ્ધ છે. પ્રથમ સંસ્કૃત ટીકા છે તેના કર્તા અજ્ઞાત છે, બીજી ટીકા પંડિતપ્રવર શ્રી ટોડરમલજી તથા પં. શ્રી દૌલતરામજી કૃત ઢૂંઢારી ભાષામાં છે ત્રીજી ટીકા પં. શ્રી ભૂધર મિશ્ર રચિત વ્રજભાષામાં છે.

બીજી ટીકા પ્રસિદ્ધ ભાષાટીકાકાર પં. પ્રવર શ્રી ટોડરમલજીની અંતિમ કૃતિ હોય એમ લાગે છે કારણ કે તે અપૂર્ણ રહી ગઈ છે. જો તેઓ જીવિત હોત તો

[૬]

અવશ્ય તેને પૂર્ણ કરત. ત્યારબાદ આ ટીકા જયપુરના મહારાજા પૃથ્વીસિંહજીના મુખ્ય દીવાન શ્રી રતનચંદજીની પ્રેરણાથી પં. શ્રી દૌલતરામજીએ સં. ૧૮૨૭માં પૂર્ણ કરી છે. તે ટીકાનો ગુજરાતી અનુવાદ આ ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે એ રીતે બંને પંડિતોનો ઉપકાર છે.

જૈનધર્મ જ અહિંસાપ્રધાન છે. નિશ્ચય-અહિંસા તો વીતરાગી શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે તેનું, તથા વ્યવહાર-અહિંસાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શ્રી જિનેન્દ્રકથિત શાસ્ત્રોમાં પ્રરૂપવામાં આવ્યું છે.

હિંસ્ય, હિંસક, હિંસા અને હિંસાનું ફળ- એ ચાર બાબતોના જ્ઞાન વિના તથા ભૂતાર્થ નિજજ્ઞાયકસ્વભાવનો આશ્રય કર્યા વિના હિંસાનો યથાર્થ ત્યાગ થઈ શકતો નથી. શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે અહિંસાનું વર્ણન જે અપૂર્વ શૈલીથી આ ગ્રંથમાં કર્યું છે તેવું અન્ય મતના કોઈ ગ્રંથમાં છે જ નહિ. તેમણે મિથ્યાશ્રદ્ધા ઉપરાંત હિંસા, અસત્ય, ચૌર્ય, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહાદિ પાપોને ખૂબીની સાથે કેવળ હિંસારૂપ જ સાબિત કરેલ છે. વર્તમાનમાં તો પશુવધ, માંસભક્ષણ અને અભક્ષ્યાદિના પ્રચાર દ્વારા હિંસાની જ પુષ્ટિ થઈ રહી છે, તેના ત્યાગ વગર વિશ્વમાં શાંતિની પ્રાપ્તિ થવી અસંભવિત છે. તેથી સર્વજ્ઞ વીતરાગ કથિત અહિંસાના રહસ્યને સમજી જગતના સર્વ જીવો શાંતિનો અનુભવ કરો એ જ ભાવના.

સોનગઢ

તા. ૨-૮-૬૬

-બ્ર ગુલાબચંદ જૈન

-: અનુક્રમણિકા:-

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પં. ટોડરમલજીનું મંગળાચરણ	૧	સમ્યક્ચારિત્રનું વ્યાખ્યાન	૪૪
શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યનું મંગળાચરણ	૨	સમ્યક્ચારિત્ર કોણે અંગીકાર કરવું ?	૪૪
ભૂમિકા	૬	સમ્યક્જ્ઞાન પછી ચાત્રિ	૪૪
વક્તાનું લક્ષણ	૬	ચારિત્રનું લાક્ષણ	૪૫
નિશ્ચય-વ્યવહારનયનું સ્વરૂપ	૬	ચારિત્રનું ભેદ અને સ્વામી	૪૬
શ્રોતા કેવા ગુણવાળા હોવા જોઈએ	૧૧	પાંચ પાપ એક હિંસારૂપ જ છે.	૪૭
ગ્રંથ પ્રારંભ	૧૩	અહિંસાવ્રત	૪૮
પુરુષનું સ્વરૂપ	૧૩	હિંસા-અહિંસાનું લક્ષણ અને તેનો ભેદ	૪૮
કર્તા-ભોક્તા	૧૫	હિંસા છોડવા માટે પ્રથમ શું કરવું	૬૦
પુરુષાર્થના પ્રયોજનની સિદ્ધિ	૧૬	મઘ, માસ, મઘના દોષ અને તેનાથી	
પુદ્ગલ અને જીવ સ્વયં પરિણમે છે	૧૭	અમર્યાદિત હિંસા	૬૧
સંસારનું મૂળ કારણ	૧૮	પાંચ ઉદુમ્બર ફળના દોષ, તેના ભક્ષણ	
પુરુષાર્થસિદ્ધિનો ઉપાય	૨૧	કરનારને વિશિષ્ટ રાગરૂપ હિંસા	૬૫
મુનિની અલૌકિક વૃત્તિ	૨૧	એ આઠ પદાર્થોનો ત્યાગ કરનાર જૈન-	
ઉપદેશ દેવાનો ક્રમ	૨૨	ધર્મના ઉપદેશને પાત્ર થાય છે.	૬૭
ક્રમ ભંગ કરનાર દંડને પાત્ર	૨૩	હિંસાદિકનો ત્યાગ	૬૭
શ્રાવકધર્મ વ્યાખ્યાન	૨૫	સ્વચ્છંદપણાનો નિષેધ	૬૮
પ્રથમ સમ્યક્ત્વ જ અંગીકાર કરવું	૨૬	અહિંસા ધર્મને સાધતાં કુયુક્તિયોથી	
સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ	૨૬	સાવધાન કરે છે	૬૮
સાત તત્ત્વો	૨૭	સત્યવ્રત	૭૭
સમ્યક્ત્વના આઠ અંગ	૩૦	તેનો ભેદ	૭૭
સમ્યક્જ્ઞાન અધિકાર	૩૭	ચૌર્ય પાપનું વર્ણન	૮૩
પ્રમાણ-નયોનું સ્વરૂપ	૩૭	અચૌર્ય વ્રત	૮૬ ?
પ્રથમ સમ્યક્ત્વ પછી જ્ઞાન કેમ ?	૩૮	કુશીનું સ્વરૂપ	૮૬
બન્ને સાથે છે તો કારણ-કાર્ય શું ?	૪૦	બ્રહ્મચર્ય વ્રત	૮૬ ?
સમ્યક્જ્ઞાનનું લક્ષણ	૪૧	પરિગ્રહ પાપનું સ્વરૂપ	૮૮
સમ્યક્જ્ઞાનના આઠ અંગ	૪૨	તેના ભેદ	૮૧

[૮]

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
હિંસા-અહિંસા	૯૨	ભાર પ્રતોનો અતિચાર	૧૪૧
બન્ને પરિગ્રહોમાં હિંસા	૯૩	અતિચાર ત્યાગનું ફળ	૧૪૮ ?
અપરિગ્રહ વ્રત	૯૯	સકળચારિત્રનું વ્યાખ્યાન	૧૫૧
બાહ્યપરિગ્રહ ત્યાગનો ક્રમ	૯૯	તપના બે ભેદ	૧૫૧
રાત્રિભોજનમાં ભાવહિંસા; દ્રવ્યહિંસા	૧૦૪	બાહ્ય-અભ્યંતર તપના ભેદ	૧૫૨
સાત શીલવ્રત	૧૦૫	મુનિવ્રત ધારણ કરવાનો ઉપદેશ	૧૫૪
૧-દિગ્વ્રત	૧૦૫	છ આવશ્યક	૧૫૫
૨-દેશવ્રત	૧૦૬	ત્રણગુણિ	૧૫૬
૩-અનર્થદંડવ્રત	૧૦૭	પાંચ સમિતિ	૧૫૭
તેના પાંચ ભેદ	૧૦૬	દશ ધર્મો	૧૫૮
ચાર શિક્ષાવ્રત	૧૧૨	ભાર ભાવનાઓ	૧૫૯
પહેલું સામાયિક શિક્ષાવ્રત	૧૧૨	બાવીશ પરિષદો	૧૬૨
સામાયિકની વિધિ	૧૧૨	રત્નત્રય માટે પ્રેરણા	૧૬૮
બીજું શિક્ષાવ્રત-પ્રોષધોપવાસ	૧૧૪	અપૂર્ણરત્નત્રય છે તેનાથી બંધ થતો	
ઉપવાસના દિવસ-રાત્રિનું કર્તવ્ય	૧૧૫	નથી પણ રાગથી થાય છે	૧૬૯
ઉપવાસમાં વિશેષપણે અહિંસાની પુષ્ટિ	૧૧૮	અંશેરાગ, અંશે સમ્યક્રત્નત્રયનું ફળ	૧૭૦
ત્રીજું શિક્ષાવ્રત-ભોગોપભોગપરિમાણ	૧૨૦	કર્મોનો બંધ અને તેમાં કારણ	૧૭૨
તેના ભેદ	૧૨૧	રત્નત્રયથી બંધ થતો નથી	૧૭૪
ચોથું શિક્ષાવ્રત-વૈયાવૃત્ય	૧૨૬	તીર્થકરાદિ નામકર્મનો બંધ પણ	
દાતાના સાત ગુણ	૧૨૭	રત્નત્રયવડે થતો નથી	૧૭૫
નવધા ભક્તિના નામ	૧૨૭	રત્નત્રયધર્મ મોક્ષનું જ કારણ છે;	
કેવી વસ્તુનું દાન દેવું	૧૨૮	પુણ્યારત્નવ તે શુભોપયોગનો અપરાધ છે.	૧૭૭
પાત્રોના ભેદ	૧૨૯	નિશ્ચય-વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ	૧૭૮
દાન આપવાથી હિંસાનો ત્યાગ	૧૩૧	પરમાત્મા	૧૭૯
સલ્લેખનાધર્મ વ્યાખ્યાન	૧૩૩	જૈનનીતિ-નયવિવક્ષા	૧૮૦
સમાધિમરણની વિધિ	૧૩૫	શાસ્ત્રરચના શબ્દોએ કરી છે અમારાથી	૧૮૧
સલ્લેખના પણ અહિંસા છે	૧૩૯	તેમાં કાંઈ કરાયું નથી	
		શ્લોકોની વર્ણાનુક્રમશિક્ષા	૧૮૩

Differences

Sr.	Page No.	Line No.	2th Edition	1st Edition
1	24	4	अति	अपि
2	28	6	तुरज	तुरत
3	32	20	र नत्रय	रत्नत्रय
4	34	25	सम्यग्दर्शननी	सम्यग्दर्शनथी
5	38	Last	आ तेनां	आप्तनां
6	53	19	[निश्चयः]	[निश्चयतः]
7	57	16	यंदाश	यंदाण
8	75	5	कृच्छ्रेण	कृच्छ्रेण
9	81	10	वगेरे कहेवा	वगेरे वयन कहेवा
10	120	18	प्रत्याभ्यानावश	प्रत्याभ्यानावरश
11	157	12	धर्मासमिति	धर्मासमिति

શ્રીજિનાય નમઃ

શ્રીમદ્-અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત

પુરુષાર્થસિદ્ધિ - ઉપાય

આચાર્યકલ્પ શ્રી પં. ટોડરમલજીકૃત ભાષાવચનિકાનો

ગુજરાતી અનુવાદ

મંગલાચરણ

(દોહા) - પરમ પુરુષ નિજ અર્થને, સાધિ થયા ગુણવંદ; આનન્દામૃતચન્દ્રને, વંદું છું સુખકંદ. ૧
બાની બિન બૈન ન બને, બૈન બિના બિન નૈન; નૈન બિના ના બાન બન, નમો બાનિ બિન બૈન. ૨
ગુરુ ઉર ભાવૈ આપ પર, તારક, બારક પાપ; સુરગુરુ ગાવૈ આપ પર, હારક વાય કલાપ. ૩
મૈ નમો નગન જૈન જિન, જ્ઞાન ધ્યાન ધન લીન; મૈન માન વિન દાનધન, એન હીન તન છીન. ૪

ભાવાર્થ:- જે પરમ પુરુષ નિજ સ્વરૂપ સાધીને શુદ્ધગુણ સમૂહરૂપે થયા તે સુખકન્દ આનન્દસ્વરૂપ શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યને વંદું છું. ૧. વાણીનો યોગ ન હોય તો વર્ણન થાય નહીં, જિનવાણીના વર્ણન વિના જ્ઞાનચક્ષુ ન હોય, ભાવભાસનરૂપ જ્ઞાનચક્ષુ વિના વર્ણનને નિમિત્ત કહી શકાતું નથી, નિરક્ષરી જિનવાણીને નમસ્કાર હો. ૨. શ્રીગુરુ કેવા છે? કે હૃદયમાં સ્વ-પર ભેદવિજ્ઞાન ભાવે છે, તારક છે, પાપનું નિવારણ કરનારા છે; વચનબલી વાદીને જીતનારા જે સુરગુરુ તેઓ ભેદવિજ્ઞાન ગાય છે-ભક્તિ કરે છે.

૨]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

હું જિનમુદ્રાધારક જૈન નગ્ન દિગમ્બર મુનિને નમસ્કાર કરું છું કે જેઓ જ્ઞાન-ધ્યાનરૂપી ધન-સ્વરૂપમાં લીન છે, કામ, માન (ધમંડ, કર્તૃત્વ, મમત્વ)થી રહિત, મેઘ સમાન ધર્મોપદેશની વૃષ્ટિ કરનારા, પાપરહિત અને ક્ષીણકાય છે, અર્થાત્ કષાય અને કાયા ક્ષીણ છે તથા જ્ઞાનસ્વરૂપમાં બેહદ પુષ્ટ છે. ૪.

(કવિત્ત- સવૈયા મનહર ૩૧ વર્ષ)

કોઈ નર નિશ્ચયથી આતમાને શુદ્ધ માની,
થયા છે સ્વચ્છંદ ન પિછાને નિજ શુદ્ધતા;
કોઈ વ્યવહાર દાન તપ શીલ ભાવને જ
આતમાનું હિત માની છાંડે નહિ મૂઢતા;
કોઈ વ્યવહારનય-નિશ્ચયના મારગને
ભિન્નભિન્ન જાણીને કરે છે નિજ ઉદ્ધતા;
જાણે જ્યારે નિશ્ચયના ભેદ વ્યવહાર સહુ,
કારણને ઉપચાર માને ત્યારે બુદ્ધતા. ૫

(દોહા)- શ્રીગુરુ પરમ દયાળ થઈ દિયો સત્ય ઉપદેશ,
જ્ઞાની માને જાણીને, મૂઢ ગ્રહે છે કલેશ. ૬

હવે ગ્રન્થકર્તા શ્રી અમૃતચન્દ્રાચાર્યદેવ મંગલાચરણનિમિત્તે પોતાના ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ કરીને આ જીવનું પ્રયોજન સિદ્ધ થવાના કારણભૂત નિશ્ચય અને વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગની એકતારૂપ ઉપદેશ જેમાં છે એવા ગ્રન્થનો આરંભ કરે છે.

સૂત્રાવતાર :-

(આર્યા છન્દ)

તજ્જયતિ પરં જ્યોતિઃ સમં સમસ્તૈરનન્તપર્યાયૈઃ ।
દર્પણતલ ઇવ સકલા પ્રતિફલતિ પદાર્થમાલિકા યત્ર ॥ ૧ ॥

અન્વયાર્થ:- [યત્ર] જેમાં [દર્પણતલ ઇવ] દર્પણની સપાટીની પેઠે [સકલા] બધા [પદાર્થમાલિકા] પદાર્થોનો સમૂહ [સમસ્તૈરનન્તપર્યાયૈઃ સમં] અતીત, અનાગત અને વર્તમાનકાળના સમસ્ત અનંત પર્યાયો સહિત [પ્રતિફલતિ] પ્રતિબિંબિત થાય છે, [તત્] તે [પરં જ્યોતિઃ] સર્વોત્કૃષ્ટ શુદ્ધચેતનાસ્વરૂપ પ્રકાશ [જયતિ] જયવંત વર્તો.

ટીકા:- ‘તત્ પરં જ્યોતિઃ જયતિ’ –તે પરમ જ્યોતિ-સર્વોત્કૃષ્ટ શુદ્ધ ચેતનાનો પ્રકાશ જયવંત વર્તે છે. તે કેવો છે? ‘યત્ર સકલા પદાર્થમાલિકા પ્રતિફલતિ— જે શુદ્ધ ચેતના પ્રકાશમાં બધા જ જીવાદિ પદાર્થોનો સમૂહ પ્રતિબિંબિત થાય છે. કેવી રીતે? ‘સમસ્તૈઃ અનન્ત પર્યાયૈઃ સમં’—પોતાના સમસ્ત અનંત પર્યાયો સહિત પ્રતિબિંબિત થાય છે.

ભાવાર્થ:- શુદ્ધ ચેતના પ્રકાશનો કોઈ એવો જ મહિમા છે કે તેમાં જેટલા પદાર્થો છે તે બધા જ પોતાના આકાર સહિત પ્રતિમા સમાન થાય છે. કયા દષ્ટાંતે? ‘દર્પણતલ ઇવ— અરીસાના ઉપરના ભાગમાં ઘટપટાદિ પ્રતિબિંબિત થાય છે તેમ. અહીં અરીસાનું દષ્ટાંત આપ્યું છે તેનું પ્રયોજન એ જાણવું કે અરીસાને એવી ઈચ્છા નથી કે હું આ પદાર્થોને પ્રતિબિંબિત કરું. જેમ લોઢાની સોય લોહચુંબકની પાસે પોતાની મેળે જાય છે તેમ અરીસો પોતાનું સ્વરૂપ છોડી તેમને પ્રતિબિંબિત કરવા માટે પદાર્થની સમીપે જતો નથી. વળી તે પદાર્થો પણ પોતાનું સ્વરૂપ છોડીને તે અરીસામાં પેસતા નથી. જેમ કોઈ પુરુષ (બીજા) કોઈ પુરુષને કહે કે અમારું આ કામ કરો જ, તેમ તે પદાર્થો પોતાને પ્રતિબિંબિત કરવાની અરીસાને પ્રાર્થના પણ કરતા નથી. સહજ જ એવો સંબંધ છે કે જેવો તે પદાર્થોનો આકાર છે તેવા જ આકારરૂપે અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. પ્રતિબિંબિ પડતાં અરીસો એમ માનતો નથી કે આ પદાર્થો મારા માટે ભલા છે, ઉપકારી છે, રાગ કરવા યોગ્ય છે, બધા પદાર્થો પ્રત્યે સમાન ભાવ પ્રવર્તે છે. જેવી રીતે અરીસામાં કેટલાક ઘટપટાદિ પદાર્થો પ્રતિબિંબિત થાય છે તેવી જ રીતે જ્ઞાનરૂપી દર્પણમાં સમસ્ત જીવાદિ પ્રતિબિંબિત થાય છે એવું કોઈ દ્રવ્ય કે પર્યાય નથી જે જ્ઞાનમાં ન આવ્યું હોય. આવા શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ પ્રકાશનો સર્વોત્કૃષ્ટ મહિમા સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે અહીં ગુણનું સ્તવન કર્યું, કોઈ પદાર્થનું નામ ન લીધું તેનું કારણ શું? પહેલાં પદાર્થનું નામ લેવું જોઈએ અને પછી ગુણનું વર્ણન કરવું જોઈએ. તેનો ઉત્તર:- અહીં આચાર્ય પોતાનું પરીક્ષાપ્રધાનપણું પ્રગટ કર્યું છે. ભક્ત બે પ્રકારના છે—એક આજ્ઞાપ્રધાન, બીજા પરીક્ષાપ્રધાન. જે જીવો પરંપરા માર્ગવડે ગમે તેવા દેવ-ગુરુનો ઉપદેશ પ્રમાણ કરીને વિનયાદિ ક્રિયારૂપ પ્રવર્તે તેને આજ્ઞાપ્રધાન કહીએ અને જેઓ પોતાના સમ્યગ્જ્ઞાન વડે પહેલાં સ્તુતિ કરવા યોગ્ય ગુણનો નિશ્ચય કરે અને પછી જેમનામાં તે ગુણ હોય તેમના પ્રત્યે વિનયાદિ ક્રિયારૂપ પ્રવર્તે તેને પરીક્ષાપ્રધાન કહીએ. કેમ કે કોઈ પદ, વેશ અથવા

૪]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

સ્થાન પૂજ્ય નથી, ગુણ પૂજ્ય છે તેથી અહીં શુદ્ધ ચેતના પ્રકાશરૂપ ગુણ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે એમ આચાર્ય નિશ્ચય કર્યો. જેમનામાં એવો ગુણ હોય તે સહજ જ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય થયો. કારણ કે જે ગુણ છે તે દ્રવ્યના આશ્રયે છે, જુદો નથી એમ વિચારીને નિશ્ચય કરીએ તો એવો ગુણ પ્રગટરૂપ અરિહંત અને સિદ્ધમાં હોય છે. આ રીતે પોતાના ઈષ્ટદેવનું સ્તવન કર્યું. ૧.

હવે ઈષ્ટ આગમનું સ્તવન કરે છે.

**પરમાગમસ્ય *જીવં નિષિદ્ધજાત્યન્ધસિન્ધુરવિધાનમ્ ।
સકલનયવિલસિતાનાં વિરોધમથનં નમામ્યનેકાન્તમ્ ॥ ૨ ॥**

અન્વયાર્થ:- [નિષિદ્ધજાત્યન્ધસિન્ધુરવિધાનમ્] જન્મથી અંધ પુરુષોના હાથીના વિધાનનો નિષેધ કરનાર [સકલનયવિલસિતાનામ્] સમસ્ત નયોથી પ્રકાશિત વસ્તુસ્વભાવોના [વિરોધ મથનં] વિરોધોને દૂર કરનાર [પરમાગમસ્ય] ઉત્કૃષ્ટ જૈન સિદ્ધાન્તના [જીવં] જીવભૂત[અનેકાન્તમ્] અનેકાન્તને-એક પક્ષરહિત સ્યાદ્વાદને હું અમૃતચંદ્રસૂરિ [નમામિ] નમસ્કાર કરું છું.

ટીકા:- ‘અહં અનેકાન્તં નમામિ’- હું-ગ્રંથકર્તા અનેકાન્ત-એકપક્ષ રહિત સ્યાદ્વાદને નમસ્કાર કરું છું. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે જિનાગમને નમસ્કાર કરવા હતા, અહીં સ્યાદ્વાદને નમસ્કાર કર્યા તેનું કારણ શું? તેનો ઉત્તર-જે સ્યાદ્વાદને અમે નમસ્કાર કર્યા તે કેવો છે? ‘પરમાગમસ્ય જીવં’- ઉત્કૃષ્ટ જૈન સિદ્ધાંતના જીવભૂત છે.

ભાવાર્થ:- જેમ શરીર જીવ સહિત કાર્યકારી છે, જીવ વિનાનું મૃતક શરીર કાંઈ કામનું નથી તેમ જૈન સિદ્ધાંત છે તે વચનાત્મક છે, વચન ક્રમવર્તી છે. તે જે કથન કરે છે તે એક નયની પ્રધાનતાથી કરે છે, પરંતુ જૈન સિદ્ધાંત સર્વત્ર સ્યાદ્વાદથી વ્યાપ્ત છે. જ્યાં એક નયની પ્રધાનતા છે ત્યાં બીજો નય સાપેક્ષ છે તેથી જૈન સિદ્ધાંત આ જીવને કાર્યકારી છે. અન્યમતના સિદ્ધાંત એક પક્ષથી દૂષિત છે, સ્યાદ્વાદરહિત છે માટે કાર્યકારી નથી. જે જૈનશાસ્ત્રના ઉપદેશને પણ પોતાના અજ્ઞાનથી સ્યાદ્વાદરહિત શ્રદ્ધે છે તેને વિપરીત ફળ મળે છે. માટે સ્યાદ્વાદ પરમાગમના જીવભૂત છે. તેને નમસ્કાર કરું છું.

વળી કેવો છે સ્યાદ્વાદ? ‘નિષિદ્ધજાત્યન્ધસિન્ધુરવિધાનં’ જન્માંધ પુરુષોનું હસ્તિ-વિધાન જેણે દૂર કર્યું છે એવો છે. જેમ ઘણા જન્માંધ પુરુષો મળ્યા. તેમણે

* પાઠાન્તર ટીકા

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૫

એક હાથીના અનેક અંગ પોતાની સ્પર્શન્દ્રિયથી જુદા જુદા જાણ્યા. આંખો વિના આખા સર્વાંગ હાથીને ન જાણવાથી હાથીનું સ્વરૂપ અનેક પ્રકારે કહીને (એક અંગને જ સર્વાંગ ગણીને) પરસ્પર વાદ કરવા લાગ્યા. ત્યાં આંખો વાળો પુરુષ હાથીનો યથાર્થ નિર્ણય કરીને તેમની ભિન્ન ભિન્ન કલ્પનાને દૂર કરે છે, તેમ અજ્ઞાની એક વસ્તુના અનેક અંગોનો પોતાની બુદ્ધિથી જુદી જુદી અન્ય અન્ય રીતિથી નિશ્ચય કરે છે. સમ્યગ્જ્ઞાન વિના સર્વાંગ (સંપૂર્ણ) વસ્તુને ન જાણવાથી એકાંતરૂપ વસ્તુ માનીને પરસ્પર વાદ કરે છે ત્યાં સ્યાદ્વાદ વિદ્યાના બળ વડે સમ્યગ્જ્ઞાની યથાર્થપણે વસ્તુનો નિર્ણય કરી તેમની ભિન્ન ભિન્ન કલ્પના દૂર કરે છે. તેનું ઉદાહરણ-

સાંખ્યમતી વસ્તુને નિત્ય જ માને છે, બૌદ્ધમતી ક્ષણિક જ માને છે, સ્યાદ્વાદી કહે છે કે જો વસ્તુ સર્વથા નિત્ય જ હોય તો અનેક અવસ્થાનું પલટવું થાય છે તે કેવી રીતે બને છે? જો વસ્તુને સર્વથા ક્ષણિક માનીએ તો ' જે વસ્તુ પહેલાં દેખી હતી તે આ જ છે ' એવું પ્રત્યભિજ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે? માટે કથંચિત્ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વસ્તુ નિત્ય છે અને પર્યાયની અપેક્ષાએ ક્ષણિક છે. આ રીતે સ્યાદ્વાદ વડે સર્વાંગ વસ્તુનો નિર્ણય કરવામાં આવે ત્યારે એકાંત શ્રદ્ધાનો નિષેધ થાય છે. વળી કેવો છે સ્યાદ્વાદ? ' સકલનયવિલસિતાનાં વિરોધમથનં ' સમસ્ત નયોથી પ્રકાશિત જે વસ્તુનો સ્વભાવ તેના વિરોધને દૂર કરે છે.

ભાવાર્થ:- નયવિવક્ષાથી વસ્તુમાં અનેક સ્વભાવો છે. વળી તેમાં પરસ્પર વિરોધ છે. જેમ કે અસ્તિ અને નાસ્તિનું પ્રતિપક્ષપણું છે, પરન્તુ જ્યારે સ્યાદ્વાદથી સ્થાપન કરીએ ત્યારે સર્વ વિરોધ દૂર થાય છે. કેવી રીતે? એક જ પદાર્થ કથંચિત્ સ્વયતુષ્ટ્યની અપેક્ષાએ અસ્તિરૂપ છે, કથંચિત્ પરયતુષ્ટ્યની અપેક્ષાએ નાસ્તિરૂપ છે. કથંચિત્ સમુદાયની અપેક્ષાએ એકરૂપ છે, કથંચિત્ ગુણપર્યાયની અપેક્ષાએ અનેકરૂપ છે. કથંચિત્ સંજ્ઞા, સંખ્યા, લક્ષણની અપેક્ષાએ ગુણ-પર્યાયાદિ અનેક-ભેદરૂપ છે, કથંચિત્ સત્ની અપેક્ષાએ અભેદરૂપ છે. કથંચિત્ દ્રવ્ય અપેક્ષાએ નિત્ય છે, કથંચિત્ પર્યાય અપેક્ષાએ અનિત્ય છે. આ રીતે સ્યાદ્વાદ સર્વ વિરોધને દૂર કરે છે. સ્યાત્ એટલે કથંચિત્ નય અપેક્ષાએ, વાદ એટલે વસ્તુસ્વભાવનું કથન તેને સ્યાદ્વાદ કહે છે, તેને નમસ્કાર કર્યા. ૨.

આગળ આચાર્ય ગ્રન્થ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

લોકત્રયૈકનેત્રં નિરૂપ્ય પરમાગમં પ્રયત્નેન।

અસ્માભિરુપોદ્ધિયતે વિદુષાં પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાયોઽયમ્ ॥ ૩ ॥

૬]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

અન્વયાર્થ:- [લોકત્રયૈકનેત્ર] ત્રણ લોક સંબંધી પદાર્થોને પ્રકાશિત કરવામાં અદ્વિતીય નેત્ર [પરમાગમ] ઉત્કૃષ્ટ જૈનાગમને [પ્રયત્નેન] અનેક પ્રકારના ઉપાયોથી [નિરૂપ્ય] જાણીને અર્થાત્ પરંપરા જૈન સિદ્ધાંતોના નિરૂપણપૂર્વક [અસ્માભિઃ] અમારા વડે [વિદુષાં] વિદ્વાનોને માટે [અયં] આ [પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાયઃ] પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય નામનો ગ્રન્થ [ઉપોદ્ધિયતે] ઉદ્ધાર કરવામાં આવે છે.

ટીકા:- ‘અસ્માભિઃ વિદુષાં અયં પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાયઃ’ ઉપોદ્ધિયતે’ –અમે ગ્રન્થકર્તા જ્ઞાની જીવોને માટે આ પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય નામનો ગ્રન્થ અથવા ચૈતન્યપુરુષનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવાનો ઉપાય પ્રગટ કરીએ છીએ. ‘કિં કૃત્વા’ –કેવી રીતે? ‘પ્રયત્નેન’ –અનેક પ્રકારે ઉદ્ધમ કરીને સાવધાનતાથી – ‘પરમાગમ નિરૂપ્ય’ – પરંપરાથી જૈન સિદ્ધાંતનો વિચાર કરીને.

ભાવાર્થ:- જેવી રીતે કેવળી, શ્રુતકેવળી અને આચાર્યોના ઉપદેશની પરંપરા છે તેનો વિચાર કરીને અમે ઉપદેશ કરીએ છીએ, સ્વમતિથી કલ્પિત રચના કરતા નથી. કેવાં છે પરમાગમ? ‘લોકત્રયૈકનેત્ર’ – ત્રણે લોકમાં ત્રણ લોક સંબંધી પદાર્થોને બતાવવા માટે અદ્વિતીય નેત્ર છે. ૩.

આ ગ્રન્થ ની શરૂઆતમાં વક્તા, શ્રોતા અને ગ્રન્થનું વર્ણન કરવું જોઈએ. એવી પરંપરા છે.

માટે પ્રથમ જ વક્તાનું લક્ષણ કહે છે-

**मुख्योपचारविवरण-निरस्तदुस्तरविनेय दुर्बोधाः ।
व्यवहारनिश्चयज्ञाः प्रवर्तयन्ते जगति तीर्थम् ॥ ४ ॥**

અન્વયાર્થ:- [मुख्योपचारविवरणनिरस्तदुस्तरविनेय दुर्बोधाः] મુખ્ય અને ઉપચાર કથનના વિવેચન વડે પ્રગટપણે શિષ્યોનો દુર્નિવાર અજ્ઞાનભાવ જેમણે નષ્ટ કર્યો છે તેવા તથા [व्यवहारनिश्चयज्ञाः] વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનયના જાણનાર એવા આચાર્યો [जगति] જગતમાં [तीर्थ] ધર્મતીર્થ [प्रवर्तयन्ते] પ્રવર્તાવે છે.

ટીકા:- ‘व्यवहारनिश्चयज्ञाः जगति तीर्थं प्रवर्तयन्ते’ – વ્યવહાર અને નિશ્ચયના જાણનાર આચાર્યો આ લોકમાં ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવે છે. કેવા છે આચાર્ય? ‘मुख्योपचारविवरणनिरस्तदुस्तरविनेय दुर्बोधाः’ – મુખ્ય અને ઉપચાર કથનવડે શિષ્યના અપાર અજ્ઞાનભાવનો જેમણે નાશ કર્યો છે એવા છે.

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૭

ભાવાર્થ:- ઉપદેશદાતા આચાર્યમાં અનેક ગુણો જોઈએ. પણ વ્યવહાર અને નિશ્ચયનયનું જાણપણું મુખ્ય જોઈએ. શા માટે? જીવોને અનાદિનો અજ્ઞાનભાવ છે તે મુખ્ય (- નિશ્ચય) કથન અને ઉપચાર (-વ્યવહાર)કથનના જાણપણાથી દૂર થાય છે. ત્યાં મુખ્ય કથન તો નિશ્ચયનયને આધીન છે. તે જ બતાવીએ છીએ. “ સ્વાશ્રિત તે નિશ્ચય. ” જે પોતાના જ આશ્રયે હોય તેને નિશ્ચય કહીએ. જે દ્રવ્યના અસ્તિત્વમાં જે ભાવ પ્રાપ્ત હોય તે દ્રવ્યમાં તેનું જ સ્થાપન કરવું, પરમાણુમાત્ર પણ અન્ય કલ્પના ન કરવી તેને સ્વાશ્રિત કહીએ. તેનું જે કથન તેને મુખ્ય કહીએ. એને જાણવાથી અનાદિ શરીરાદિ પરદ્રવ્યમાં એકત્વશ્રદ્ધાનરૂપ અજ્ઞાનભાવનો અભાવ થાય છે. ભેદવિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. સર્વ પરદ્રવ્યથી ભિન્ન પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે. ત્યાં પરમાનંદદશામાં મગ્ન થઈ કેવળદશાને પામે છે. જે અજ્ઞાની આને જાણ્યા વિના ધર્મમાં લાગે છે તે શરીરાશ્રિત ક્રિયાકાંડને ઉપાદેય જાણી, સંસારનું કારણ જે શુભોપયોગ તેને જ મુક્તિનું કારણ માની, સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થયો થકો સંસારમાં ભમે છે. તેથી મુખ્ય (-નિશ્ચય) કથનનું જાણપણું અવશ્ય જોઈએ. તે નિશ્ચયનયને આધીન છે તેથી ઉપદેશદાતા નિશ્ચયનયના જાણનાર જોઈએ. કારણ કે પોતે જ ન જાણે તે શિષ્યોને કેવી રીતે સમજાવી શકે?

વળી “ પરાશ્રિતો વ્યવહાર: ” જે પરદ્રવ્યને આશ્રિત હોય તેને વ્યવહાર કહીએ. કિંચિત્માત્ર કારણ પામીને અન્ય દ્રવ્યનો ભાવ અન્ય દ્રવ્યમાં સ્થાપન કરે તેને પરાશ્રિત કહે છે. તેનું જે કથન તેને ઉપચાર કથન કહે છે. એને જાણીને શરીરાદિ સાથે સંબંધરૂપ સંસારદશા છે તેને જાણીને, સંસારનાં કારણ જે આસ્રવબંધ તેને ઓળખી, મુક્તિ થવાના ઉપાય જે સંવર- નિર્જરા તેમાં પ્રવર્તે. અજ્ઞાની એને જાણ્યા વિના શુદ્ધોપયોગી થવા ઈચ્છે છે તે પહેલાં જ વ્યવહારસાધનને છોડીને પાપાયરણમાં જોડાઈ, નરકાદિક દુઃખસંકટમાં જઈને પડે છે. તેથી ઉપચાર કથનનું પણ જાણપણું જોઈએ. તે વ્યવહારનયને આધીન છે તેથી ઉપદેશદાતાને વ્યવહારનું પણ જાણપણું જોઈએ. આ રીતે બન્ને નયોના જાણનાર આચાર્ય ધર્મતીર્થના પ્રવર્તક છે, બીજા નહિ. ૪.

આગળ કહે છે કે આચાર્ય બેય નયોનો ઉપદેશ કેવી રીતે કરે છે ?

**નિશ્ચયમિહ ભૂતાર્થ વ્યવહારં વર્ણયન્ત્યભૂતાર્થમ્ ।
ભૂતાર્થબોધવિમુખઃ પ્રાયઃ સર્વોઽપિ સંસારઃ ॥૫॥**

૮]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

અન્વયાર્થ:- [ઇહ] આ ગ્રંથમાં [નિશ્ચયં] નિશ્ચયનયને [ભૂતાર્થ] ભૂતાર્થ અને [વ્યવહારં] વ્યવહારનયને [અભૂતાર્થ] અભૂતાર્થ [વર્ણયન્તિ] વર્ણન કરે છે. [પ્રાયઃ] ઘણું કરીને [ભૂતાર્થબોધવિમુખઃ] ભૂતાર્થ અર્થાત્ નિશ્ચયનયના જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ જે અભિપ્રાય છે, તે [સર્વોઽપિ] બધોય [સંસાર] સંસાર સ્વરૂપ છે.

ટીકા:- ‘ ઇહ નિશ્ચયં ભૂતાર્થ વ્યવહારં અભૂતાર્થ વર્ણયન્તિ ’ આચાર્ય આ બન્ને નયોમાં નિશ્ચયનયને ભૂતાર્થ કહે છે અને વ્યવહારનયને અભૂતાર્થ કહે છે.

ભાવાર્થ:- ભૂતાર્થ નામ સત્યાર્થનું છે. ભૂત એટલે જે પદાર્થમાં હોય તે અને અર્થ એટલે ‘ ભાવ. ’ તેને જે પ્રકાશે, બીજી કલ્પના ન કરે તેને ‘ ભૂતાર્થ ’ કહીએ. જેમ કે સત્યવાદી સત્ય જ કહે, કલ્પના કરીને કહે નહિ. તે જ બતાવીએ છીએ. જોકે જીવ અને પુદ્ગલનો અનાદિથી એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધ છે, બન્ને મળેલા જેવા દેખાય છે તોપણ નિશ્ચયનય આત્મદ્રવ્યને શરીરાદિ પર દ્રવ્યોથી ભિન્ન જ પ્રકાશે છે. તે જ ભિન્નતા મુક્તિ દશામાં પ્રગટ થાય છે. માટે નિશ્ચયનય સત્યાર્થ છે.

વળી અભૂતાર્થ નામ અસત્યાર્થનું છે. અભૂત એટલે જે પદાર્થમાં ન હોય તે અર્થ એટલે ભાવ, તેને જે પ્રકાશે અનેક કલ્પના કરે તેને અભૂતાર્થ કહીએ. જેમ જૂઠું બોલનાર માણસ જરાપણ કારણનું બહાનું- ઇળ પામે તો અનેક કલ્પના કરી તાદૃશ કરી બતાવે. તે જ કહીએ છીએ. જોકે જીવ અને પુદ્ગલની સત્તા ભિન્ન છે, સ્વભાવ ભિન્ન છે, પ્રદેશ ભિન્ન છે તોપણ એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધનું ઇળ (બહાનું) પ્રાપ્ત કરીને “ આત્મદ્રવ્યને શરીરાદિ પરદ્રવ્યથી એકપણું કહે છે, ” મુક્ત દશામાં પ્રગટ ભિન્નતા થાય છે એમ વ્યવહારનય પોતે જ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકાશવાને તૈયાર થાય છે. તેથી વ્યવહારનય અસત્યાર્થ છે. પ્રાયઃ ભૂતાર્થબોધમુખઃ સર્વોઽપિ સંસાર:- અતિશયપણે સત્યાર્થ જે નિશ્ચયનય તેના જાણપણાથી ઉલટો જે પરિણામ (અભિપ્રાય) તે બધોય સંસાર સ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ:- સંસાર કોઈ જુદો પદાર્થ નથી. આ આત્માના પરિણામ નિશ્ચયનયના શ્રદ્ધાનથી વિમુખ થઈ, શરીરાદિ પરદ્રવ્ય સાથે એકત્વ શ્રદ્ધાનરૂપ પ્રવર્તે તેનું જ નામ સંસાર. તેથી જે સંસારથી મુક્ત થવા ઇચ્છે છે તેણે શુદ્ધનયની સન્મુખ રહેવું યોગ્ય છે.

તે જ બતાવીએ છીએ. જેમ ઘણા મનુષ્ય કાદવના સંયોગથી જેનું નિર્મળપણું આચ્છાદિત થયું છે એવા સમળ જળને જ પીએ છે અને કોઈ પોતાના હાથવડે

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૯

કતકફળ (નિર્મળી) નાખીને કાદવ અને જળને જાદું જાદું કરે છે. ત્યાં નિર્મળ જળનો સ્વભાવ એવો પ્રગટ થાય છે કે જેમાં પોતાનો પુરુષાકાર પ્રતિભાસે છે એવા નિર્મળ જળનો આસ્વાદ લે છે. તેમ ઘણા અજ્ઞાની જીવો કર્મના સંયોગથી જેનો જ્ઞાનસ્વભાવ ઢંકાઈ ગયો છે એવા અશુદ્ધ આત્માને અનુભવે છે. કોઈ પોતાની બુદ્ધિ વડે શુદ્ધ નિશ્ચયનયના સ્વરૂપને જાણી કર્મ અને આત્માને જુદા જુદા કરે છે. ત્યાં નિર્મળ આત્માનો સ્વભાવ એવો પ્રગટ થાય છે કે જેમાં પોતાના ચૈતન્ય પુરુષનો આકાર પ્રતિભાસે છે એવો નિર્મળ આત્માને સ્વાનુભવરૂપ આસ્વાદે છે. તેથી શુદ્ધનય કતકફળ સમાન છે. એના શ્રદ્ધાનથી સર્વ સિદ્ધિ થાય છે. પ.

આગળ કહે છે કે જો એક નિશ્ચયનયના શ્રદ્ધાનથી જ સર્વ સિદ્ધિ થાય તો આચાર્ય વ્યવહારનયનો ઉપદેશ શા માટે કરે છે? તેનો ઉત્તર-અર્થ આ ગાથમાં કહ્યો છે. પ.

વળી જે શ્રોતા ગાથાના અર્થમાંના ઉપદેશને અંગીકાર કરવા લાયક નથી તેનું કથન કરે છે-

**અબુધસ્ય બોધનાર્થ મુનીશ્વરા દેશયન્ત્યભૂતાર્થમ્ ।
વ્યવહારમેવ કેવલમવૈતિ યસ્તસ્ય દેશના નાસ્તિ ॥ ૬ ॥**

અન્વયાર્થ:- [મુનીશ્વરા:] ગ્રન્થ કરનાર આચાર્ય [અબુધસ્ય] અજ્ઞાની જીવોને [બોધનાર્થ:] જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવા માટે [અભૂતાર્થ] વ્યવહારનયનો [દેશયન્તિ] ઉપદેશ કરે છે અને [ય:] જે જીવ [કેવલં]કવળ [વ્યવહારમ્ એવ] વ્યવહારનયને જ [અવૈતિ] જાણે છે. [તસ્ય] તેને-તે મિથ્યાદષ્ટિ માટે [દેશના] ઉપદેશ [નાસ્તિ] નથી.

ટીકા:- ‘મુનીશ્વરા: અબુધસ્ય બોધનાર્થ અભૂતાર્થ દેશયન્તિ-’ મુનીશ્વરો એટલે આચાર્યો અજ્ઞાની જીવોને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવા માટે અભૂતાર્થ એવો જે વ્યવહારનય તેનો ઉપદેશ કરે છે.

ભાવાર્થ:- અનાદિનો અજ્ઞાની જીવ વ્યવહારનયના ઉપદેશ વિના સમજે નહિ તેથી આચાર્ય વ્યવહારનય દ્વારા તેમને સમજાવે છે. તે જ બતાવીએ છીએ. જેમ કોઈ મ્લેચ્છને બ્રાહ્મણે ‘સ્વસ્તિ’ શબ્દ વડે આશીર્વાદ આપ્યો. તેને (અર્થની) કાંઈ ખબર પડી નહિ, તેના તરફ તાકી જ રહ્યો. ત્યાં દુભાષિયો તેને મ્લેચ્છની ભાષામાં કહેવા લાગ્યો કે આ કહે છે કે ‘તારું ભલું થાવ.’ ત્યારે આનંદિત થઈને તેનો

આશીર્વાદ અંગીકાર કરે છે. તેમ અજ્ઞાની જીવોને આચાર્યે 'આત્મા' એવા શબ્દ વડે ઉપદેશ કર્યો. ત્યારે તેને કાંઈ સમજણ ન પડવાથી આચાર્ય તરફ જોઈ રહ્યો. ત્યાં નિશ્ચયવ્યવહારનયના જાણનાર આચાર્યે વ્યવહારનય વડે ભેદ ઉપજાવીને કહ્યું કે-જે આ દેખનાર, જાણનાર, આચરણ કરનાર પદાર્થ છે તે જ આત્મા છે, ત્યારે સહજ પરમાનંદ દશાને પ્રાપ્ત થઈ તે આત્માને નિજ સ્વરૂપ વડે અંગીકાર કરે છે. આ રીતે આ સદ્ભૂત વ્યવહારનયનું ઉદાહરણ આપ્યું.

હવે અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનું ઉદાહરણ કહીએ છીએ. જેમ માટીનો ઘડો ઘીથી સંયુક્ત છે તેને વ્યવહારે ઘીનો ઘડો કહીએ છીએ. અહીં કોઈ પુરુષ જન્મથી ઘીનો ઘડો જાણે છે. જો કોઈ તેને ઘીનો ઘડો કહીને સમજાવે તો સમજે અને જો માટીનો ઘડો કહે તો બીજા કોઈ કોરા ઘડાનું નામ સમજે છે. નિશ્ચયથી વિચારીએ તો ઘડો છે તે માટીનો જ છે, પરંતુ તેને સમજાવવા માટે 'ઘીનો ઘડો' એવા નામ વડે કહીએ છીએ. તેમ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા કર્મજનિત પર્યાયથી સંયુક્ત છે તેને વ્યવહારથી દેવ, મનુષ્ય ઇત્યાદિ નામથી કહીએ છીએ. અહીં અજ્ઞાની અનાદિથી તે આત્માને દેવ, મનુષ્ય ઇત્યાદિ સ્વરૂપ જ જાણે છે. જો કોઈ એને દેવ, મનુષ્ય વગેરે નામથી સંબોધીને સમજાવે તો સમજે અને ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું નામ કહે તો બીજા કોઈ પરમબ્રહ્મ, પરમેશ્વરનું નામ સમજે. નિશ્ચયથી વિચારીએ તો આત્મા છે તે ચૈતન્યસ્વરૂપ જ છે. પરંતુ એને સમજાવવા માટે આચાર્ય ગતિ, જાતિના ભેદ વડે જીવનું નિરૂપણ કરે છે. આ રીતે અજ્ઞાની જીવોને જ્ઞાન ઉપજાવવા માટે આચાર્ય વ્યવહારનો ઉપદેશ કરે છે. અહીં માત્ર વ્યવહાર 'एवं अवैति तस्य देशना नास्ति'— જે જીવ કેવળ વ્યવહારની જ શ્રદ્ધા કરે છે તેને માટે ઉપદેશ નથી.

ભાવાર્થ:- નિશ્ચયનયની શ્રદ્ધા વિના કેવળ વ્યવહાર માર્ગમાં જ જે પ્રવર્તે તે મિથ્યાદષ્ટિને ઉપદેશ કરવો નિષ્ફળ છે. ઠ.

આગળ કેવળ વ્યવહારનયનું શ્રદ્ધાન થવાનું કારણ બતાવે છે-

**माणवक एव सिंहो यथा भवत्यनवगीत सिंहस्य ।
व्यवहार एव हि तथा निश्चयतां यात्यनिश्चयज्ञस्य ॥ ७ ॥**

અન્વયાર્થ:- [યથા] જેમ[અનવગીત સિંહસ્ય] સિંહને સર્વથા ન જાણનાર પુરુષને [માણવકઃ] બિલાડી [એવ] જ [સિંહઃ] સિંહરૂપ [ભવતિ] થાય છે, [હિ]

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૧

નિશ્ચયથી [તથા] તેમ [અનિશ્ચયજ્ઞસ્ય] નિશ્ચયનયના સ્વરૂપથી અપરિચિત પુરુષને માટે [વ્યવહાર:] વ્યવહાર [એવ] જ [નિશ્ચયતાં] નિશ્ચયપણું [યાતિ] પામે છે.

ટીકા:- ‘યથા હિ અનવગીતસિંહસ્ય માળવક એવ સિંહો ભવતિ’- જેમ નિશ્ચયથી (ખરેખર) જેણે સિંહને જાણ્યો નથી તેને બિલાડી જ સિંહરૂપ થાય છે. તથા ‘અનિશ્ચયજ્ઞસ્ય વ્યવહાર: એવ નિશ્ચયતાં યાતિ’- તેમ જેણે નિશ્ચયનું સ્વરૂપ જાણ્યું નથી તેમને વ્યવહાર જ નિશ્ચયરૂપ થાય છે. અર્થાત્ તેઓ વ્યવહારને જ નિશ્ચય માની બેસે છે.

ભાવાર્થ:- જેમ બાળક સિંહને ઓળખતું નથી, બિલાડીને જ સિંહ માને છે તેમ અજ્ઞાની નિશ્ચયના સ્વરૂપને ઓળખતો નથી, વ્યવહારને જ નિશ્ચય માને છે. તે જ બતાવીએ છીએ. જે જીવ પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ આત્માના શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન, આચરણરૂપ મોક્ષમાર્ગને ઓળખતો નથી તે જીવ વ્યવહારદર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રનું સાધન કરી પોતાને મોક્ષનો અધિકારી માને છે. અરિહંતદેવ, નિર્ગથ ગુરુ, દયાધર્મનું શ્રદ્ધાન કરી પોતાને સમ્યક્દષ્ટિ માને છે. અને કિંચિત્ જિનવાણીને જાણી પોતાને જ્ઞાની માને છે, મહાવ્રતાદિ ક્રિયાનું સાધન કરી પોતાને ચારિત્રવાન માને છે. આ રીતે એ શુભોપયોગમાં સંતુષ્ટ થઈ, શુદ્ધોપયોગરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં પ્રમાદી છે તે કારણે કેવળ વ્યવહારનયના અવલંબી થયા છે એને ઉપદેશ આપીએ તો નિષ્ફળ છે. અહીં પ્રશ્ન ઊપજે છે કે આવા શ્રોતા પણ ઉપદેશ લાયક નથી.

તો શ્રોતા કેવા ગુણવાળા હોવા જોઈએ ? તેનો ઉત્તર આગળ કહે છે-

વ્યવહારનિશ્ચયૌ યઃ પ્રબુદ્ધ્ય તત્ત્વેન ભવતિ મધ્યસ્થઃ ।

પ્રાપ્નોતિ દેશનાયાઃ સ એવ ફલમવિકલં શિષ્યઃ ॥ ૮ ॥

અન્વયાર્થ:- [યઃ] જે જીવ [વ્યવહારનિશ્ચયૌ] વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનયને [તત્ત્વેન] વસ્તુસ્વરૂપ વડે [પ્રબુદ્ધ્ય] યથાર્થપણે જાણીને [મધ્યસ્થઃ] મધ્યસ્થ [ભવતિ] થાય છે, અર્થાત્ નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયના પક્ષપાતરહિત થાય છે [સઃ] તે [એવ] જ [શિષ્યઃ] શિષ્ય [દેશનાયાઃ] ઉપદેશના [અવિકલં] સમ્પૂર્ણ [ફળં] ફળને [પ્રાપ્નોતિ] પામે છે.

ટીકા:- ‘યઃ વ્યવહારનિશ્ચયૌ તત્ત્વેન પ્રબુદ્ધ્ય મધ્યસ્થઃ ભવતિ’- જે જીવ વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનયને યથાર્થપણે જાણીને પક્ષપાતરહિત થાય છે ‘સ એવ શિષ્યઃ’

૧૨]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

દેશનાયા: અવિકલં ફલં પ્રાપ્નોતિ’- તે જ શિષ્ય ઉપદેશનું સંપૂર્ણ ફળ પામે છે.

ભાવાર્થ:- શ્રોતામાં અનેક ગુણ જોઈએ. પરંતુ વ્યવહાર અને નિશ્ચયને જાણીને એક પક્ષના હઠાગ્રહીરૂપ ન થવું એ ગુણ મુખ્ય જોઈએ. કલ્પું છે કે-

**जइ जिणमयं पवज्जह ता मा ववहार णिच्छए मुअह ।
एकेण विणा छिज्जइ तित्थं, अप्णेण पुण तच्चं ।।**

(- પં. પ્રવર આશાધરકૃત અનગાર ધર્મમૃત પ્ર. અ. પૃ. ૧૮)

અર્થ:- જો તું જિનમતમાં પ્રવર્તે છે તો વ્યવહાર અને નિશ્ચયને ન છોડ. જો નિશ્ચયનો પક્ષપાતી થઈ વ્યવહારને છોડીશ તો રત્નત્રયસ્વરૂપ ધર્મતીર્થનો અભાવ થશે. અને જો વ્યવહારનો પક્ષપાતી થઈ નિશ્ચયને છોડીશ તો શુદ્ધ તત્ત્વસ્વરૂપનો અનુભવ નહિ થાય. તેથી પહેલાં વ્યવહાર-નિશ્ચયને બરાબર જાણી પછી યથાયોગ્યપણે એને અંગીકાર કરવા, પક્ષપાતી ન થવું એ જ ઉત્તમશ્રોતાનું લક્ષણ છે. અહીં પ્રશ્ન:-જે નિશ્ચય-વ્યવહારના જાણપણારૂપ ગુણ વક્તાનો કલ્પો હતો તે જ શ્રોતાનો કલ્પો તેમાં વિશેષ શું આવ્યું? ઉત્તર:-જે ગુણ વક્તામાં અધિકપણે હોય તે જ શ્રોતામાં હીનતાપણે-થોડા અંશે હોય છે. એ રીતે વક્તા અને શ્રોતાનું વર્ણન કર્યું. ૮.

[ભૂમિકા સમાપ્ત]

ગ્રન્થ પ્રારંભ

હવે ગ્રન્થનું વર્ણન કરે છે. આ ગ્રન્થમાં પુરુષના અર્થની સિદ્ધિના ઉપાયનું વ્યાખ્યાન કરશે. તેથી પ્રથમ જ પુરુષનું સ્વરૂપ કહે છે:-

**अस्ति पुरुषश्चिदात्मा विवर्जितः स्पर्शगन्धरसवर्णः ।
गुणपर्ययसमवेतः समाहितः समुदयव्ययध्रौव्यैः ॥ १ ॥**

અન્વયાર્થ:- [પુરુષ:] પુરુષ અર્થાત્ આત્મા [ચિદાત્મા] ચેતનાસ્વરૂપ [અસ્તિ] છે, [સ્પર્શગન્ધરસવર્ણ:] સ્પર્શ, ગંધ, રસ, અને વર્ણથી [વિવર્જિત:] રહિત છે, [ગુણપર્યયસમવેત:] ગુણ અને પર્યાય સહિત છે તથા [સમુદયવ્યયધ્રૌવ્યૈ:] ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય [સમાહિત:] યુક્ત છે.

ટીકા:- પુરુષ: ચિદાત્મા અસ્તિ -પુરુષ છે તે ચૈતન્યસ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ:- (પુરુ) ઉત્તમ ચેતના ગુણમાં (સેતે) સ્વામી થઈને પ્રવર્તે તેનું નામ પુરુષ છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચેતનાના નાથને પુરુષ કહીએ. આ જ ચેતના અવ્યાસિ, અતિવ્યાસિ અને અસંભવ એ ત્રણ દોષરહિત આ આત્માનું અસાધારણ લક્ષણ છે. અવ્યાસિ દોષ તેને કહે છે કે જેને જેનું લક્ષણ કહ્યું હોય તે તેના કોઈ લક્ષ્યમાં હોય, અને કોઈ લક્ષ્યમાં ન હોય. પણ કોઈ આત્મા ચેતના રહિત નથી.

જો આત્માનું લક્ષણ રાગાદિ કહીએ તો અવ્યાસિ દૂષણ લાગે છે કારણ કે રાગાદિ સંસારી જીવને છે, સિદ્ધ જીવોને નથી.

જે લક્ષણ લક્ષ્યમાં હોય અને અલક્ષ્યમાં પણ હોય તેને અતિવ્યાસિ દૂષણ કહીએ. પણ ચેતના જીવ પદાર્થ સિવાય બીજા કોઈ પદાર્થમાં નથી. જો આત્માનું લક્ષણ અમૂર્તત્વ કહીએ તો અતિવ્યાસિ દૂષણ લાગે; કારણ કે જેવી રીતે આત્મા અમૂર્તિક છે તેવી રીતે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ પણ અમૂર્તિક છે. વળી જે પ્રમાણમાં ન આવે તેને અસંભવ કહીએ. ચેતના જીવ પદાર્થમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણથી જણાય છે. જો આત્માનું લક્ષણ જડપણું કહીએ તો અસંભવ દોષ લાગે છે; કારણ કે તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બાધિત છે. આ રીતે ત્રણ દોષ રહિત આત્માનું ચેતના લક્ષણ

બે પ્રકારે છે. એક જ્ઞાનચેતના છે, બીજી દર્શનચેતના છે. જે પદાર્થોને સાકારરૂપે વિશેષપણે કરીને જાણે તેને જ્ઞાનચેતના કહે છે.

જે પદાર્થોને નિરાકારરૂપે સામાન્યપણે દેખે તેને દર્શનચેતના કહીએ. આજ ચેતના પરિણામની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રકારની છે. જ્યારે આ ચેતના શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વભાવરૂપે પરિણમે ત્યારે જ્ઞાનચેતના કહીએ, જ્યારે રાગાદિ કાર્યરૂપે પરિણમે ત્યારે કર્મચેતના અને હર્ષ-શોકાદિ વેદનરૂપ કર્મના ફળરૂપે પરિણમે ત્યારે કર્મફળચેતના કહીએ. આ રીત ચેતના અનેક સ્વાંગ કરે પણ ચેતનાનો અભાવ કદી થતો નથી. આવા ચેતનાલક્ષણથી વિરાજમાન જીવ નામના પદાર્થનું નામ પુરુષ છે વળી કેવો છે પુરુષ? સ્પર્શ, રસ ગંધ અને વર્ણથી રહિત છે. આઠ પ્રકારના સ્પર્શ, બે પ્રકારની ગંધ, પાંચ પ્રકારના રસ, પાંચ પ્રકારના વર્ણ એવા જે પુદ્ગલોનાં લક્ષણ તેનાથી રહિત અમૂર્તિક છે. આ વિશેષણથી પુદ્ગલ દ્રવ્યથી જીદાઈ પ્રગટ કરી, કારણ કે આ આત્મા અનાદિથી સંબંધરૂપ જે પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે તેમાં અહંકાર-મમકારરૂપ પ્રવર્તે છે. જો પોતાનાં ચૈતન્ય પુરુષને અમૂર્તિક જાણે તો દ્રવ્યકર્મ, નોકર્મ, ધનધાન્યાદિ પુદ્ગલદ્રવ્યમાં અહંકાર-મમકાર ન કરે.

વળી કેવો છે પુરુષ? 'ગુણપર્યાયસમવેત:—ગુણપર્યાયોથી વિરાજમાન છે. ત્યાં ગુણનું લક્ષણ સહભૂત છે. સહ એટલે દ્રવ્યની સાથે છે, ભૂ એટલે સત્તા. દ્રવ્યમાં જે સદાકાળ પ્રાપ્ત છે તેને ગુણ કહીએ. આત્મામાં ગુણ બે પ્રકારે છે. જ્ઞાન-દર્શનાદિ અસાધારણ ગુણ છે, બીજા દ્રવ્યમાં તે હોતા નથી. અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, પ્રમેયત્વાદિ સાધારણ ગુણ છે, બીજાં દ્રવ્યમાં પણ હોય છે. પર્યાયનું લક્ષણ ક્રમવર્તી છે. જે દ્રવ્યમાં અનુક્રમે ઊપજે, કદાચિત્-કોઈવાર હોય તેને પર્યાય કહીએ. આત્મામાં પર્યાય બે પ્રકારે છે. જે નર-નારકાદિ આકારરૂપ અથવા સિદ્ધના આકારરૂપ પર્યાય તેને વ્યંજનપર્યાય કહીએ. જ્ઞાનાદિ ગુણને પણ સ્વભાવ વા વિભાગરૂપ પરિણમન જે છ પ્રકારે જ્ઞાનિ-વૃદ્ધિરૂપ છે તેને અર્થપર્યાય કહે છે. આ ગુણપર્યાયોથી આત્માની તદાત્મક એકતા છે. આ વિશેષણ વડે આત્માનું વિશેષ્ય જાણી શકાય છે.

વળી કેવો છે પુરુષ? 'સમુદયવ્યયઘૌવ્યૈ: સમાહિત:— ઉત્પાદ, વ્યય, ઘૌવ્યથી સંયુક્ત છે. નવીન અર્થપર્યાય અને વ્યંજનપર્યાયનું ઊપજવું તે ઉત્પાદ, પૂર્વ પર્યાયનો નાશ થવો તે વ્યય અને ગુણની અપેક્ષાએ અથવા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ શાશ્વતપણું તેને ઘૌવ્ય કહીએ. જેમ સોનું કુંડળ પર્યાયથી ઊપજે છે, કંકણ પર્યાયથી વિણસે છે,

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૫

પીળાશ વગેરેની અપેક્ષાએ અથવા સોનાપણાની અપેક્ષાએ સર્વ અવસ્થાઓમાં શાશ્વતતા છે. આ વિશેષણથી આત્માનું અસ્તિત્વ પ્રગટ કર્યું. ૯.

પ્રશ્ન:- આવા ચૈતન્ય પુરુષને અશુદ્ધતા કઈ રીતે થઈ જેથી એને પોતાના અર્થની સિદ્ધિ કરવી પડે? તેનો ઉત્તર આગળ કહે છે-

**परिणममानो नित्यं ज्ञानविवर्तैरनादिसन्तत्या ।
परिणामानां स्वेषां स भवति कर्ता च भोक्ता च ॥ १० ॥**

અન્વયાર્થ:- [સ:] તે ચૈતન્ય આત્મા [અનાદિસન્તત્યા] અનાદિની પરિપાટીથી [નિત્યં] નિરંતર [જ્ઞાનવિવર્તૈઃ] જ્ઞાનાદિ ગુણોના વિકારરૂપ રાગાદિ પરિણામોથી [પરિણમમાનઃ] પરિણમતો થકો [સ્વેષાં] પોતાના [પરિણામાનાં] રાગાદિ પરિણામોનો [કર્તા ચ ભોક્તા ચ] કર્તા અને ભોક્તા પણ [ભવતિ] થાય છે.

ટીકા:- “અનાદિ સન્તત્યા નિત્યં જ્ઞાનવિવર્તૈઃ પરિણમમાનઃ સ્વેષાં પરિણામાનાં કર્તા ચ ભોક્તા ચ ભવતિ.” – તે ચૈતન્ય પુરુષ અનાદિની પરિપાટીથી સદા જ્ઞાન ચારિત્રરહિત જે રાગાદિ પરિણામ તે વડે પરિણમતો થકો પોતાના જે રાગાદિ પરિણામ થયા તેનો એ કર્તા પણ છે અને ભોક્તા પણ છે.

ભાવાર્થ:- આ આત્માને નવી અશુદ્ધતા થઈ નથી. અનાદિકાલથી સંતાનરૂપે દ્રવ્યકર્મથી રાગાદિ થાય છે, રાગાદિથી વળી દ્રવ્યકર્મનો બંધ થાય છે. સુવર્ણકીટિકા જેમ અનાદિ સંબંધ છે. તે સંબંધથી પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવની ખબર જ નથી તેથી ઉદયાગત કર્મ પર્યાયમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટભાવ વડે રાગ, દ્વેષ, મોહરૂપ પરિણમ્યો છે. જોકે આ પરિણામોને દ્રવ્યકર્મનું કારણ છે તોપણ એ પરિણામ ચેતનામય છે. તેમાં આ પરિણામનો વ્યાપ્યવ્યાપક ભાવથી આત્મા જ કર્તા છે.

ભાવ્યભાવકભાવથી આત્મા જ ભોક્તા છે. વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ એટલે શું તે કહીએ છીએ. જે નિયમથી સહ્યારી હોય તેને વ્યાપ્તિ કહે છે. જેમ ધૂમાડા અને અગ્નિમાં સહ્યારીપણું છે. જ્યાં ધૂમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોય અને અગ્નિ વિના ધૂમાડો ન હોય. તેમ રાગાદિભાવ અને આત્મામાં સહ્યારીપણું છે. જ્યાં રાગાદિ હોય ત્યાં આત્મા હોય જ. આત્મા વિના રાગાદિ ન હોય. આ વ્યાપ્તિક્રિયામાં જે કર્મ છે તેને વ્યાપ્ય કહીએ. આત્મા કર્તા છે તેને વ્યાપક કહીએ. આવી રીતે જ્યાં વ્યાપ્ય વ્યાપક સંબંધ હોય ત્યાં કર્તા કર્મ સંબંધ સંભવે, બીજા સ્થાનમાં ન સંભવે. એ જ

૧૬]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

રીતે જે જે ભાવ અનુભવવા યોગ્ય હોય તેને ભાવ્ય કહીએ. અનુભવ કરનાર પદાર્થને ભાવક કહીએ. આવો ભાવ્યભાવકસંબંધ જ્યાં હોય ત્યાં ભોક્તાભોગ્યસંબંધ સંભવે, બીજી જગ્યાએ ન સંભવે. ૧૦.

આ રીતે આ અશુદ્ધ આત્માને અર્થસિદ્ધિ ક્યારે થાય અને અર્થસિદ્ધિ કોને કહેવાય તે આગળ કહે છે-

**સર્વવિવર્તોત્તીર્ણં યદા સ ચૈતન્યમચલમાપ્નોતિ ।
ભવતિ તદા કૃતકૃત્યઃ સમ્યક્પુરુષાર્થસિદ્ધિમાપન્નઃ ॥ ૧૧ ॥**

અન્વયાર્થ:- [યદા] જ્યારે [સઃ] ઉપર્યુક્ત અશુદ્ધ આત્મા [સર્વવિવર્તોત્તીર્ણં] સર્વ વિભાવોથી પાર થઈને [અચલં] પોતાના નિષ્કમ્પ [ચૈતન્યં] ચૈતન્ય સ્વરૂપને [આપ્નોતિ] પ્રાપ્ત થાય છે [તદા] ત્યારે આ આત્મા તે [સમ્યક્પુરુષાર્થસિદ્ધિમ્] સમ્યક્પણે પુરુષાર્થના પ્રયોજનની સિદ્ધિને [આપન્નઃ] પ્રાપ્ત થતો થકો [કૃતકૃત્યઃ] કૃતકૃત્ય [ભવતિ] થાય છે.

ટીકા:- ‘સ યદા સર્વવિવર્તોત્તીર્ણં ચૈતન્યમચલમાપ્નોતિ તદા કૃતકૃત્યઃ ભવતિ’— રાગાદિ ભાવોથી દિસ તે જ આત્મા જ્યારે સર્વ વિભાવથી પાર થઈ પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને નિઃશંકપણે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે આ જ આત્મા કૃતકૃત્ય થાય છે. કેવો છે આ આત્મા ? ‘સમ્યક્પુરુષાર્થસિદ્ધિમાપન્નઃ’— સમ્યક્ પ્રકારે પુરુષાર્થની સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયો છે.

ભાવાર્થ:- જ્યારે આ આત્મા સ્વ-પર ભેદવિજ્ઞાન વડે શરીરાદિ પરદ્રવ્યને જુદા જાણે ત્યારે તેમાં “આ ભલા-ઈષ્ટ, આ બૂરા” એવી બુદ્ધિનો ત્યાગ કરે. કારણ કે જે કાંઈ ભલું કે બૂરું થાય છે તે તો પોતાના પરિણામોથી જ થાય છે, પરદ્રવ્યના કરવાથી ભલું-બૂરું થતું નથી. તેથી સર્વ પરદ્રવ્યોમાં રાગદ્વેષ ભાવનો ત્યાગ કરે. જો અવશપણે (-પુરુષાર્થની નિર્ભળતાથી) રાગાદિ ઊપજે તો તેના નાશના માટે અનુભવ-અભ્યાસમાં ઉદ્ધમવંત રહે. આમ કરતાં જ્યારે સર્વ વિભાવભાવનો નાશ થાય, અક્ષુબ્ધ સમુદ્રવત્ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં લવણવત્ પરિણામ લીન થાય, ધ્યાતાધ્યેયનો વિકલ્પ ન રહે, એમ ન જાણે કે હું શુદ્ધાત્મસ્વરૂપને ધ્યાવું છું, પોતે જ તાદાત્મ્યવૃત્તિથી શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ થઈ નિષ્કંપપણે પરિણમે, તે વખતે આ આત્માને જે કાંઈ કરવાનું હતું તે કરી લીધું, કાંઈ કરવાનું હવે બાકી રહ્યું નહિ તેથી એને

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૭

કૃતકૃત્ય કહીએ છીએ. તેની અવસ્થામાં પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થઈ. પુરુષનો જે અર્થ અર્થાત્ પ્રયોજનરૂપ કાર્ય તેની જે સિદ્ધિ થવાની હતી તે થઈ ગઈ. આવી અવસ્થાને જે પ્રાપ્ત થયો તે આત્માને કૃતકૃત્ય કહીએ છીએ. ૧૧.

આગળ પુરુષાર્થસિદ્ધિનો ઉપાય કહેવા ઈચ્છે છે ત્યાં પ્રથમ પરદ્રવ્યના સંબંધનું કારણ કહે છે, જે જતાં જે કંઈ ઉપાય કરવામાં આવે છે તે કહે છે:-

**જીવકૃતં પરિણામં નિમિત્તમાત્રં પ્રપદ્ય પુનરન્યે ।
સ્વયમેવ પરિણમન્તેઽત્ર પુદ્ગલાઃ કર્મભાવેન ॥ ૧૨ ॥**

અન્યાર્થ:- [જીવકૃતં] જીવના કરેલા [પરિણામં] રાગાદિ પરિણામને [નિમિત્તમાત્રં] નિમિત્તમાત્ર [પ્રપદ્ય] પામીને [પુનઃ] ફરી [અન્યે પુદ્ગલાઃ] જીવથી ભિન્ન અન્ય પુદ્ગલ સ્કન્ધ [અત્ર] આત્મામાં [સ્વયમેવ] પોતાની મેળે જ [કર્મભાવેન] જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ [પરિણમન્તે] પરિણમે છે.

ટીકા:- “ જીવકૃતં પરિણામં નિમિત્તમાત્રં પ્રપદ્ય પુનઃ અન્યે પુદ્ગલાઃ સ્વયમેવ કર્મભાવેન પરિણમન્તે । ” જીવે કરેલા જે રાગાદિ પરિણામ તેને નિમિત્તમાત્ર પામીને નવા અન્ય પુદ્ગલસ્કન્ધ સ્વયમેવ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ થઈ પરિણમે છે.

ભાવાર્થ:- જ્યારે જીવ રાગદ્વેષમોહભાવે પરિણમે છે ત્યારે તે ભાવોનું નિમિત્ત પામી પોતે જ પુદ્ગલ દ્રવ્ય કર્મઅવસ્થાને ધારણ કરે છે. વિશેષ એટલું કે જો આત્મા દેવ-ગુરુ-ધર્માદિક પ્રશસ્ત રાગરૂપે પરિણમે તો શુભકર્મનો બંધ થાય.

પ્રશ્ન:- જીવના ભાવ મહા સૂક્ષ્મરૂપ છે તેની ખબર જડકર્મને કેવી રીતે પડે? અને ખબર વિના કેવી રીતે પુણ્ય-પાપરૂપે થઈને પરિણમે છે?

ઉત્તર:- જેમ મંત્રાસાધક પુરુષ બેઠો બેઠો ગુપ્તપણે મંત્ર જપે છે, તેમ મંત્રના નિમિત્તથી એના કર્યા વિના જ કોઈને પીડા ઊપજે છે, કોઈનું મરણ થાય છે, કોઈનું ભલું થાય છે, કોઈ વિટંબણારૂપ પરિણમે છે-એવી એ મંત્રમાં શક્તિ છે. તેનું નિમિત્ત પામી ચેતન-અચેતન પદાર્થ પોતે જ અનેક અવસ્થા ધારણ કરે છે. તેવી રીતે અજ્ઞાની જીવ પોતાના અંતરંગમાં વિભાવભાવરૂપે પરિણમે છે. તે ભાવનું નિમિત્ત પામીને એના કર્યા સિવાય જ કોઈ પુદ્ગલ પુણ્યપ્રકૃતિરૂપે પરિણમે છે, કોઈ પાપરૂપે પરિણમે છે એવી એના ભાવોમાં શક્તિ છે. તેનું નિમિત્ત પામીને પુદ્ગલ પોતે જ અનેક અવસ્થા ધારણ કરે છે. એવો જ નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ છે. ૧૨.

૧૮]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

આ જીવને જે વિભાવભાવ થાય છે તે પોતાથી જ થાય છે વા એનું પણ નિમિત્ત કારણ છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આગળ કહેશે.

**परिणममानस्य चित्तश्चिदात्मकैः स्वयमपि , स्वकैर्भावैः ।
भवति हि निमित्तमात्रं पौद्गलिकं कर्म तस्यापि ॥ १३ ॥**

અન્યયાર્થ:- [હિ] નિશ્ચયથી [સ્વકૈઃ] પોતાના [ચિદાત્મકૈઃ] ચેતનાસ્વરૂપ [ભાવૈઃ] રાગાદિ પરિણામોથી [સ્વયમપિ] પોતે જ [પરિણમમાનસ્ય] પરિણમતા [તસ્ય ચિત્તઃ અપિ] પૂર્વોક્ત આત્માને પણ [પૌદ્ગલિકં] પુદ્ગલ સંબંધી [કર્મ] જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ [નિમિત્તમાત્રં] નિમિત્ત માત્ર [ભવતિ] થાય છે.

ટીકા:- ‘ હિ ચિદાત્મકૈઃ સ્વકૈર્ભાવૈઃ પરિણમમાનસ્ય તસ્ય ચિત્તઃ અપિ પૌદ્ગલિકં કર્મ નિમિત્તમાત્રં ભવતિ ’- નિશ્ચયથી ચૈતન્યસ્વરૂપ પોતાના રાગાદિ પરિણામરૂપે પરિણમેલા તે પૂર્વોક્ત આત્માને પણ પૌદ્ગલિક જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ નિમિત્તમાત્ર થાય છે.

ભાવાર્થ:- આ જીવને રાગાદિ વિભાવભાવ પોતાથી જ (સ્વદ્રવ્યના આલંબનથી) થતા નથી. જો પોતાથી જ થાય તો તે જ્ઞાન-દર્શનની જેમ સ્વભાવભાવ થઈ જાય. સ્વભાવભાવ હોય તો તેનો નાશ પણ ન થાય. તેથી એ ભાવ ઔપાધિક છે, અન્ય નિમિત્તથી થાય છે. તે નિમિત્ત જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મોને જાણવું. જે જે પ્રકારે દ્રવ્યકર્મ ઉદય અવસ્થારૂપે પરિણમે તે તે પ્રકારે આત્મા વિભાવભાવરૂપે પરિણમે છે.

પ્રશ્ન:- પુદ્ગલમાં એવી કઈ શક્તિ છે કે જે ચૈતન્યને વિભાવરૂપે પરિણમાવે છે. ?

ઉત્તર:- જેમ કોઈ મનુષ્યના શિર ઉપર મંત્રેલી રજ નાખી હોય તો તે રજના નિમિત્ત દ્વારા તે પુરુષ પોતાને ભૂલી નાના પ્રકારની વિપરીત ચેષ્ટા કરે છે. મંત્રના નિમિત્તે રજમાં એવી શક્તિ હોય છે કે જે બુદ્ધિમાન મનુષ્યને વિપરીત પરિણમાવે છે. તેવી જ રીતે આ આત્માના પ્રદેશોમાં રાગાદિના નિમિત્તે બંધાયેલાં પુદ્ગલોના નિમિત્તે આ આત્મા પોતાને ભૂલીને નાના પ્રકારના વિપરીત ભાવોરૂપે પરિણમે છે. એના વિભાવભાવોના નિમિત્તે પુદ્ગલમાં એવી શક્તિ હોય છે કે જે ચૈતન્યપુરુષને વિપરીત

૧. દરેક દ્રવ્ય સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવથી છે, પર દ્રવ્યાદિનો તેમાં સદાય અભાવ જ છે. તેથી કોઈ કોઈને પરિણામની શક્તિ નથી, છતાં જીવની તે પ્રકારે પરિણમવાની યોગ્યતા કાળે બાહ્યમાં કઈ સામગ્રીને નિમિત્ત બનાવવામાં આવી તેનું જ્ઞાન કરાવવા માટે અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી નિમિત્તને કર્તા કહેવામાં આવે છે, વ્યવહાર કથનની રીત આમ છે એમ જાણવું જોઈએ.

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૯

પરિણામે છે. આ રીતે ભાવકર્મથી દ્રવ્યકર્મ થાય છે અને દ્રવ્યકર્મથી ભાવકર્મ થાય છે. તેનું નામ સંસાર કહીએ. ૧૩.

આગળ આ સંસારનું મૂળ કારણ બતાવીએ છીએ.-

**एवमयं कर्मकृतैर्भा वैरसमाहितोऽपि युक्त इव ।
प्रतिभाति बालिशानां प्रतिभासः स खलु भवबीजम् ॥ १४ ॥**

અન્યવાર્થ:- [એવમ્] એ રીતે [અયં] આ આત્મા [કર્મકૃતૈઃ] કર્મોના કરેલા [ભાવૈઃ] રાગાદિ અથવા શરીરાદિ ભાવોથી [અસમાહિતોઽપિ] સંયુક્ત ન હોવા છતાં પણ [બાલિશાનાં] અજ્ઞાની જીવોને [યુક્તઃ ઇવ] સંયુક્ત જેવો [પ્રતિભાતિ] પ્રતિભાસે છે અને [સઃ પ્રતિભાસઃ] તે પ્રતિભાસ જ [ખલુ] નિશ્ચયથી [ભવબીજં] સંસારના બીજરૂપ છે.

ટીકા:- ‘સ એવં અયં કર્મકૃતૈર્ભાવૈઃ અસમાહિતઃ અપિ બાલિશાનાં યુક્તઃ ઇતિ પ્રતિભાતિ’- આવી રીતે આ આત્મા કર્મ વડે કરેલા નાના પ્રકારના ભાવથી સંયુક્ત નથી તોપણ અજ્ઞાનીને પોતાના અજ્ઞાનથી આત્મા કર્મજનિત ભાવોથી સંયુક્ત જેવો પ્રતિભાસે છે.

ભાવાર્થ:- પહેલાં આમ કહ્યું કે પુદ્ગલકર્મને કારણભૂત રાગાદિભાવ છે, રાગાદિભાવોનું કારણ પુદ્ગલકર્મ છે. તેથી આ આત્મા નિજ સ્વભાવભાવની અપેક્ષાએ કર્મજનિત નાના પ્રકારના ભાવોથી જીવે જ ચૈતન્યમાત્ર વસ્તુ છે.

જેમ લાલ ફૂલના નિમિત્તે સ્ફટિક લાલ રંગરૂપે પરિણમે છે પરંતુ તે લાલ રંગ સ્ફટિકનો નિજ ભાવ નથી. સ્ફટિક સ્વચ્છતારૂપ પોતાના શ્વેત વર્ણથી બિરાજમાન છે. લાલ રંગ છે તે સ્વરૂપમાં પેદા સિવાય ઉપર ઉપર જ ઝલક માત્ર દેખાય છે. ત્યાં રત્નનો પારખુ ઝવેરી તો એમ જ જાણે છે અને અપારખુ (અપરીક્ષક) પુરુષને સત્યરૂપ લાલ મણિની જેમ લાલરંગરૂપ જ પ્રતિભાસે છે. તેવી જ રીતે કર્મનિમિત્તથી આત્મા રાગાદિરૂપે પરિણમે છે. તે રાગાદિ આત્માના નિજ ભાવ નથી. આત્મા પોતાની સ્વચ્છતારૂપ ચૈતન્યગુણમાં વિરાજમાન છે. રાગાદિ છે તે સ્વરૂપમાં પેદા વિના ઉપર ઉપર જ ઝલક માત્ર દેખાય છે. ત્યાં જ્ઞાની સ્વરૂપના પરીક્ષક તો એમ જ જાણે છે. અને અપરીક્ષક જીવોને સત્યરૂપ આત્મા પુદ્ગલ કર્મની પેઠે રાગાદિ સ્વરૂપ જ પ્રતિભાસે છે. અહીં પ્રશ્ન-તમે જ રાગાદિભાવને જીવકૃત કહ્યા હતા. અહીં તેને કર્મકૃત કેવી

૨૦]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

રીતે કહો છો ? તેનો ઉત્તર- રાગાદિભાવ ચેતનારૂપ છે તેથી એનો કર્તા જીવ જ છે, પરંતુ અહીં શ્રદ્ધા કરાવવા માટે મૂળભૂત જીવના શુદ્ધસ્વભાવની અપેક્ષાએ રાગાદિ ભાવ કર્મના નિમિત્તથી થાય છે તેથી કર્મકૃત કહ્યા.

જેમ કોઈ મનુષ્યને ભૂત વળગ્યું હોય તો તે મનુષ્ય તે ભૂતના નિમિત્તે નાના પ્રકારની વિપરીત ચેષ્ટા કરે છે. તેથી તે ચેષ્ટાઓનો કર્તા તો મનુષ્ય જ છે પરંતુ તે ચેષ્ટા મનુષ્યનો નિજભાવ નથી માટે એ ચેષ્ટાઓને ભૂતકૃત કહીએ. તેમ આ જીવ કર્મના નિમિત્તે નાના પ્રકારના વિપરીત ભાવોરૂપે પરિણમે છે, તે ભાવોનો કર્તા તો જીવ જ છે પરંતુ આ જીવનો નિજભાવ નથી તેથી તે ભાવોને કર્મકૃત કહીએ છીએ. અથવા કર્મે કરેલા જે નાના પ્રકારના પર્યાય, વર્ણ, ગંધ, રસ સ્પર્શ, કર્મ, અથવા દેવ-નારક-મનુષ્ય-તિર્યચશરીર, સંહનન, સંસ્થાનાદિ ભેદ અથવા પુત્ર, મિત્ર, મકાન, ધન, ધાન્યાદિ ભેદ-એ બધાથી શુદ્ધાત્મા પ્રત્યક્ષ ભિન્ન જ છે. જેમ કોઈ મનુષ્ય અજ્ઞાની ગુરુના કહેવાથી એકાંત ઓરડામાં બેસી પાડાનું ધ્યાન કરવા લાગ્યો, પોતાને પાડા સમાન મોટા શરીરવાળો ચિંતવવા લાગ્યો, આકાશ જેવડા મોટા શિંગડાંવાળો માની હું આ ઓરડામાંથી કેવી રીતે નીકળીશ એમ ચિંતવવા લાગ્યો. તે પોતાને પાડો ન માને તો મનુષ્યસ્વરૂપ પોતે બની જ રહ્યો છે. તેમ આ જીવ મોહના નિમિત્તથી પોતાને વર્ણાદિક સ્વરૂપ માની દેવાદિ પર્યાયોમાં આવ્યો માને છે. જો ન માને તો અમૂર્તિક શુદ્ધાત્મા પોતે બની રહેલ જ છે.

આ રીતે આ આત્મા કર્મજનિત રાગાદિકભાવ અથવા વર્ણાદિકભાવ તેનાથી સદાકાળ ભિન્ન છે. કલું છે કે -“વર્ણાદ્યા વા રાગ મોહાદયો વા। ભિન્ના ભાવાઃ સર્વેવાસ્ય પુંસઃ।।” તોપણ અજ્ઞાની જીવોને આત્મા કર્મજનિત ભાવોથી સંયુક્ત પ્રતિભાસે છે, “‘ખલુ સઃ પ્રતિભાસઃ ભવભીજમ્’”। નિશ્ચયથી આ પ્રતિભાસ તે જ સંસારના બીજભૂત છે.

ભાવાર્થ:- જેમ બધાં વૃક્ષોના મૂળભૂત બીજ છે તેમ અનંત સંસારનું મૂળકારણ કર્મજનિત ભાવોને પોતાના માનવા તે છે. આવી રીતે અશુદ્ધતાનું કારણ બતાવ્યું. ૧૪.

૧-આ પુરુષ (-આત્મા)ને વર્ણાદિ, રાગાદિ અથવા મોહાદિ બધાય ભાવ (પોતાથી) ભિન્ન છે.

પુરુષાર્થસિદ્ધિનો ઉપાય

**વિપરીતાભિનિવેશં નિરસ્ય સમ્યગ્વ્યવસ્ય નિજતત્ત્વમ્ ।
યત્તસ્માદવિચલનં સ એવ પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાયોઽયમ્ ॥ ૧૫ ॥**

અન્વયાર્થ:- [વિપરીતાભિનિવેશં] વિપરીત શ્રદ્ધાનનો [નિરસ્ય] નાશ કરીને [નિજતત્ત્વમ્] નિજસ્વરૂપને [સમ્યક્] યથાર્થપણે [વ્યવસ્ય] જાણીને [યત્] જે [તસ્માત્] તે પોતાના સ્વરૂપમાંથી [અવિચલનં] ભ્રષ્ટ ન થવું [સ એવ] તે જ [અયં] આ [પુરુષાર્થ-સિદ્ધ્યુપાયઃ] પુરુષાર્થસિદ્ધિનો ઉપાય છે.

ટીકા:- ‘‘યત્વિપરીતાભિનિવેશં નિરસ્ય સમ્યક્ નિજતત્ત્વં વ્યવસ્ય તત્ તસ્માત્ અવિચલનં સ એવ અયં પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાયઃ।’’- જે વિપરીત શ્રદ્ધાનનો નાશ કરી યથાર્થપણે નિજસ્વરૂપને જાણે અને તે પોતાના સ્વરૂપમાંથી ભ્રષ્ટ ન થાય તે જ પુરુષાર્થસિદ્ધિ થવાનો ઉપાય છે.

ભાવાર્થ:- પૂર્વે જે કહ્યું હતું કે સંસારના બીજભૂત કર્મજનિત પર્યાયને આત્માપણે- પોતારૂપે જાણવું તેનું જ નામ વિપરીત શ્રદ્ધાન કહીએ છીએ. તેનો મૂળમાંથી નાશ કરવો તે સમ્યગ્દર્શન છે. કર્મજનિત પર્યાયથી ભિન્ન શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપને યથાર્થપણે જાણવું તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે અને કર્મજનિત પર્યાયોથી ઉદાસીન થઈ સ્વરૂપમાં અકંપ-સ્થિર રહેવું તે સમ્યક્ ચારિત્ર છે. એ ત્રણે ભાવોનો સમૂહ તે જ આ જીવને કાર્ય સિદ્ધ થવાનો ઉપાય છે, બીજો કોઈ ઉપાય સર્વથા નથી ૧૫.

જે આ ઉપાયમાં લાગે છે તેમનું વર્ણન આગળ કરે છે-

**અનુસરતાં પદમેતત્ કરમ્બિતાચારનિત્યનિરભિમુખા ।
એકાન્તવિરતિરુપા ભવતિ મુનીનામલૌકિકી વૃત્તિઃ ॥ ૧૬ ॥**

અન્વયાર્થ:- [એતત્ પદ્મ અનુસરતાં] આ રત્નત્રયરૂપ પદવીને અનુસરનાર અર્થાત્ પ્રાપ્ત કરેલ [મુનીનાં] મહામુનિઓની [વૃત્તિઃ] વૃત્તિ [કરમ્બિતાચારનિત્યનિરભિમુખા] પાપક્રિયા ભિન્નિત આચારોથી સર્વથા પરાઙ્મુખ તથા [એકાન્તવિરતિરુપા] પરદ્રવ્યોથી સર્વદા ઉદાસીનરૂપ અને [અલૌકિકી] લોકથી વિલક્ષણ પ્રકારની [ભવતિ] હોય છે.

૨૨]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

ટીકા:- “એતત્પદં અનુસરતાં મુનીનાં વૃત્તિઃ અલૌકિકી ભવતિ”- આ રત્નત્રયરૂપ પદવીને પ્રાપ્ત થયેલા જે મહામુનિઓ છે તેમની રીત લોકરીતિને મળતી આવતી નથી. તે જ કહીએ છીએ. લોકો પાપક્રિયામાં આસક્ત થઈ પ્રવર્તે છે, મુનિ પાપક્રિયાનું ચિંતવન પણ કરતા નથી. લોકો અનેક પ્રકારે શરીરની સંભાળ રાખે, પોષે છે, મુનિ અનેક પ્રકારે શરીરને પરીપહ ઉપજાવે છે અને પરીપહ સહે છે. વળી લોકોને ઈન્દ્રિયવિષયો બહુ મીઠા લાગે છે, મુનિ વિષયોને ઢળાઢળ ઝેર સમાન જાણે છે.

લોકોને પોતાની પાસે માણસોનો સંગ-સમુદાય ગમે છે. મુનિ બીજાનો પણ સંયોગ થતાં ખેદ માને છે. લોકોને વસ્તી ગમે છે, મુનિને નિર્જન સ્થાન સારું લાગે છે. ક્યાંસુધી કહીએ? મહા મુનીશ્વરોની રીત લોકોની રીતથી ઊલટા રૂપે હોય છે. કેવી છે મુનીશ્વરોની પ્રવૃત્તિ? ‘કરમ્બિતાચાર નિત્યનિરભિમુખા’- પાપક્રિયા સહિતના આચારથી પરાઙ્મુખ છે. જેમ શ્રાવકનો આચાર પાપક્રિયાથી મિશ્રિત છે, તેમ મુનીશ્વરોના આચારમાં પાપનો મેળાપ નથી અથવા કરંબિત એટલે કર્મજનિત ભાવમિશ્રિત જે આચરણ તેમાં પરાઙ્મુખ છે, કેવળ નિજસ્વરૂપને અનુભવે છે તે માટે એકાંત વિરતિરૂપા એટલે સર્વથા પાપક્રિયાના ત્યાગસ્વરૂપ છે અથવા એક નિજસ્વભાવના અનુભવ વડે સર્વથા પરદ્રવ્યોથી ઉદાસીન સ્વરૂપ છે. રત્નત્રયના ધારક મહામુનિઓની એવી પ્રવૃત્તિ છે. ૧૬.

ઉપદેશ દેવાનો ક્રમ

**બહુશઃ સમસ્તવિરતિં પ્રદર્શિતાં યો ન જાતુ ગૃહ્ણાતિ ।
તસ્યૈક દેશવિરતિઃ કથનીયાનેન બીજેન ॥ ૧૭ ॥**

અન્વયાર્થ:- [યઃ] જે જીવ [બહુશઃ] વારંવાર [પ્રદર્શિતાં] બતાવેલી [સમસ્તવિરતિં] સકળ પાપરહિત મુનિવૃત્તિને [જાતુ] કદાચ [ન ગૃહ્ણાતિ] ગ્રહણ ન કરે તો [તસ્ય] તેને [એકદેશવિરતિઃ] એકદેશ પાપક્રિયા રહિત ગૃહસ્થાચાર [અનેન બીજેન] આ હેતુથી [કથનીયા] સમજાવે અર્થાત્ કહે.

ટીકા:- “યઃ બહુશઃ પ્રદર્શિતાં સમસ્તવિરતિં ન જાતુ ગૃહ્ણાતિ તસ્ય એકદેશવિરતિઃ અનેન બીજેન કથનીયા”- જે જીવ વારંવાર ઉપદેશ વડે બતાવવામાં આવેલ સકળ પાપરહિત મહાવ્રતની ક્રિયા તેને કદાચ ગ્રહણ ન કરે તો તે જીવને એકદેશ પાપરહિત શ્રાવક-ક્રિયા આ રીતે કહેવી.

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૨૩

ભાવાર્થ:- જે જીવ ઉપદેશ સાંભળવાની રચિવાળા હોય તેમને પહેલાં વારંવાર મુનિધર્મનો ઉપદેશ આપવો. જો તે જીવ મુનિપદવી અંગીકાર ન કરે તો પછી તેને શ્રાવક ધર્મનો ઉપદેશ આપવો. ૧૭.

શ્રાવકધર્મનું વ્યાખ્યાન આગળ જે રીત કરે છે તે રીતથી ઉપદેશ ન લાગે તો આ અનુક્રમ છોડીને જે ઉપદેશદાતા ઉપદેશ આપે છે તેની નિંદા કરે છે-

**यो यतिधर्ममकथयन्नुपदिशति गृहस्थधर्ममल्पमतिः ।
तस्य भगवत्प्रवचने प्रदर्शितं निग्रहस्थानम् ॥ १८ ॥**

અન્વયાર્થ:- [યઃ] જે [અલ્પમતિ] તુચ્છ બુદ્ધિ ઉપદેશક [યતિધર્મ] મુનિધર્મનું [અકથયન્] કથન ન કરતાં [ગૃહસ્થધર્મ] શ્રાવકધર્મનો [ઉપદિશતિ] ઉપદેશ આપે છે [તસ્ય] તે ઉપદેશકને [ભગવત્પ્રવચને] ભગવાનના સિદ્ધાન્તમાં [નિગ્રહસ્થાનં] દંડ દેવાનું સ્થાન [પ્રદર્શિતં] બતાવ્યું છે.

ટીકા:- “ યઃ અલ્પમતિઃ યતિધર્મઃ અકથયન્ ગૃહસ્થધર્મ ઉપદિશતિ તસ્ય ભગવત્પ્રવચને નિગ્રહસ્થાનં પ્રદર્શિતમ્ ”- તુચ્છ બુદ્ધિવાળા ઉપદેશક મુનિધર્મનો ઉપદેશ ન આપતાં, ગૃહસ્થધર્મનો ઉપદેશ આપે છે, તેને ભગવાનના સિદ્ધાન્તમાં દંડનું સ્થાન કહ્યું છે.

ભાવાર્થ:- જે ઉપદેશક પહેલાં યતીશ્વરના ધર્મનો તો ઉપદેશ ન સંભળાવે પણ પહેલાં જ શ્રાવકધર્મનું વ્યાખ્યાન કરે તો તે ઉપદેશકને જિનમતમાં પ્રાયશ્ચિતરૂપ દંડ યોગ્ય કહ્યો છે. ૧૮.

આગળ એને દંડ આપવાનું કારણ કહે છે:-

**अक्रमकथनेन यतः प्रोत्सहमानोऽतिदूरमपि शिष्यः ।
अपदेऽपि सम्प्रतृप्तः प्रतारितो भवति तेन दुर्मतिना ॥ १९ ॥**

અન્વયાર્થ:- [યતઃ] જે કારણે [તેન] તે [દુર્મતિના] દુર્બુદ્ધિના [અક્રમકથનેન] ક્રમભંગ કથનરૂપ ઉપદેશ કરવાથી [અતિદુરં] અત્યંત દૂર-વધારે [પ્રોત્સહમાનોઽપિ] ઉત્સાહવાળો હોવા છતાં પણ [શિષ્યઃ] શિષ્ય [અપદે અપિ] તુચ્છ સ્થાનમાં જ [સંપ્રતૃપ્તઃ] સંતુષ્ટ થઈને [પ્રતારિતઃ ભવતિ] ઠગાય છે.

ટીકા:- “યતઃ તેન દુર્મતિના અક્રમકથનેન શિષ્યઃ પ્રતારિતો ભવતિ।”- જે કારણે તે મંદબુદ્ધિ ઉપદેશદાતાએ અનુક્રમ છોડીને કથન કરવાથી સાંભળનાર શિષ્ય છેતરાયો છે. પહેલાં શ્રાવકધર્મનો ઉપદેશ સંભળાવીને શિષ્યને છેતરવામાં આવ્યો છે. તેનું કારણ કહે છે. કેવો છે શિષ્ય? “અતિદૂરં પ્રોત્સાહમાનો અપિ અપદેડપિ સંપ્રતૃષ્ણઃ”- અત્યંત દૂર સુધી જવા માટે ઉત્સાહિત થયો હતો તોપણ તે અપદ જે તુચ્છ સ્થાન તેમાં સંતુષ્ટ થયો છે. એ શિષ્યના અંતરંગમાં એટલો ઉત્સાહ થયો હતો કે જો પહેલાં મુનિધર્મ સાંભળ્યો હોત તો મુનિપદવી જ અંગીકાર કરત. પરન્તુ ઉપદેશદાતાએ તેને પ્રથમ જ શ્રાવકધર્મ સંભળાવ્યો. તેણે એ જ ધર્મ અંગીકાર કર્યો. તે માટે મુનિધર્મ છેતર્યો એટલે ઉપદેશદાતાને તેનો દંડ આપવો યોગ્ય છે. ૧૯.

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૨૫

શ્રાવકધર્મ વ્યાખ્યાન

જે જીવ મુનિધર્મનો ભાર ઉપાડી ન શકે તેના નિમિત્તે આચાર્ય આગળ શ્રાવકધર્મનું વ્યાખ્યાન કરે છે. ત્યાં શ્રાવકને ધર્મસાધનમાં શું કહેવું તેનું વ્યાખ્યાન કરે છે.

**एवं सम्यग्दर्शनबोधचरित्रत्रयात्मको नित्यम् ।
तस्यापि मोक्षमार्गो भवति निषेव्यो यथाशक्ति ॥ २० ॥**

અન્યવાર્થ:- [એવં] આ રીતે [તસ્યાપિ] તે ગૃહસ્થને પણ [યથાશક્તિ] પોતાની શક્તિ અનુસાર [સમ્યગ્દર્શનબોધચરિત્રત્રયાત્મકઃ] સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણ ભેદરૂપ [મોક્ષમાર્ગઃ] મુક્તિનો માર્ગ [નિત્યં] સર્વદા [નિષેવ્યઃ] સેવન કરવા યોગ્ય [ભવતિ] થાય છે.

ટીકા:- “તસ્ય અપિ યથાશક્તિ એવં મોક્ષમાર્ગઃ નિષેવ્ય ભવતિ” – તે ગૃહસ્થને પણ પોતાની શક્તિ અનુસાર આગળ જેનું વર્ણન કરે છે તે પ્રકારે મોક્ષમાર્ગ સેવન કરવા યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:- મુનિને તો મોક્ષમાર્ગનું સેવન સંપૂર્ણપણે હોય છે અને ગૃહસ્થે પણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે મોક્ષમાર્ગનું થોડુંઘણું સેવન કરવું. કારણ કે ધર્મનું બીજું કોઈ અંગ નથી કે જેનું સેવન કરવાથી પોતાનું ભલું થાય. કેવો છે મોક્ષમાર્ગ? “સમ્યગ્દર્શનબોધચરિત્રત્રયાત્મકઃ” – સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્રનું ત્રિક જેનું સ્વરૂપ છે. જુદા જુદા ત્રણે મોક્ષમાર્ગ નથી. ત્રણે મળીને મોક્ષમાર્ગ છે. ૨૦.

આ ત્રણેમાં પ્રથમ કોને ગ્રહણ કરવું તે કહે છે:-

**तत्रादौ सम्यक्त्वं समुपाश्रयणीयमखिलयत्नेन ।
तस्मिन् सत्येव यतो भवति ज्ञानं चरित्रं च ॥ २१ ॥**

અન્યવાર્થ:- [તત્રાદૌ] એ ત્રણેમાં પ્રથમ [અખિલયત્નેન] સમસ્ત પ્રકારે સાવધાનતારૂપ યત્નથી [સમ્યક્ત્વં] સમ્યગ્દર્શન [સમુપાશ્રયણીયમ્] સારી રીતે અંગીકાર કરવું જોઈએ. [યતઃ] કેમ કે [તસ્મિન્ સતિ એવ] તે હોતાં જ [જ્ઞાનં] સમ્યગ્જ્ઞાન [ચ] અને [ચારિત્રં] સમ્યક્ચારિત્ર [ભવતિ] થાય છે.

૨૬]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

ટીકા:- “તત્ર આદૌ અખિલયત્નેન સમ્યક્ત્વં સમુપાશ્રણીયમ્”- એ ત્રણેમાં પહેલાં સમસ્ત ઉપાયો વડે જો બને તો સમ્યગ્દર્શન અંગીકાર કરવું. એ પ્રાપ્ત થતાં અવશ્ય મોક્ષપદ પ્રાપ્ત થાય છે. એના વિના સર્વથા મોક્ષ થતો નથી. વળી તે સ્વરૂપપ્રાપ્તિનું અદ્વિતીય કારણ છે. માટે એને અંગીકાર કરવામાં પ્રમાદી ન રહેવું. મરીને પણ આ કાર્યજેમ બને તેમ કરવું વધારે શું કહીએ? આ જીવનું ભવું થવાનો ઉપાય એક સમ્યગ્દર્શન સમાન કોઈ નથી. માટે તેને અવશ્ય અંગીકાર કરવું. પહેલાં એને અંગીકાર કરવાનું કારણ શું છે તે કહે છે. “યતઃ તસ્મિન્ સતિ એવ જ્ઞાનં ચ ચરિત્રં ભવતિ”- તે સમ્યગ્દર્શન થતાં જ સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર થાય છે.

ભાવાર્થ:- સમ્યક્ત્વ વિના અગિયાર અંગ સુધી ભણે તોપણ તે અજ્ઞાન નામ પામે. વળી મહાપ્રતાદિકનું સાધન કરી અન્તિમ ઐવેયક સુધીના બંધયોગ્ય વિશુદ્ધ પરિણામ કરે તોપણ અસંયમ નામ પામે. પણ સમ્યક્ત્વ સહિત જે કાંઈ જાણપણું હોય તે બધું સમ્યગ્જ્ઞાન નામ પામે અને જો થોડા પણ ત્યાગરૂપ પ્રવર્તે તો સમ્યક્ચારિત્ર નામ પામે. જેમ અંકસહિત શૂન્ય હોય તો પ્રમાણમાં આવે, અંક વિના શૂન્ય શૂન્ય જ છે, તેમ સમ્યક્ત્વ વિના જ્ઞાન અને ચારિત્ર વ્યર્થ જ છે. માટે પહેલાં સમ્યક્ત્વ અંગીકાર કરી પછી બીજું સાધન કરવું. ૨૧.

આમ જો સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ જાણીએ તો તેને અંગીકાર કરીએ. માટે તે સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ કહે છે:-

**જીવાજીવાદીનાં તત્ત્વાર્થાનાં સદૈવ કર્ત્ત્વ્યમ્ ।
શ્રદ્ધાનં વિપરીતાભિનિવેશવિવિક્તમાત્મરૂપં તત્ ॥ ૨૨ ॥**

અન્વયાર્થ:- [જીવાજીવાદીનાં] જીવ, અજીવાદિ [તત્ત્વાર્થાનાં] તત્ત્વાર્થોનું [વિપરીતાભિનિવેશવિવિક્તં] વિપરીત અભિનિવેશ (આગ્રહ) રહિત અર્થાત્ બીજાને બીજાપણે સમજવારૂપ મિથ્યાજ્ઞાનથી રહિત [શ્રદ્ધાનં] શ્રદ્ધાન અર્થાત્ દૃઢ વિશ્વાસ [સદૈવ] નિરંતર જ [કર્ત્ત્વ્યં] કરવું જોઈએ. કારણ કે [તત્] તે શ્રદ્ધાન જ [આત્મરૂપં] આત્માનું સ્વરૂપ છે.

ટીકા:- “જીવાજીવાદીનાં તત્ત્વાર્થાનાં શ્રદ્ધાનં સદૈવ કર્ત્ત્વ્યમ્”- જીવ-અજીવ આદિ જે તત્ત્વાર્થ-તત્ત્વ એટલે જેનો જેવો કાંઈ નિજભાવ છે તેવો જ હોવો તે. તે તત્ત્વથી સંયુક્ત જે અર્થ એટલે પદાર્થ તે તત્ત્વાર્થ-તેનું શ્રદ્ધાન એટલે આમ જ છે, બીજી

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૨૭

રીત નથી એવો પ્રતીતભાવ તે સદૈવ કર્તવ્ય છે. તેવું શ્રદ્ધાન કરવા યોગ્ય છે? 'વિપરીતાભિનિવેશવિવિક્ત'— એટલે બીજાને બીજારૂપે માનવારૂપ મિથ્યાત્વથી રહિત શ્રદ્ધાન કરવું. 'તત્ આત્મરૂપં અસ્તિ'— તે શ્રદ્ધાન આત્માનું સ્વરૂપ છે. જે શ્રદ્ધાન ક્ષાયિક સમ્યક્દષ્ટિને ઊપજે છે તે જ સિદ્ધ અવસ્થા સુધી રહે છે. તેથી ઉપાધિભાવ નથી, આત્માનો નિજ ભાવ છે.

ભાવાર્થ:- તત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમ્યક્દર્શનનું લક્ષણ છે. તે તત્વાર્થશ્રદ્ધાન બે પ્રકારે છે. એક સામાન્યરૂપ, એક વિશેષરૂપ. જે પરભાવોથી ભિન્ન પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપને પોતારૂપે શ્રદ્ધે છે તે સામાન્ય તત્વાર્થ શ્રદ્ધાન કહીએ. આ શ્રદ્ધાન તો નારકી, તિર્યચાદિ સર્વ સમ્યક્દષ્ટિ જીવોને હોય છે. અને જીવ-અજીવાદિ સાત તત્ત્વોના વિશેષણો (ભેદો) જાણી શ્રદ્ધાન કરે તે વિશેષ તત્વાર્થશ્રદ્ધાન કહીએ. આ શ્રદ્ધાન મનુષ્ય, દેવાદિ વિશેષ બુદ્ધિવાન જીવોને હોય છે. પરંતુ રાજમાર્ગ (-મુખ્યમાર્ગ) ની અપેક્ષાએ સાત તત્ત્વોને જાણવાં તે સમ્યક્ત્વનું-સમ્યક્શ્રદ્ધાનનું કારણ છે. કારણ કે જો તત્ત્વોને જાણે નહિ તો શ્રદ્ધાન શાનું કરે? તેથી સાત તત્ત્વોનું થોડુંક વર્ણન કરીએ છીએ.

૧. જીવતત્ત્વ:- પ્રથમ જ જીવતત્ત્વ ચેતના લક્ષણથી વિરાજમાન તે શુદ્ધ, અશુદ્ધ અને મિશ્રના ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે. ત્યાં (૧) શુદ્ધ જીવતત્ત્વ-જે જીવોને સર્વ ગુણ-પર્યાય પોતાના નિજભાવરૂપ પરિણમે છે અર્થાત્ જેમના કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણ શુદ્ધ પરિણતિ-પર્યાયથી બિરાજમાન થયા તેને શુદ્ધ જીવ કહીએ.

(૨) અશુદ્ધ જીવતત્ત્વ- જે જીવોના સર્વ ગુણ-પર્યાય વિકારભાવને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યા છે, જ્ઞાનાદિ ગુણ આવરણથી આચ્છાદિત થઈ રહ્યા છે, જે થોડાઘણા પ્રગટરૂપ છે તે વિપરીતપણે પરિણમી રહ્યા છે અને જેની પરિણતિ રાગાદિરૂપ પરિણમી રહી છે તે મિથ્યાદષ્ટિ જીવોને અશુદ્ધ જીવ કહીએ.

(૩) મિશ્રજીવ- જે જીવના સમ્યક્ત્વાદિ ગુણોની કેટલીક શક્તિ શુદ્ધ થઈ છે અથવા તેમાં પણ કાંઈક મલિનતા રહી ગઈ છે. અર્થાત્ કોઈ જ્ઞાનાદિ ગુણોની કેટલીક શક્તિ શુદ્ધ થઈ છે, બીજી બધી અશુદ્ધ રહી છે, કેટલાક ગુણ અશુદ્ધ થઈ રહ્યા છે, એવી તો ગુણોની દશા થઈ છે અને જેની પરિણતિ શુદ્ધાશુદ્ધરૂપ પરિણમે છે તે જીવ શુદ્ધાશુદ્ધસ્વરૂપ મિશ્ર કહીએ. આ રીતે જીવ નામનું તત્ત્વ ત્રણ પ્રકારે છે.

૨. અજીવતત્ત્વ- જે ચેતનાગુણ રહિત તે પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળરૂપ (-કાલાણુરૂપ) પાંચ પ્રકારે છે. તેમાં (૧) પુદ્ગલદ્રવ્ય-સ્પર્શ, રસ, ગંધ,

વર્ણસંયુક્ત, અણુ અને સ્કંધના ભેદથી બે પ્રકારે છે. તેમાં જે એકાકી-અવિભાગી પરમાણુ તેને અણુ કહીએ. અનેક અણુ મળીને સ્કંધ થાય છે તેને સ્કંધ કહીએ. અથવા પુદ્ગલદ્રવ્યના છ ભેદ છે:-

૧-સ્થૂલસ્થૂલ- કાષ્ઠ-પાષણ આદિ જે છેદાયા ભેદાયા પછી મળે નહિ તેને સ્થૂલસ્થૂલ પુદ્ગલ કહીએ. **૨-સ્થૂલ-**જે જળ, દૂધ, તેલ આદિ દ્રવ પદાર્થોની જેમ ઇન્દ્રિયોન્ન થવા છતાં ફરી તુરત જ મળી શકે તેને સ્થૂલ કહીએ. **૩-સ્થૂલસૂક્ષ્મ-**આતાપ, ચાંદની, અંધકારાદિ આંખથી દેખાય પણ પકડાય નહિ તેને સ્થૂલસૂક્ષ્મ કહીએ. **૪-સૂક્ષ્મસ્થૂલ-** જે શબ્દ ગંધાદિ આંખથી ન દેખાય પણ અન્ય ઇન્દ્રિયથી જણાય તેને સૂક્ષ્મસ્થૂલ કહીએ, **૫-સૂક્ષ્મ-**જે ઘણા પરમાણુઓનો સ્કંધ છે પણ ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી તેને સૂક્ષ્મ કહીએ. **૬-સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ-** અતિ સૂક્ષ્મ સ્કંધ અથવા પરમાણુને સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ કહીએ. આ રીતે આ લોકમાં ઘણો ફેલાવો આ પુદ્ગલ દ્રવ્યનો છે.

(૨) **ધર્મદ્રવ્ય-** જીવ અને પુદ્ગલોને ગતિ કરવામાં સહકારીગુણસંયુક્ત લોકપ્રમાણ એક દ્રવ્ય છે.

(૩) **અધર્મદ્રવ્ય-** જીવ અને પુદ્ગલને સ્થિતિ કરવામાં સહકારીગુણસંયુક્ત લોકપ્રમાણ એક દ્રવ્ય છે.

(૪) **આકાશદ્રવ્ય-** સર્વ દ્રવ્યોને અવગાહનહેતુત્વલક્ષણસંયુક્ત લોકલોકપ્રમાણ એક દ્રવ્ય છે. જ્યાં સર્વ દ્રવ્યો પ્રાપ્ત થાય તેને લોક અને જ્યાં કેવળ એક આકાશ જ છે તેને અલોક કહીએ. બન્નેની સત્તા જુદી નથી તેથી એક દ્રવ્ય છે.

(૫) **કાળદ્રવ્ય-** સર્વ દ્રવ્યોને વર્તનાહેતુત્વલક્ષણસંયુક્ત લોકના એકેક પ્રદેશ ઉપર સ્થિત એકેક પ્રદેશમાત્ર અસંખ્યાત દ્રવ્ય છે. તેના પરિણામના નિમિત્તે સમય, આવલી આદિ વ્યવહાર કાળ છે. આ રીતે જીવદ્રવ્ય સહિત છ દ્રવ્ય જાણવા. કાળને બહુ પ્રદેશ નથી તેથી કાળ સિવાય પંચાસ્તિકાય કહીએ. એમાં જીવતત્ત્વ અને પુદ્ગલ-અજીવતત્ત્વના પરસ્પર સંબંધથી અન્ય પાંચ તત્ત્વ થાય છે.

૩. આસ્રવતત્ત્વ- જીવના રાગાદિ પરિણામથી યોગ દ્વારા આવતા પુદ્ગલના આગમનને આસ્રવતત્ત્વ કહીએ.

૪. બંધતત્ત્વ-જીવને અશુદ્ધતાના નિમિત્તે આવેલાં પુદ્ગલોનું જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ પોતાની સ્થિતિ અને રસસંયુક્ત પ્રદેશો સાથે સંબંધરૂપ થવું તે બંધતત્ત્વ કહીએ.

૫. સંવરતત્ત્વ-જીવના રાગાદિ પરિણામના અભાવથી પુદ્ગલોનું ન આવવું તેને સંવર કહીએ.

૬. નિર્જરાતત્ત્વ- જીવના શુદ્ધોપયોગના બળથી પૂર્વે બંધાયેલાં કર્મોનો એકદેશ નાશ થવો તેને સંવરપૂર્વક નિર્જરા કહીએ. કર્મફળને ભોગવીને નિર્જરા કરવામાં આવે તે નિર્જરા મોક્ષને આપે નહિ.

૭. મોક્ષતત્ત્વ- સર્વથા કર્મનો નાશ થતાં જીવનો નિજભાવ પ્રગટ થવો તેને મોક્ષ કહીએ. આ સાત તત્ત્વાર્થ જાણવાં. પુણ્ય-પાપ આસ્રવાદિનાં ભેદ છે, માટે જીદાં કલ્યાં નથી આ રીત આ તત્ત્વાર્થનું શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ કહીએ.

પ્રશ્ન:- આ લક્ષણમાં અવ્યાસિદ્ધોષ આવે છે. કેવી રીત ? જે સમયે સમ્યગ્દષ્ટિ વિષય-કપાયની તીવ્રતારૂપે પરિણામે છે ત્યારે એવું શ્રદ્ધાન કયાં હોય છે ? લક્ષણ તો એવું કહેવું જોઈએ કે સર્વ લક્ષ્યમાં તે સદાકાળ હોય.

ઉત્તર:- જીવના બે ભાવ છે. એક શ્રદ્ધાનરૂપ છે. બીજો પરિણામનરૂપ છે. શ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ છે, પરિણામરૂપ ચારિત્રનું લક્ષણ છે. સમ્યગ્દષ્ટિ વિષયકપાયના પરિણામનરૂપ થયો છે, શ્રદ્ધાનમાં પ્રતીતિ યથાવત્ છે. જેમ નોકર શેઠનો ચાકર છે. તેના અંતરંગમાં એવી પ્રતીતિ છે કે આ બધું શેઠનું કાર્ય છે, મારું ઘર જીદું જ છે. પરિણામો વડે તો શેઠના કામમાં પ્રવર્તે છે, તે શેઠના કામને 'મારું મારું' કહે છે, નફો કે ખોટ જાય ત્યાં હર્ષ-શોક પણ કરે છે. તે પ્રતીતિને વારંવાર સંભારતો પણ નથી. પણ જ્યારે તે શેઠનો અને પોતાનો હિસાબ કરે છે ત્યારે જેવી પ્રતીતિ અંતરંગમાં હતી તે પ્રગટ કરે છે. શેઠના કાર્યમાં પ્રવર્તતાં તે શક્તિ પ્રતીતિરૂપ રહે છે. કદાચિત્ જો તે શેઠનું ધન ચોરીને તેને પોતાનું જાણે તો તેને અપરાધી કહીએ. વળી તે નોકર શેઠની નોકરીને પરાધીન દુઃખદાયક જાણે છે. પરંતુ પોતાના ધનના બળ વિના આજીવિકાવશ તેના કામમાં પ્રવર્તે છે, તેમ જ્ઞાની કર્મના ઉદયને ભોગવે છે.

એના અંતરંગમાં એવી પ્રતીતિ છે કે આ બધો દેખાવનો ઠાઠ છે, મારું સ્વરૂપ જીદું જ છે. પરિણામો વડે ઔદયિક ભાવોમાં પરિણામે છે. ઉદયના સંબંધને કારણે 'મારું-મારું' પણ કહે છે, ઈષ્ટ-અનિષ્ટમાં હર્ષ-વિવાદ પણ કરે છે. તે પોતાની પ્રતીતિને વારંવાર સંભારતો પણ નથી. પણ જે વખતે તે કર્મ અને પોતાના સ્વરૂપનો વિચાર કરે ત્યારે જેવી પ્રતીતિ અંતરંગમાં હતી તેવી જ પ્રગટ કરે છે. વળી તે

૩૦]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

કર્મના ઉદયમાં તે પ્રતીતિ શક્તિરૂપ રહે છે તે કદીપણ તે કર્મના ઉદયને શ્રદ્ધાનમાં પોતાનો જાણે તો તેને મિથ્યાત્વી કહીએ.

વળી તે જ્ઞાની કર્મના ઉદયને પરાધીન દુઃખ જાણે છે. પરંતુ પોતાના શુદ્ધોપયોગના બળ વિના પૂર્વબદ્ધ કર્મને વશ થઈ કર્મના ઔદયિક ભાવોમાં પ્રવર્તે છે. આ રીતે સમ્યક્દષ્ટિને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમ્યક્દર્શન પરિણમનરૂપ તો નિર્બાધપણે નિરન્તર જ છે, પણ જ્ઞાનોપયોગ અપેક્ષાથી જોવામાં આવે તો સામાન્યરૂપ અથવા વિશેષરૂપ, શક્તિ અવસ્થામાં કે વ્યક્ત અવસ્થામાં સદાકાળ હોય છે.

પ્રશ્ન:- ભલે, આ લક્ષણમાં અવ્યાસિ દોષ તો નથી, પણ અતિવ્યાસિ દોષ તો લાગે છે? કારણ કે દ્રવ્યલિંગી મુનિ જિનપ્રણીત સાત તત્ત્વોને જ માને છે, અન્યમતના કલ્પિત તત્ત્વોને માનતા નથી. લક્ષણ તો એવું કહેવું જોઈએ કે લક્ષ્ય વિના બીજા સ્થાનમાં ન હોય.

ઉત્તર:- દ્રવ્યલિંગી મુનિ જિનપ્રણીત તત્ત્વને જ માને છે, પરંતુ વિપરીત અભિનિવેશ સહિત માને છે, શરીરાશ્રિત ક્રિયાકાંડને પોતાના જાણે છે, તેથી અજીવતત્ત્વમાં જીવતત્ત્વ માન્યું. વળી આસ્રવબંધરૂપ શીલ, સંયમાદિકરૂપ પરિણામ તેને સંવર-નિર્જરારૂપ માની મોક્ષનું કારણ માને છે. દ્રવ્યલિંગી પાપથી તો વિરક્ત થયો છે પણ પુણ્યમાં ઉપાદેયબુદ્ધિથી પરિણમ્યો છે માટે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન નથી. આ રીતે (વિપરીત અભિપ્રાય સહિત) તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્દર્શન અંગીકાર કરવું. ૨૨.

સમ્યક્ત્વના આઠ અંગોનું વર્ણન.

૧-નિ:શંકિત અંગ

**સકલમનેકાન્તાત્મકમિદમુક્તં વસ્તુજાતમખિલજ્ઞૈઃ ।
કિમુ સત્યમસત્યં વા ન જાતુ શક્ત્તેતિ કર્તવ્યા ॥ ૨૩ ॥**

અન્વયાર્થ:- [અખિલજ્ઞૈઃ] સર્વજ્ઞદેવે [ઉક્તં] કહેલો [હૃદં] આ [સકલં] સમસ્ત [વસ્તુજાતં] વસ્તુસમૂહ [અનેકાન્તાત્મકં] અનેક સ્વભાવરૂપ છે તે [કિમુ સત્યં] શું સત્ય છે? [વા અસત્યં] અથવા જૂઠ છે [ઇતિ] એવી [શંકા] શંકા [જાતુ] કદીપણ [ન] ન [કર્તવ્યા] કરવી જોઈએ.

૧. શીલ=શુભભાવરૂપ વ્યવહાર બ્રહ્મચર્ય.

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૩૧

ટીકા:- ‘‘અખિલજ્ઞૈઃ ઇદં સકલં વસ્તુજાતં અનેકાન્તાત્મકં ઉત્તં કિમુ સત્યં વા અસત્યં વા। જાતુ ઇતિ શંકા ન કર્તવ્યા’’- સર્વજ્ઞદેવે આ સમસ્ત જીવાદિ પદાર્થોનો સમૂહ અનેકાન્તાત્મક એટલે અનેક સ્વભાવસહિત કલ્પો છે તે શું સાચું છે કે જાહું છે-કદી એવી શંકા ન કરવી.

ભાવાર્થ:- શંકા નામ સંશયનું છે. જિનપ્રણીત પદાર્થોમાં સંદેહ ન કરવો તેને ^૧ નિઃશંકિત નામનું અંગ કહીએ. ૨૩.

૨- ^૨નિઃકાંક્ષિત અંગ

**इह जन्मनि विभवादीन्यमुत्र चिक्रित्वकेशवत्वादीन् ।
एकान्तवाददूषितपरसमयानपि च नाकांक्षेत् ॥ २४ ॥**

અન્યાર્થ:- [ઇહ] આ [જન્મનિ] લોકમાં [વિભવાદીનિ] ઐશ્વર્ય, સંપદા આદિ, [અમુત્ર] પરલોકમાં [ચિક્રિત્વકેશવત્વાદીન્] ચક્રવર્તી, નારાયણઆદિ પદોને [ચ] અને [એકાન્તવાદદૂષિતપરસમયાન્] એકાન્તવાદથી દૂષિત અન્ય ધર્મોને [અપિ] પણ [ન આકાંક્ષેત્] યાહે નહિ.

ટીકા:- ‘‘ઇહ જન્મનિ વિભવાદીનિ ન આકાંક્ષેત્’’ સમ્યજ્ઞષ્ટિ આ લોકમાં તો સંપદા વગેરે અને પુત્રાદિને યાહે નહિ. ‘ચ અમુત્ર ચિક્રિત્વ કેશવત્વાદીન્ ન આકાંક્ષેત્’- વળી પરલોકમાં ચક્રવર્તીપદ, નારાયણપદ અને આદિ શબ્દથી ઈન્દ્રાદિ પદને યાહતા નથી. ‘એકાન્તવાદદૂષિતપરસમયાન્ અપિ ન આકાંક્ષેત્- વસ્તુના એકાન્તસ્વભાવનું કથન કરવાને લીધે દૂષણ સહિત જે અન્યમત તેને પણ યાહતા નથી.

ભાવાર્થ:- નિઃકાંક્ષિત નામ વાંચ્છા રહિતનું છે. કારણ કે આ લોક સંબંધી પુણ્યના ફળને યાહતા નથી તેથી સમ્યક્ત્વી પુણ્યના ફળરૂપ ઈન્દ્રિયના વિષયોને

૧. સ્વામી સમંતભદ્રાચાર્યકૃત રત્નકરંડશ્રાવકાચાર ગા ૧૧ માં કહ્યું છે કે- તત્ત્વ આ જ છે, આવું જ છે, અન્ય નથી અથવા બીજી રીતે નથી. એવી નિષ્કમ્પ તલવારની તીક્ષ્ણધાર સમાન સન્માર્ગમાં સંશય રહિત રુચિ-વિશ્વાસને નિઃશંકિત અંગ કહે છે.

૨. નિઃકાંક્ષા=(વિષયોની-વિષયના સાધનોની અભિલાષા-આશાને કાંક્ષા કહે છે) અર્થાત્ કર્મને વશ થઈને, અંતવાળા, ઉદયમાં દુઃખમિશ્રિત અને પાપના બીજરૂપ સુખમાં અનિત્યતાનું શ્રદ્ધાન થવું તે નિઃકાંક્ષિત અંગ છે. (રત્ન૦ શ્રા૦ ગા૦ ૧૨)

૩૨]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

આકુળતાના નિમિત્ત હોવાથી દુઃખરૂપ જ માને છે. વળી અન્યમતી નાના પ્રકારની એકાન્તરૂપ કલ્પના કરે છે તેને ભલા જાણી ચાહતા નથી. ૨૪.

૩. નિર્વિચિકિત્સા અંગ

**ક્ષુત્તૃષ્ણાશીતોષ્ણપ્રભૃતિષુ નાનાવિધેષુ ભાવેષુ ।
દ્રવ્યેષુ પુરુષાદિષુ વિચિકિત્સા નૈવ કરણીયા ॥ ૨૫ ॥**

અન્યયાર્થ:- [ક્ષુત્તૃષ્ણાશીતોષ્ણપ્રભૃતિષુ] ભૂખ, તરસ, ઠંડી, ગરમી વગેરે [નાનાવિધેષુ] નાના પ્રકારના [ભાવેષુ] ભાવોમાં અને [પુરુષાદિષુ] વિષ્ટા આદિ [દ્રવ્યેષુ] પદાર્થોમાં [વિચિકિત્સા] ગ્લાનિ [નૈવ] ન [કરણીયા] કરવી જોઈએ.

ટીકા:- ક્ષુધા, તૃષ્ણા, શીત, ઉષ્ણ વગેરે નાના પ્રકારના દુઃખદાયક પર્યાયો અને અપવિત્ર વિષ્ટા આદિ પદાર્થોમાં ગ્લાનિ ન કરવી.

ભાવાર્થ:- વિચિકિત્સા નામ અણગમાનું છે, અથવા ગ્લાનિનું છે. તેનાથી રહિત તે નિર્વિચિકિત્સા. પાપના ઉદયથી દુઃખદાયક ભાવનો સંયોગ થતાં ઉદ્વેગરૂપ ન થવું, કારણ કે ઉદયાદીન કાર્ય પોતાને વશ નથી. એ દુઃખથી અમૂર્તિક આત્માનો ઘાત પણ નથી. વળી વિષ્ટાદિ નિંદા વસ્તુમાં ગ્લાનિરૂપ ન થવું કારણ કે વસ્તુનો એવો જ સ્વભાવ છે. એમાં આત્માને શું? અથવા જે શરીરમાં આ આત્મા વસે છે તેમાં તો બધી જ વસ્તુ નિંદા છે. ૨૫.

૪. અમૂઢદષ્ટિ અંગ

**લોકે શાસ્ત્રાભાસે સમયાભાસે ચ દેવતાભાસે ।
નિત્યમપિ તત્ત્વરુચિના કર્તવ્યમમૂઢદષ્ટિત્વમ્ ॥ ૨૬ ॥**

૧. નિર્વિચિકિત્સા અંગ=રત્નત્રય અર્થાત્ સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રથી પવિત્ર પરન્તુ સ્વાભાવિક અપવિત્ર શરીરમાં (મુનિ-ધર્માત્માના મલિન શરીરમાં) ગ્લાનિ-સૂગ ન કરવી પણ તેમના ગુણોમાં પ્રીતિ કરવી તેને નિર્જુગુપ્સા અંગ કહે છે (રત્ન૦ શ્રા૦ ગા૦ ૧૩)

૨. અમૂઢત્વ=દુઃખદાયક ખોટા માર્ગો અથવા કૃત્સિતધર્મોમાં અને કુમાર્ગોમાં રહેલાં પુરુષોમાં (ભલે તે લૌકિકમાં પ્રખ્યાત હોય) મનથી પ્રામાણિક માને નહીં, કાયાથી પ્રશંસા અને વચનથી સ્તુતિ ન કરે તેને અમૂઢદષ્ટિ કહે છે (ગા૦ ૧૪)

૩. સમયાભાસ=યથાર્થમાં જે પદાર્થ તત્ત્વાર્થ નથી પણ ભ્રમબુદ્ધિથી તેવાં દેખાવા લાગે, જેમકે મિથ્યાદષ્ટિઓનાં બનાવેલાં શાસ્ત્ર યથાર્થમાં તો શાસ્ત્ર નથી જ પરન્તુ ભ્રમથી શાસ્ત્ર જેવાં ભાસે છે તે શાસ્ત્રાભાસ-સમયાભાસ છે.

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૩૩

અન્યયાર્થ:- [લોકે] લોકમાં, [શાસ્ત્રાભાસે] શાસ્ત્રાભાસમાં, [સમયાભાસે] ધર્માભાસમાં [ચ] અને [દેવાભાસે] દેવાભાસમાં [તત્ત્વરુચિના] તત્ત્વોમાં રુચિવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષે [નિત્યમપિ] સદાય [અમૂઢદષ્ટિત્વમ્] મૂઢતારહિત શ્રદ્ધાન [કર્તવ્યમ્] કરવું જોઈએ.

ટીકા:- “તત્ત્વરુચિના નિત્યં અપિ અમૂઢદષ્ટિત્વં કર્તવ્યમ્”-તત્ત્વશ્રદ્ધાનવાળા પુરુષે હંમેશા અમૂઢદષ્ટિ થવું યોગ્ય છે. મૂઢદષ્ટિ યથાર્થ જ્ઞાનરહિતનું નામ છે, તે શ્રદ્ધાનવાળા થવું યોગ્ય નથી. ક્યાં ક્યાં ?

લોકે = લોકમાં ઘણા માણસો વિપરીત ભાવમાં પ્રવર્તતા હોય તોપણ પોતે તેમની જેમ (દેખાદેખીથી) ન પ્રવર્તવું.

શાસ્ત્રાભાસે = શાસ્ત્ર જેવા લાગતા, અન્ય વાદીઓએ નીપજાવેલા ગ્રન્થોમાં રુચિરૂપ ન પ્રવર્તવું

સમયાભાસે = સાચા મત જેવા લાગતા અન્યમતમાં કોઈ ક્રિયા ભલી જેવી દેખીને તેમાં ભલું જાણીને ન પ્રવર્તવું. અથવા સમય એટલે પદાર્થ સરખાં લાગે તેવાં અન્યવાદીઓએ કહેલાં કલ્પિત તત્ત્વો તેમાં યુક્તિ જેવું જોઈને સત્યબુદ્ધિ ન કરવી.

દેવતાભાસે = દેવ જેવા પ્રતિભાસે એવા, અરિહંત દેવ સિવાય અન્ય દેવોમાં કાંઈક ચમત્કારાદિ દેખીને વિનયરૂપ ન પ્રવર્તવું. ચ કાર વડે બીજા પણ જે ગુરુ જેવા પ્રતિભાસે એવા વિષય-કષાય વડે લંપટી, વેશધારીઓ તેના પ્રત્યે વિનયરૂપ ન પ્રવર્તવું. એ પ્રમાણે યથાર્થ જ્ઞાનથી ભ્રષ્ટ થવાના કારણો તેમાં સાવધાન રહેવું. રદ.

૫ ^૧ઉપગૂહન અંગ

ધર્મોઽભિવર્દ્ધનીયઃ સદાત્મનો માર્દવાદિભાવનયા ।

પરદોષનિગૂહનમપિ વિઘેયમુપબૃંહણગુણાર્થમ્ ॥ ૨૭ ॥

અન્યયાર્થ:- [ઉપબૃંહણગુણાર્થ] ઉપબૃંહણ નામના ગુણ અર્થે [માર્દવાદિભાવનયા] માર્દવ, ક્ષમા, સંતોષાદિ ભાવનાઓ વડે [સદા] નિરંતર [આત્મનો ધર્મઃ] પોતાના આત્માના ધર્મની અર્થાત્ શુદ્ધ સ્વભાવની [અભિવર્દ્ધનીયઃ] વૃદ્ધિ કરવી

૧. ઉપગૂહનત્વ=મોક્ષમાર્ગ પોતે તો શુદ્ધ જ છે તેની અશક્ત અને અજ્ઞાની જીવોના આશ્રયે થતી નિંદાને દૂર કરવી તેને ઉપગૂહન કહે છે [સ્વસન્મુખતાના બળ વડે શુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરવી તેને ઉપબૃંહણ અંગ કહે છે.] (ગા. ૧૫ રત્ન. શ્રાવકચાર)

૩૪]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

જોઈએ અને [પરદોષનિગૂહનમપિ] બીજાના દોષોને ગુપ્ત રાખવા પણ [વિધેયમ્] જોઈએ. (એ પણ કર્તવ્ય છે.)

ટીકા:- “ઉપબૃંહણં ગુણાર્થ માર્દવાદિભાવનયા સદા આત્મનઃ ધર્મઃ અભિવર્દ્ધનીયઃ” । ઉપબૃંહણ નામના ગુણને માટે માર્દવ એટલે ક્રોમળ પરિણામ અને આદિ શબ્દથી ક્ષમા, સંતોષાદિની ભાવના વડે સદા પોતાના આત્માનો નિજ સ્વભાવ પ્રગટપણે વધારવો. ‘પરદોષનિગૂહનમપિ વિધેયમ્’- અન્ય જીવના જે કોઈ અક્રિયારૂપ દોષ હોય તેને પ્રગટ ન કરવા, દાબી દેવા એ પણ કરવું.

ભાવાર્થ:- ઉપબૃંહણ નામ વધારવાનું છે. પોતાના આત્માનો ધર્મ વધારવો. વળી આ ધર્મનું નામ ઉપગૂહન પણ કહ્યું છે. તે અપેક્ષાએ દોષ ઢાંકવાનું કહ્યું. બીજાના દોષ પ્રગટ કરવાથી તેને દુઃખ ઊપજે છે. ૨૭.

૬ સ્થિતિકરણ અંગ

**કામક્રોધમદાદિષુ ચલયિતુમુદિતેષુ વર્ત્મનો ન્યાયાત્ ।
શ્રુતમાત્મનઃ પરસ્ય ચ યુક્ત્યા સ્થિતિકરણમપિ કાર્યમ્ ॥ ૨૮ ॥**

અન્વયાર્થ:- [કામક્રોધમદાદિષુ] કામ, ક્રોધ, મદ, લોભાદિ વિકાર [ન્યાયાત્ વર્ત્મનઃ] ન્યાયમાર્ગથી અર્થાત્ ધર્મમાર્ગથી ચલયિતુમ્] વિચલિત કરવાને માટે [ઉદિતેષુ] પ્રગટ થયા હોય ત્યારે [શ્રુતં] શાસ્ત્ર અનુસાર [આત્મનઃ પરસ્ય ચ] પોતાની અને પરની [સ્થિતિકરણં] સ્થિરતા [અપિ] પણ [કાર્યમ્] કરવી જોઈએ.

ટીકા:- “કામ ક્રોધ મદાદિષુ ન્યાયાત્ વર્ત્મનઃ ચલયિતું ઉદિતેષુ આત્મનઃ પરસ્ય ચ શ્રુતં યુક્ત્યા સ્થિતિકરણં અપિ કાર્યમ્” । મૈથુનના ભાવ, ક્રોધના, માનના ભાવ અને આદિ શબ્દથી લોભાદિકના ભાવ ન્યાયરૂપ ધર્મમાર્ગથી ભ્રષ્ટ કરનારા છે, માટે તે પ્રગટ થતાં પોતાને અને અન્ય જીવોને શાસ્ત્ર પ્રમાણે યુક્તિવડે ધર્મમાં સ્થિર કરવા તે કાર્ય પણ શ્રદ્ધાનવાળાએ કરવા યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:- ભ્રષ્ટને ધર્મમાં સ્થાપવો તેનું નામ સ્થિતિકરણ કહીએ. ધર્મથી જે ભ્રષ્ટ થાય છે તે કામ, ક્રોધાદિને વશ થવાથી થાય છે. તેથી જો એના નિમિત્તે

૧. સ્થિતિકરણત્વ=સમ્યગ્દર્શનથી અને સમ્યગ્ચારિત્રથી ચલાયમાન થતાં જીવોને ધર્મવત્સલ વિદ્વાનો દ્વારા સ્થિરીભૂત કરવામાં આવે તેને સ્થિતિકરણ અંગ કહે છે. (ગા૦ ૧૬)

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૩૫

પોતાના પરિણામ ભ્રષ્ટ થાય તો પોતે યુક્તિ વડે ધર્મમાં સ્થિર થવું, અન્ય જીવ ભ્રષ્ટ થાય તો તેને જેમ બને તેમ ધર્મમાં દઢ કરવો. ૨૮.

૭. ^૧વાત્સલ્ય અંગ

**અનવરતમહિંસાયાં શિવસુખલક્ષ્મીનિબન્ધને ધર્મે ।
સર્વેષ્વપિ ચ સધર્મિષુ પરમં વાત્સલ્યમાલમ્બ્યમ્ ॥ ૨૯ ॥**

અન્વયાર્થ:- [શિવસુખલક્ષ્મી નિબન્ધને] મોક્ષસુખરૂપ સંપદાના કારણભૂત [ધર્મે] ધર્મમાં [અહિંસાયાં] અહિંસામાં [ચ] અને [સર્વેષ્વપિ] બધાય [સધર્મિષુ] સાધર્મિજનોમાં [અનવરતં] સતત [પરમં] ઉત્કૃષ્ટ [વાત્સલ્યં] વાત્સલ્ય અથવા પ્રીતિનું [આલમ્બ્યમ્] આલંબન કરવું જોઈએ.

ટીકા:- મોક્ષસુખની સંપદાના કારણભૂત એવો જે હિંસારહિત જિનપ્રણીત ધર્મ તેમાં અને તે ધર્મસહિત એવા બધાય ધર્મિઓમાં ઉત્કૃષ્ટ વાત્સલ્ય નિરંતર રાખવું.

ભાવાર્થ:- વાત્સલ્ય ગાયને વાછરડા પ્રત્યે હોય તેવી પ્રીતિને કહે છે. જેમ વાછરડા પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે ગાય સિંહની સામે જાય છે-એવા વિચારથી કે મારું ભક્ષણ કરીને આ વાછરડાનું ભલું થઈ જાય તો ઘણું સારું. એવી પ્રીતિ ધર્મમાં અને ધર્માત્મા સાધર્મિમાં જોઈએ. જે તન, મન, ધન, -સર્વસ્વ ખરચીને પોતાની પ્રીતિ પાળે. ૨૯.

૮ પ્રભાવના અંગ

**આત્મા પ્રભાવનીયો રત્નત્રયતેજસા સતતમેવ ।
દાન તપોજિનપૂજાવિદ્યાતિશયૈશ્ચ જિનધર્મઃ ॥ ૩૦ ॥**

અન્વયાર્થ:- [સતતમેવ] નિરંતર [રત્નત્રયતેજસા] રત્નત્રયના તેજથી [આત્મા] પોતાના આત્માને [પ્રભાવનીયઃ] પ્રભાવનાયુક્ત કરવો જોઈએ. [ચ] અને [દાનતપોજિનપૂજાવિદ્યાતિશયૈઃ] દાન, તપ, જિનપૂજન અને વિદ્યાના અતિશયથી અર્થાત્ એની વૃદ્ધિ કરીને [જિનધર્મઃ] જૈનધર્મની [પ્રભાવનીયઃ] પ્રભાવના કરવી જોઈએ.

૧. વાત્સલ્ય=પોતાના સમૂહના ધર્માત્મા જીવોનો સાચા ભાવથી કપટ રહિત, યથાયોગ્ય સત્કાર કરવો તે.

ટીકા:- “ રત્નત્રયતેજસા સતતં એવ આત્મા પ્રભાવનીયઃ ”- રત્નત્રયના તેજથી નિરંતર પોતાના આત્માને પ્રભાવનાસંયુક્ત કરવો જોઈએ. અને “ દાનતપોજિનપૂજાવિદ્યાતિશયૈઃ જિનધર્મઃ પ્રભાવનીયઃ ”- વળી દાન, તપ, જિનપૂજા, વિદ્યા, ચમત્કારાદિ વડે જૈનધર્મને પ્રભાવનાસંયુક્ત કરવો.

ભાવાર્થ:- પ્રભાવના એટલે અત્યંતપણે પ્રગટ કરવું. પોતાના આત્માનો અતિશય તો રત્નત્રયનો પ્રતાપ વધવાથી પ્રગટ થાય છે. અને જૈનધર્મનો અતિશય ઘણાં દાન-દયાવડે ઉગ્ર તપ કરીને, ખૂબ ધન ખર્ચી ભગવાનની પૂજા કરાવીને, શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને તથા નિર્દોષ દેવાદિના ચમત્કારવડે (જૈનધર્મની મહિમા) પ્રગટ થાય છે, તેથી આવો અતિશય પ્રગટ કરવો. આ રીતે સમ્યક્ત્વનાં આઠ અંગ કહ્યાં તે કોઈ સમ્યક્દષ્ટિને પૂરેપરાં હોય છે, કોઈને થોડા હોય છે, કોઈને ગૌણપણે હોય છે, કોઈને મુખ્યરૂપે હોય છે. પરંતુ સમ્યક્ત્વની શોભા તો ત્યારે જ થાય જ્યારે એ આઠ અંગ સંપૂર્ણ મુખ્યપણે, પ્રગટ પ્રત્યક્ષ ભાસે. આ રીતે સમ્યક્ત્વ અંગીકાર કર્યા પછી ધર્મી ગૃહસ્થે શું કરવું તે આગળ કહીએ છીએ. ૩૦.

આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિ વિરચિત પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાય જેનું બીજું નામ પ્રવચનરહસ્ય કોષ છે તેમાં સમ્યક્દર્શન વર્ણન નામે પ્રથમ અધિકાર.

૧. પ્રભાવના=અજ્ઞાન-અંધકારનો ફેલાવ તેને જે રીતે થઈ શકે તે રીતે દૂર કરીને જિનશાસનનાં માહાત્મ્યનો પ્રકાશ કરવો તે પ્રભાવના છે. (રત્ન. શ્રાવકાચાર ગા. ૧૮)

સમ્યજ્ઞાન અધિકાર

**इत्याश्रितसम्यक्त्वैः सम्यग्ज्ञानं निरुप्य यत्नेन ।
आम्नाययुक्तियोगैः समुपास्यं नित्यमात्महितैः ॥ ३१ ॥**

**पृथगाराधनमिष्टं दर्शनसहभाविनोऽपि बोधस्य ।
लक्षणभेदेन यतो नानात्वं संभवत्यनयोः ॥ ३२ ॥**

અન્યવાર્થ:- [इति] એ રીતે [आश्रितसम्यक्त्वैः] જેમણે સમ્યક્ત્વનો આશ્રય લીધો છે તેવા [आत्महितैः] આત્માના હિતકારી પુરુષોએ [नित्यं] સર્વદા [आम्नाययुक्तियोगैः] જિનાગમની પરંપરા અને યુક્તિ અર્થાત્ પ્રમાણ નયના અનુયોગવડે [निरुप्य] વિચારીને [यत्नेन] પ્રયત્નપૂર્વક [सम्यग्ज्ञानं] સમ્યજ્ઞાનનું [समुपास्यं] સારી રીતે સેવન કરવું યોગ્ય છે. [दर्शनसहभाविनोऽपि] સમ્યક્દર્શનની સાથે ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ [बोधस्य] સમ્યજ્ઞાનનું [पृथगाराधनं] જુદું જ આરાધન કરવું [इष्टं] કલ્યાણકારી છે. [यतः] કારણ કે [अनयोः] આ બન્નેમાં અર્થાત્ સમ્યક્દર્શન અને સમ્યજ્ઞાનમાં [लक्षणभेदेन] લક્ષણના ભેદથી [नानात्वं] ભિન્નતા [संभवति] સંભવે છે.

टीका:- “इत्याश्रित सम्यक्त्वैः आत्महितै च यत्नेन सम्यग्ज्ञानं समुपास्यम्”- આ રીતે જેમણે સમ્યક્ત્વ અંગીકાર કર્યું એવા પોતાના આત્માનું હિત કરનાર ધર્માત્મા જીવોએ જે-તે ઉપાયે સમ્યજ્ઞાન સેવવું યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:- સમ્યક્ત્વને અંગીકાર કર્યા પછી સમ્યજ્ઞાન ને અંગીકાર કરવું. કિં કૃત્ય-કેવી રીતે સેવવું? “આમ્નાયયુક્તિયોગૈઃ નિરુપ્ય” આમ્નાય એટલે જિનાગમની પરંપરા અને યુક્તિ એટલે પ્રમાણ- નયના અનુયોગથી સારી રીતે તે સમ્યજ્ઞાનનો વિચાર-નિર્ણય કરીને તેનું સેવન કરવું.

ભાવાર્થ:- જે પદાર્થનું સ્વરૂપ જિનાગમની પરંપરા સાથે મળતું આવે તેને પ્રમાણ-નયવડે પોતાના ઉપયોગમાં બરાબર ગોઠવી, યથાર્થ જાણે તેનું નામ સમ્યજ્ઞાનનું સેવવું. તે પ્રમાણ-નયનું સ્વરૂપ થોડું લખીએ છીએ.

પ્રમાણ-નયનું સંક્ષેપ સ્વરૂપ

પ્રમાણ નામ સમ્યજ્ઞાનનું છે. તે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષના ભેદથી બે પ્રકારે છે. ત્યાં પ્રત્યક્ષના બે ભેદ છે. જે જ્ઞાન કેવળ આત્માને જ આધીન થઈ જેટલો પોતાનો વિષય છે તેને વિશદતાથી સ્પષ્ટ જાણે તેને **પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ** કહીએ. તેના પણ બે ભેદ છે. અવિધજ્ઞાન, મન:પર્યયજ્ઞાન તો **એકદેશ પ્રત્યક્ષ** છે, કેવળજ્ઞાન **સર્વપ્રત્યક્ષ** છે વળી જે નેત્રાદિ ઈન્દ્રિયો દ્વારા વર્ણાદિકને સાક્ષાત્ ગ્રહણ કરે અર્થાત્ જાણે તેને **સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ** કહીએ. પરમાર્થથી આ જાણવું પરોક્ષ જ છે, કારણ કે સ્પષ્ટ જાણપણું નથી. તેનું ઉદાહરણ:- જેમ આંખ વડે કોઈ વસ્તુને સફેદ જાણી, તેમાં મલિનતાનું પણ મિશ્રણ છે. અમુક અંશ શ્વેત છે અને અમુક મલિન છે એમ આને સ્પષ્ટ પ્રતિભાસતું નથી તેથી એને વ્યવહારમાત્ર પ્રત્યક્ષ છે પરંતુ આચાર્ય પરોક્ષ જ કહે છે. મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાનથી જે જાણવું થાય તે બધું પરોક્ષ નામ પામે છે.

પરોક્ષ પ્રમાણ- જે જ્ઞાન પોતાના વિષયને સ્પષ્ટ ન જાણે તેને પરોક્ષ પ્રમાણ કહીએ. તેના પાંચ ભેદ છે. ૧. સ્મૃતિ, ૨. પ્રત્યભિજ્ઞાન, ૩. તર્ક, ૪. અનુમાન, ૫. આગમ. આ પાંચ ભેદ જાણવા.

૧. સ્મૃતિ- પૂર્વે જે પદાર્થને જાણ્યો હતો તેને યાદ કરીને કાળાંતરમાં જે જાણીએ તેને સ્મૃતિ કહીએ છીએ.

૨. પ્રત્યભિજ્ઞાન- જેમ પહેલાં કોઈ પુરુષને જોયો હતો પછી તેને યાદ કર્યો કે આ તે જ પુરુષ છે જેને મેં પહેલાં જોયો હતો. જે પહેલાંની વાત યાદ કરીને પ્રત્યક્ષ પદાર્થનો નિશ્ચય કરવામાં આવે તેને પ્રત્યભિજ્ઞાન કહીએ છીએ. જેમ પહેલાં એમ સાંભળ્યું હતું કે રોજ નામનું જાનવર (પશુ) ગાય જેવું હોય છે. ત્યાં કદાચ વનમાં રોજને જોયું ત્યારે એ વાત યાદ કરી કે ગાય જેવું રોજ હોય છે એમ સાંભળ્યું હતું તે રોજ જાનવર આ જ છે.

૩. તર્ક- વ્યાસિના જ્ઞાનને તર્ક કહીએ છીએ. ‘આના વિના તે નહિ’ એને વ્યાસિ કહીએ. જેમ અગ્નિ વિના ધૂમાડો ન હોય, આત્મા વિના ચેતના ન હોય. આ વ્યાસિના જ્ઞાનને તર્ક કહીએ.

૪. અનુમાન-લક્ષણવડે પદાર્થનો નિશ્ચય કરીએ તેને અનુમાન કહીએ છીએ. જેમ કોઈ પર્વતમાંથી ધૂમાડો નીકળતો દેખી નિશ્ચય કરવો કે અહીં અગ્નિ છે.

૫. આગમ- આપ્તનાં વચનના નિમિત્તે પદાર્થને જાણવો તેને આગમ કહીએ

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૩૯

છીએ. જેમ શાસ્ત્ર વડે લોકનું સ્વરૂપ જાણીએ. આ રીતે પાંચ ભેદ પરોક્ષ પ્રમાણના જાણવા.

નય

શ્રુતજ્ઞાનપ્રમાણનો જે અંશ તેને નય કહીએ. પ્રમાણવડે જે પદાર્થ જાણ્યો હતો તેના એક ધર્મને મુખ્ય કરીને અનુભવ કરાવે તેને નય કહીએ. તેના બે ભેદ છે. (દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક) જે દ્રવ્યને મુખ્ય કરી અનુભવ કરાવે તે **દ્રવ્યાર્થિક નય**. તેના ત્રણ ભેદ છે.

૧. નૈગમ- જે સકલ્પ માત્રથી પદાર્થનું ગ્રહણ કરવું-જાણવું તેને **નૈગમ** કહીએ. જેમકે કથરોટ બનાવવા માટે કોઈ લાકડું લેવા જાય છે, તેને કોઈએ પૂછ્યું, “તું ક્યાં જાય છે?” તેણે ઉત્તર આપ્યો કે હું કથરોટ લેવા જાઉં છું. જ્યાં તે જાય છે ત્યાં તેને કથરોટ તો નહિ મળે પણ ત્યાંથી લાકડું લાવી તે કથરોટ બનાવશે.

૨. સંગ્રહ- સામાન્યરૂપથી પદાર્થોના ગ્રહણને સંગ્રહનય કહીએ છીએ. જેમકે- છ જાતિના સમસ્ત દ્રવ્યો દ્રવ્યસંજ્ઞા-લક્ષણ સહિત છે. એ છ દ્રવ્યોના સમૂહને દ્રવ્ય કહેવું તે.

૩. વ્યવહારનય- સામાન્યરૂપથી જાણેલ દ્રવ્યના વિશેષ (ભેદ) કરવા તેને વ્યવહાર કહીએ. જેમકે દ્રવ્યના છ ભેદ કરવા. આ રીતે એટલા દ્રવ્યાર્થિકનય કહ્યા.

પર્યાયાર્થિકનયના ચાર ભેદ છે. ઋજુસૂત્રનય વર્તમાન પર્યાયમાત્રને જાણે છે. **શબ્દનય, સમભિરૂઢ અને એવંભૂતનય** તે શબ્દનય છે.

પદાર્થમાં જ મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાન તો અવશ્ય થાય છે પરંતુ એના વિશેષ વડે જીદું આરાધન કરવાનું કહ્યું છે. શા માટે? “યતઃ લક્ષણભેદેન અનયોઃ નાનાત્વં સંભવતિ।” કારણ કે લક્ષણભેદથી એ બન્નેમાં ભિન્નપણું સંભવે છે. સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ યથાર્થ શ્રદ્ધાન છે, આનું (- જ્ઞાનનું) લક્ષણ યથાર્થ જાણવું છે, તેથી એને જીદા કહ્યા. ૩૧-૩૨

આગળ સમ્યક્ત્વ પછી જ્ઞાન કહેવાનું કારણ બતાવે છે:-

**સમ્યગ્જ્ઞાનં કાર્યં સમ્યક્ત્વં કારણં વદન્તિ જિનાઃ।
જ્ઞાનારાધનમિષ્ટં સમ્યક્ત્વાનન્તરં તસ્માત્ ॥ ૩૩ ॥**

૪૦]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

અન્યયાર્થ:- [જિના:] જિનેન્દ્રદેવ [સમ્યગ્જ્ઞાનં] સમ્યગ્જ્ઞાનને [કાર્ય] કાર્ય અને [સમ્યક્ત્વં] સમ્યક્ત્વને [કારણ] કારણ [વદન્તિ] કહે છે. [તસ્માત્] તેથી [સમ્યક્ત્વાનન્તરં] સમ્યક્ત્વ પછી તુરત જ [જ્ઞાનારાધનં] જ્ઞાનની આરાધના [ઇષ્ટમ્] યોગ્ય છે.

ટીકા:- “ જિના: સમ્યગ્જ્ઞાનં કાર્યં સમ્યક્ત્વં કારણં વદન્તિ ”- જિનેદેવ સમ્યગ્જ્ઞાનને કાર્ય કહે છે, સમ્યક્ત્વને કારણ કહે છે.

ભાવાર્થ:- મતિજ્ઞાન પદાર્થને તો જાણતું હતું પરંતુ સમ્યક્ત્વ વિના તેનું નામ કુમતિ અને કુશ્રુતજ્ઞાન હતું તે જ જ્ઞાન જે સમયે સમ્યક્ત્વ થયું તે જ સમયે મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાન નામ પામ્યું, તેથી જ્ઞાન તો હતું પણ સમ્યક્પણું સમ્યક્ત્વથી જ થયું. માટે સમ્યક્ત્વ તો કારણરૂપ છે, સમ્યગ્જ્ઞાન કાર્યરૂપ છે. ‘તસ્માત્ સમ્યક્ત્વાનન્તરં જ્ઞાનારાધનં ઇષ્ટમ્’- માટે સમ્યક્ત્વ પછી જ જ્ઞાનની આરાધના યોગ્ય છે. કારણ કે કારણથી કાર્ય થાય છે. ૩૩.

પ્રશ્ન:- કારણ-કાર્ય તો આગળ-પાછળ હોય તો કહેવાય. આ તો બન્ને સાથે છે તો કારણ-કાર્યપણું કેવી રીતે સંભવે છે? તેનો ઉત્તર આગળ કહે છે.

કારણકાર્યવિધાનં સમકાલં જાયમાનયોરપિ હિ ।

દીપપ્રકાશયોરિવ સમ્યક્ત્વજ્ઞાનયોઃ સુઘટમ્ ॥ ૩૪ ॥

અન્યયાર્થ:- [હિ] ખરેખર [સમ્યક્ત્વજ્ઞાનયોઃ] સમ્યક્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન બન્ને [સમકાલં] એક સમયે [જાયમાનયોઃ અપિ] ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ [દીપપ્રકાશયોઃ] દીવો અને પ્રકાશની [ઇવ] જેમ [કારણકાર્યવિધાનં] કારણ અને કાર્યની વિધિ [સુઘટમ્] સારી રીતે ઘટિત થાય છે.

ટીકા:- “ હિ સમ્યક્ત્વજ્ઞાનયોઃ સમકાલં જાયમાનયોઃ અપિ કારણકાર્યવિધાનં સુઘટમ્ ”- નિશ્ચયથી સમ્યક્દર્શન સમ્યગ્જ્ઞાન એક જ સમયે ઉત્પન્ન થાય છે. તોપણ તેમાં કારણ-કાર્યનો પ્રકાર યથાર્થ વર્તે છે. કયા દૃષ્ટાંતે? ‘દીપપ્રકાશયોઃ ઇવ’- જેમ દીવો અને પ્રકાશ એક જ સમયે પ્રગટ થાય છે તોપણ દીવો પ્રકાશનું કારણ છે, પ્રકાશ કાર્ય છે, કેમકે દીવાથી પ્રકાશ થાય છે. તેવી રીતે સમ્યક્દર્શન સમ્યગ્જ્ઞાનનું કારણ છે સમ્યગ્જ્ઞાન કાર્ય છે; કેમકે સમ્યક્ત્વથી સમ્યગ્જ્ઞાન નામ પામે છે. ૩૪.

આ સમ્યગ્જ્ઞાનનું લક્ષણ કહે છે:-

**कर्तव्योऽध्यवसायः सद्नेकान्तात्मकेषु तत्त्वेषु ।
संशयविपर्ययानध्यवसायविविक्तमात्मरूपं तत् ॥ ३५ ॥**

અન્યાર્થ:- [સદનેકાન્તાત્મકેષુ] પ્રશસ્ત અનેકાન્તાત્મક અર્થાત્ અનેક સ્વભાવવાળા [તત્ત્વેષુ] તત્ત્વો અથવા પદાર્થોમાં [અધ્યવસાયઃ] નિર્ણય [કર્તવ્યઃ] કરવા યોગ્ય છે અને [તત્] તે સમ્યગ્જ્ઞાન [સંશયવિપર્યયાનધ્યવસાયવિવિક્તં] સંશય, વિપર્યય અને વિમોહ રહિત [આત્મરૂપં] આત્માનું નિજ સ્વરૂપ છે.

ટીકા:- ‘સદનેકાન્તાત્મકેષુ તત્ત્વેષુ અધ્યવસાયઃ કર્તવ્યઃ’- અનેકાન્ત છે સ્વભાવ જેનો એવા પદાર્થોમાં જાણપણું કરવું યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:- પદાર્થના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણવાનું નામ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. તે પદાર્થ અનેકાન્ત સ્વભાવને ધારણ કરે છે. અનેક=ઘણા, અંત=ધર્મ. એમ પોતાના અનંતધર્મને-સ્વભાવને ધારણ કરે છે તેનું જાણપણું અવશ્ય કરવું જોઈએ. જો સમ્યક્ પ્રકારે વસ્તુને ઓળખે તો કરોડો કારણ મળવા છતાં પણ અશ્રદ્ધાની ન થાય. ‘તત્ આત્મરૂપં વર્તતે’- તે સમ્યગ્જ્ઞાન આત્માનું સ્વરૂપ છે. કારણ કે જે આ સાચું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે તે કેવળજ્ઞાનમાં મળી શાશ્વત રહેશે. કેવું છે જ્ઞાન? ‘સંશયવિપર્યયાધ્યવસાય વિવિક્તમ્’- સંશય, વિપર્યય અને વિમોહ-એ ત્રણ ભાવથી રહિત છે.

સંશય:- વિરુદ્ધ બે તરફનું જ્ઞાન હોય તેને સંશય કહે છે. જેમ રાત્રે કોઈને જોઈને સંદેહ થયો કે આ પદાર્થ માણસ પણ પ્રતિભાસે છે અને વ્યંતર જેવો પણ પ્રતિભાસે છે.

વિપર્યય:- અન્યથા (વિપરીત) રૂપ એક તરફનું જ્ઞાન હોય તેને વિપર્યય કહે છે. જેમકે મનુષ્યમાં વ્યંતરની પ્રતીતિ કરવી.

અનધ્યવસાય:- ‘કાંઈક છે’ એટલું જ જાણપણું હોય, વિશેષ વિચાર ન કરે તેને અનધ્યવસાય (અથવા વિમોહ) કહે છે. જેમકે ગમન કરતાં તૃણના સ્પર્શનું જ્ઞાન થાય તે. આ ત્રણ ભાવથી રહિત યથાર્થ જ્ઞાનનું નામ સમ્યગ્જ્ઞાન કહીએ. અહીં ઘટપટાદિ પદાર્થોના વિશેષ જાણવા માટે ઉઘમી રહેવાનું બતાવ્યું નથી પણ સંસાર-મોક્ષના કારણભૂત જે પદાર્થો છે તેને યથાર્થ જાણવા માટે ઉઘમી રહેવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે.

૪૨]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

પ્રશ્ન:- સમ્યક્દષ્ટિ અને મિથ્યાદષ્ટિને જાણપણું તો એકસરખું હોય છે છતાં સમ્યક્પણું અને મિથ્યાપણું નામ શા માટે પામ્યું ?

ઉત્તર:- સમ્યક્દષ્ટિને મૂળભૂત જીવાદિ પદાર્થોની ખબર છે તેથી જેટલા ઉત્તર પદાર્થો (વિશેષ પદાર્થો) જાણવામાં આવે તે બધાને યથાર્થપણે સાધે છે તેથી સમ્યક્દષ્ટિના જ્ઞાનને સમ્યક્રૂપ કહ્યું છે. મિથ્યાદષ્ટિને મૂળ પદાર્થોની ખબર નથી તેથી જેટલા ઉત્તર પદાર્થો જાણવામાં આવે તે સર્વને પણ અયથાર્થરૂપ સાધે છે તેથી મિથ્યાદષ્ટિના જ્ઞાનને મિથ્યારૂપ કહીએ છીએ.૩૫.

આગળ આ સમ્યક્જ્ઞાનનાં આઠ અંગ કહે છે:-

ગ્રન્થાર્થોભયપૂર્ણ કાલે વિનયેન સોપધાનં ચ । બહુમાનેન સમન્વિતમનિહનવં જ્ઞાનમારાધ્યમ્ ॥ ૩૬ ॥

અન્વયાર્થ:- [ગ્રન્થાર્થોભયપૂર્ણ] ગ્રન્થરૂપ [શબ્દરૂપ], અર્થરૂપ અને ઉભય અર્થાત્ શબ્દ અર્થરૂપ શુદ્ધતાથી પરિપૂર્ણ, [કાલે] કાળમાં અર્થાત્ અધ્યયનકાળમાં આરાધવા યોગ્ય, [વિનયેન] મન, વચન, ક્રિયાની શુદ્ધતાસ્વરૂપ વિનય [ચ] અને [સોપધાનં] ધારણા યુક્ત [બહુમાનેન] અત્યંત સન્માનથી અર્થાત્ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનાં વંદન, નમસ્કારાદિ [સમન્વિતં] સહિત તથા [અનિહનવં] વિદ્યાગુરુને છુપાવ્યા વિના [જ્ઞાનં] જ્ઞાન [આરાધ્યમ્] આરાધવા યોગ્ય છે.

ટીકા:- ‘જ્ઞાનં આરાધ્યમ્’ શ્રદ્ધાવાન પુરુષોએ સમ્યક્જ્ઞાન આરાધવા યોગ્ય છે. કેવું છે જ્ઞાન? ‘ગ્રન્થાર્થોભયપૂર્ણમ્’- શબ્દરૂપ છે, અર્થરૂપ છે, અને ઉભયથી પૂર્ણ છે.

ભાવાર્થ:- ૧. વ્યંજનાચાર- જ્યાં માત્ર શબ્દના પાઠનું જ જાણપણું હોય તેને વ્યંજનાચાર અંગ કહીએ.

૨. અર્થાચાર- જ્યાં કેવળ અર્થ માત્રના પ્રયોજન સહિત જાણપણું હોય તેને અર્થાચાર કહીએ અને

૩. ઉભયાચાર-જ્યાં શબ્દ અને અર્થ બન્નેમાં સમ્પૂર્ણ જાણપણું હોય તેને શબ્દાર્થ ઉભયપૂર્ણ અંગ કહીએ. આ ત્રણ અંગ કહ્યા. વળી જ્ઞાન ક્યારે આરાધવું?

૪. કાલાચાર- કાળે=જે કાળે જે જ્ઞાનનો વિચાર જોઈએ તે જ કરવો (સૂર્યોદય, સૂર્યાસ્ત, બપોર અને મધ્યરાત્રિ તેના પહેલા અને પછીના મુહૂર્ત તે સંધ્યાકાળ છે, તે કાળ છોડીને બાકીના ચાર ઉત્તમ કાળોમાં પઠન-પાઠનાદિરૂપ સ્વાધ્યાય

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૪૩

કરવો તેને કાલાચાર કહે છે. ચારે સંધ્યાકાળની છેલ્લી બે ઘડીઓમાં, દિગૂદાહ, ઉલ્કાપાત, વજ્રપાત, ઈન્દ્રધનુષ્ય, સૂર્ય-ચંદ્રગ્રહણ, તોફાન, ભૂકંપ, આદિ ઉત્પાતોના કાળે સિદ્ધાન્તગ્રન્થોનું પઠન-પાઠન વર્જિત છે. હાં, સ્તોત્ર-આરાધના, ધર્મકથાદિકના ગ્રંથ વાંચી શકાય છે.)

૫. વિનયાચાર- વળી કેવી રીતે જ્ઞાન આરાધવું? વિનયેન=નમ્રતાયુક્ત થવું, ઉદ્ધત ન થવું.

૬. ઉપધાનાચાર- વળી કેવું જ્ઞાન આરાધવું? સોપધાન=ધારણા સહિત જ્ઞાનને ભૂલવું નહિં; ઉપધાનસહિત ખૂબ જ્ઞાનનું આરાધન કરવું તે છઠું અંગ છે.

૭. બહુમાનાચાર- તથા કેવું છે જ્ઞાન? બહુમાનેન સમન્વિતમ્=જ્ઞાનનો, પુસ્તક-શાસ્ત્રનો અથવા શીખવનારનો ખૂબ આદર કરવો-તે સહિત જ્ઞાનનું આરાધન તે સાતમું અંગ છે.

૮. અનિહવાચાર- વળી કેવું જ્ઞાન? 'અનિહવં=જે શાસ્ત્ર તથા ગુરુથી પોતાને જ્ઞાન થયું છે તેને છુપાવવા નહીં. આ આઠ અંગ (સમ્યજ્ઞાનના વિનયનાં) છે. આ રીતે સમ્યજ્ઞાન અંગીકાર કરવું. ૩૬.

એમ શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિ વિરચિત પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય જેનું બીજું નામ જિનપ્રવચનરહસ્ય કોષ છે તેમાં સમ્યજ્ઞાન વર્ણન નામનો બીજો અધિકાર.

સમ્યક્ચારિત્ર વ્યાખ્યાન

સમ્યજ્ઞાન અંગીકાર કર્યા પછી ધર્માત્મા પુરુષોએ શું કરવું તે કહીએ છીએ:-

**વિગલિતદર્શનમોહૈઃ સમચ્ચસજ્ઞાનવિદિતતત્ત્વાર્થૈઃ ।
નિત્યમપિ નિઃપ્રકમ્પૈઃ સમ્યક્ચારિત્રમાલમ્બ્યમ્ ॥ ૩૭ ॥**

અન્યયાર્થ:- [વિગલિતદર્શનમોહૈઃ] જેમણે દર્શનમોહનો નાશ કર્યો છે, [સમચ્ચસજ્ઞાનવિદિતતત્ત્વાર્થૈઃ] સમ્યજ્ઞાન વડે જેમણે તત્ત્વાર્થ જાણ્યા છે, [નિત્યમપિ નિઃપ્રકમ્પૈઃ] જે સદાકાળ અકંપ અર્થાત્ દૃઢચિત્તવાળા છે એવા પુરુષો દ્વારા [સમ્યક્ચારિત્ર] સમ્યક્ચારિત્ર [આલમ્બ્યમ્] અવલંબન કરવા યોગ્ય છે.

ટીકા:- ‘સમ્યક્ચારિત્રં આલમ્બ્યમ્’— સમ્યક્ચારિત્ર અંગીકાર કરવું. કેવા જીવોએ સમ્યક્ચારિત્ર અંગીકાર કરવું? ‘વિગલિતદર્શનમોહૈઃ’— જેમના દર્શનમોહનો નાશ થયો છે અને દર્શનમોહના નાશથી જે તત્ત્વશ્રદ્ધાની થયા છે. વળી કેવા છે? ‘સમચ્ચસજ્ઞાનવિદિતતત્ત્વાર્થૈઃ’— જેમણે સમ્યજ્ઞાનથી તત્ત્વાર્થ જાણ્યા છે. વળી કેવા છે? ‘નિત્યમપિ નિઃપ્રકમ્પૈઃ’— ધારણ કરેલા આચરણમાં નિરન્તર નિષ્કંપ છે. ગ્રહણ કરેલા આચરણને કોઈપણ રીતે છોડતા નથી. એવા જીવોએ સમ્યક્ચારિત્ર અંગીકાર કરવું.

ભાવાર્થ:- પહેલાં સમ્યદ્દષ્ટિ થઈને સમ્યજ્ઞાની થાય અને પછી નિશ્ચલવૃત્તિ ધારણ કરીને સમ્યક્ચારિત્ર અંગીકાર કરવાનું કારણ કહે છે. ૩૭.

**ન હિ સમ્યગ્વ્યપદેશં ચરિત્રમજ્ઞાનપૂર્વકં લભતે ।
જ્ઞાનાનન્તરમુક્તં ચારિત્રારાધનં તસ્માત્ ॥ ૩૮ ॥**

અન્યયાર્થ:- [અજ્ઞાનપૂર્વકં ચરિત્રં] અજ્ઞાન સહિતનું ચારિત્ર [સમ્યગ્વ્યપદેશં] સમ્યક્ નામ [ન હિ લભતે] પામતું નથી. [તસ્માત્] માટે [જ્ઞાનાનન્તરં] સમ્યજ્ઞાન પછી [ચારિત્રારાધનં] ચારિત્રનું આરાધન [ઉક્તમ્] કહ્યું છે.

ટીકા:- ‘અજ્ઞાનપૂર્વકં ચારિત્રં સમ્યગ્વ્યપદેશં ન હિ લભતે’ જેની પૂર્વે અજ્ઞાન ભાવ છે તેનું ચારિત્ર સમ્યક્ નામ પામતું નથી. પહેલાં જો સમ્યજ્ઞાન ન હોય અને પાપક્રિયાનો ત્યાગ કરી ચારિત્રભાર ધારણ કરે તો તે ચારિત્ર સમ્યક્ નામ પામતું નથી.

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૪૫

જેમ જાણ્યા વિના ઔષધિનું સેવન કરે તો મરણ જ થાય, તેમ જ્ઞાન વિના ચારિત્રનું સેવન સંસાર વધારે છે. જીવ વિનાના મૃત શરીરમાં ઇન્દ્રિયના આકાર શા કામના? તેમ જ્ઞાન વિના શરીરનો વેશ કે ક્રિયાકાંડના સાધનથી શુદ્ધોપયોગની પ્રાપ્તિ થતી નથી. 'તસ્માત્ જ્ઞાનાનન્તરં ચારિત્રારાધનં ઉક્તમ્'— માટે સમ્યજ્ઞાન મેળવ્યા પછી ચારિત્રનું આરાધન કહ્યું છે. ૩૮.

ચારિત્રનું લક્ષણ

**ચારિત્રં ભવતિ યતઃ સમસ્તસાવદ્યયોગપરિહરણાત્ ।
સકલકષાયવિમુક્તં વિશદમુદાસીનમાત્મરૂપં તત્ ॥ ૩૯ ॥**

અન્વયાર્થ:- [યતઃ] કારણ કે [તત્] તે [ચારિત્રં] ચારિત્ર [સમસ્તસાવદ્યયોગપરિહરણાત્] સમસ્ત પાપયુક્ત મન, વચન, ક્રિયાના યોગના ત્યાગથી, [સકલકષાયવિમુક્તં] સંપૂર્ણ કષાય રહિત, [વિશદં] નિર્મળ, [ઉદાસીનં] પરપદાર્થોથી વિરક્તતારૂપ અને [આત્મરૂપં] આત્મસ્વરૂપ [ભવતિ] હોય છે.

ટીકા:- 'યતઃ સમસ્ત સાવદ્યયોગપરિહરણાત્ ચારિત્રં ભવતિ'— સમસ્ત પાપસહિત મન, વચન, ક્રિયાના યોગનો ત્યાગ કરવાથી ચારિત્ર થાય છે. મુનિ પહેલાં સામાયિક ચારિત્ર અંગીકાર કરે છે ત્યારે એવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે. 'અહં સર્વસાવદ્યયોગવિરતોઽસ્મિ'— હું સર્વપાપસહિતના યોગનો ત્યાગી છું. કેવું છે. ચારિત્ર? 'સકલકષાયવિમુક્તમ્'— સમસ્ત કષાયોથી રહિત છે. સમસ્ત કષાયનો અભાવ થતાં યથાખ્યાત ચારિત્ર થાય છે. વળી કેવું છે? 'વિશદમ્'— નિર્મળ છે. આત્મસરોવર કષાયરૂપી કાદવથી મેલું હતું કષાય જતાં સહેજે નિર્મળતા થઈ. વળી કેવું છે? 'ઉદાસીનમ્'— પરદ્રવ્યથી વિરક્ત સ્વરૂપ છે. 'તત્ આત્મરૂપં વર્તતે— તે ચારિત્ર આત્માનું સ્વરૂપ છે. કષાયરહિત જે આત્માનું સ્વરૂપ પ્રગટ થયું તે જ સદાકાળ રહેશે, તે અપેક્ષાએ આત્માનું સ્વરૂપ છે, નવીન આવરણ કદીપણ નથી. સામાયિક ચારિત્રમાં સકળચારિત્ર થયું પણ સંજ્વલન કષાયના સદ્ભાવથી મલિનતા ન ગઈ. તેથી જ્યારે સકળ કષાયરહિત થયા ત્યારે યથાખ્યાત નામ પામ્યું, જેવું ચારિત્રનું સ્વરૂપ હતું તેવું પ્રગટ થયું.

પ્રશ્ન:- શુભોપયોગરૂપ ભાવ છે તે ચારિત્ર છે કે નહિ?

ઉત્તર:- શુભોપયોગરૂપ વિશુદ્ધ પરિણામોથી હોય છે. વિશુદ્ધતા નામ મંદ કષાયનું છે. તેથી કષાયની હીનતાથી કથંચિત્ ચારિત્ર નામ પામે છે.

૪૬]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

પ્રશ્ન:- દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર, શીલ, તપ, સંયમાદિમાં અત્યંત રાગરૂપ પ્રવર્તે તેને મંદ કષાય કેવી રીતે કહેવાય ?

ઉત્તર:- વિષય-કષાયોદિના રાગની અપેક્ષાએ તે મંદ કષાય જ છે. કારણ કે એના રાગમાં ક્રોધ, માન, માયા તો છે જ નહિ. એને પ્રીતિભાવની અપેક્ષાએ લોભ છે. તેમાં પણ કાંઈ સાંસારિક પ્રયોજન નથી, તેથી લોભ-કષાયની પણ મંદતા છે. ત્યાં પણ જ્ઞાની જીવ રાગભાવના પ્રેર્યા, અશુભ રાગ છોડી શુભ રાગમાં પ્રવર્તે છે, શુભ રાગને ઉપાદેયરૂપ તો શ્રદ્ધતા નથી પણ તેને પોતાના શુદ્ધોપયોગરૂપ ચારિત્રમાં મલિનતાનું કારણ જ જાણે છે. અશુભોપયોગમાં તો કષાયની તીવ્રતા થઈ છે તેથી તે કોઈ પણ પ્રકારે ચારિત્ર નામ પામતું નથી. ૩૯.

ચારિત્રના ભેદ

**હિંસાતોઽનૃતવચનાત્સ્તેયાદબ્રહ્મતઃ પરિગ્રહતઃ ।
કાત્સ્ન્યૈકદેશવિરતેશ્ચારિત્રં જાયતે દ્વિવિધમ્ ॥ ૪૦ ॥**

અન્વયાર્થ:- [હિંસાત] હિંસાથી, [અનૃતવચનાત્] અસત્ય ભાષણથી, [સ્તેયાત્] ચોરીથી, [અબ્રહ્મતઃ] કુશીલથી અને [પરિગ્રહતઃ] પરિગ્રહથી [કાત્સ્ન્યૈકદેશવિરતે] સર્વદેશ અને એકદેશ ત્યાગથી તે [ચારિત્રં] ચારિત્ર [દ્વિવિધમ્] બે પ્રકારનું [જાયતે] હોય છે.

ટીકા:- ‘ ચારિત્રં દ્વિવિધં જાયતે ’— ચારિત્ર બે પ્રકારે ઊપજે છે. કેવી રીતે ? ‘ હિંસાતઃ, અનૃતવચનાત્, સ્તેયાત્, અબ્રહ્મતઃ, પરિગ્રહતઃ, કાત્સ્ન્યૈકદેશવિરતે:— હિંસા, જૂઠું, ચોરી, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહના સર્વદેશ અને એકદેશ ત્યાગથી. ચારિત્રના બે ભેદ છે.

ભાવાર્થ:- હિંસાદિકનું વર્ણન આગળ કરીશું. તેના સર્વથા ત્યાગને સકળચારિત્ર કહીએ અને એકદેશ ત્યાગને દેશચારિત્ર કહીએ. ૪૦.

આગળ આ બંને પ્રકારના ચારિત્રના સ્વામી બતાવે છે:-

**નિરતઃ કાત્સ્ન્યનિવૃત્તૌ ભવતિ યતિઃ સમયસારભૂતોઽયમ્ ।
યા ત્વેકદેશવિરતિર્નિરતસ્તસ્યામુપાસકો ભવતિ ॥ ૪૧ ॥**

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૪૭

અન્વયાર્થ:- [કાત્સ્ન્યનિવૃત્તૌ] સર્વથા-સર્વદેશ ત્યાગમાં [નિરતઃ] લીન [અયં યતિઃ] આ મુનિ [સમયસારમૂતઃ] શુદ્ધોપયોગરૂપ સ્વરૂપમાં આચરણ કરનાર [ભવતિ] હોય છે. [યા તુ એકદેશવિરતિઃ] અને જે એકદેશવિરતિ છે [તસ્યાં નિરતઃ] તેમાં લાગેલો [ઉપાસકઃ] ઉપાસક અર્થાત્ શ્રાવક [ભવતિ] હોય છે.

ટીકા:- ‘‘કાત્સ્ન્યનિવૃત્તૌ નિરતઃ અયં યતિઃ ભવતિ’’- (અંતરંગમાં તો ત્રણ કષાયરહિત શુદ્ધિનું બળ છે જેને તથા) પાંચ પાપના સર્વથા-સર્વદેશ ત્યાગમાં જે જીવ લાગેલો છે તે મુનિ છે. ‘‘અયં સમયસારમૂતઃ’’-આ મુનિ શુદ્ધોપયોગરૂપ શુદ્ધાત્માસ્વરૂપ જ છે. મુનિ છે તે શુદ્ધોપયોગસ્વરૂપ જ છે. જે શુભોપયોગરૂપ ભાવ છે તે પણ આ મુનિની પદવીમાં કાલિમા સમાન છે. ‘‘તુ એકદેશવિરતિઃ તસ્યાં નિરતઃ ઉપાસકઃ ભવતિ’’- જે પાંચ પાપના કદાચિત્ એકદેશ ત્યાગમાં લાગેલો જીવ છે તે શ્રાવક છે.

ભાવાર્થ:- સકળચારિત્રના સ્વામી તો મુનિ છે અને દેશચારિત્રના સ્વામી શ્રાવક છે.૪૧.

આગળ કહે છે કે આ પાંચ પાપ એક હિંસારૂપ જ છે:-

**આત્મપરિણામહિંસનહેતુત્વાત્સર્વમેવ હિંસૈતત્ ।
અનૃતવચનાદિકેવલમુદાહૃતં શિષ્યબોધાય ॥૪૨॥**

અન્વયાર્થ:- [આત્મપરિણામહિંસનહેતુત્વાત્] આત્માના શુદ્ધોપયોગરૂપ પરિણામોનો ધાત થવાના હેતુથી [એતત્સર્વ] આ બધું [હિંસૈવ] હિંસા જ છે. [અનૃતવચનાદિ] અનૃત વચનાદિના ભેદ [કેવલં] કેવળ [શિષ્યબોધાય] શિષ્યોને સમજાવવા માટે [ઉદાહૃતમ્] ઉદાહરણરૂપ કહ્યા છે.

ટીકા:- ‘સર્વ એતત્ હિંસા એવ’- સમસ્ત આ પાંચ પાપ કહ્યા છે તે હિંસા જ છે. શા માટે? ‘આત્મપરિણામહિંસનહેતુત્વાત્’- આત્માના શુદ્ધોપયોગરૂપ પરિણામનના ધાતના કારણ છે તેથી સર્વ હિંસા જ છે.

પ્રશ્ન:- જો હિંસા જ હોય તો બીજા ભેદ શા માટે કહ્યા ?

ઉત્તર:- ‘અનૃતવચનાદિ કેવલં શિષ્યબોધાય ઉદાહૃતમ્’- અનૃત વચન વગેરે જે ભેદ તે માત્ર શિષ્યને સમજાવવાના નિમિત્તે ઉદાહરણરૂપ કહ્યા છે. શિષ્ય હિંસાના

૪૮]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

વિશેષને ન જાણે તો હિંસાનાં ઉદાહરણ અનૃત વચનાદિ કહ્યાં છે. હિંસાનો એક ભેદ અનૃત વચન છે, એક ચોરી છે- એમ ઉદાહરણરૂપે જાણવું. ૪૨.

આગળ હિંસાનું સ્વરૂપ કહે છે:-

**યત્ખલુકષાયયોગાત્પ્રાણાનાં વ્યભાવરૂપાણામ્ ।
વ્યપરોપણસ્ય કરણં સુનિશ્ચિતા ભવતિ સા હિંસા ॥ ૪૩ ॥**

અન્વયાર્થ:- [કષાયયોગાત્] કષાયરૂપે પરિણમેલા મન, વચન, ક્રાયાના યોગથી [યત્] જે [દ્રવ્યભાવરૂપાણામ્] દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ બે પ્રકારના [પ્રાણાનાં] પ્રાણોનું [વ્યપરોપણસ્ય કરણં] વ્યપરોપણ કરવું-ઘાત કરવો [સા] તે [ખલુ] નિશ્ચયથી [સુનિશ્ચિતા] સારી રીતે નક્કી કરેલી [હિંસા] હિંસા [ભવતિ] છે.

ટીકા:- ‘ખલુ કષાયયોગાત્ યત્ દ્રવ્યભાવરૂપાણાં પ્રાણાનાં વ્યપરોપણસ્યકરણં સા સુનિશ્ચિતા હિંસા ભવતિ’- નિશ્ચયથી કષાયરૂપ પરિણમેલા મન, વચન, ક્રાયાના યોગના હેતુથી દ્રવ્યભાવરૂપ બે પ્રકારના પ્રાણોને પીડવા, ઘાતવા તે ખરેખર હિંસા છે.

ભાવાર્થ:- પોતાના મનમાં, વચનમાં કે શરીરમાં ક્રોધ-કષાય પ્રગટ થયો. તેનાથી પ્રથમ તો પોતાના શુદ્ધોપયોગરૂપ ભાવપ્રાણનો ઘાત થયો. આ હિંસા તો પોતાના ભાવપ્રાણના વ્યપરોપણથી થઈ, તે તો પહેલાં જ થઈ. બીજા હિંસા તો થાય કે ન પણ થાય. પાછળથી કદાચિત્ તીવ્ર કષાયરૂપ થાય અને પોતાના દીર્ઘશ્વાસાદિથી અથવા હાથ-પગવડે પોતાના અંગને પીડા ઉપજાવી અથવા આપઘાત કરી મરી ગયો તે પોતાના દ્રવ્યપ્રાણના ઘાતરૂપ હિંસા થઈ. વળી જે કષાયથી અન્ય જીવને કુવચન કહ્યા, મર્મભેદી હાસ્ય કર્યું અથવા જે રીતે તેનું અંતરંગ પીડિત થઈ કષાયરૂપ પરિણમે તેવું કાર્ય કર્યું, ત્યાં પરના ભાવપ્રાણના વ્યપરોપણથી હિંસા થાય છે. જ્યાં કષાયના વશે પ્રમાદી થયો, બીજા જીવના શરીરને પીડા કરી અથવા પ્રાણનાશ કર્યા ત્યાં પરના દ્રવ્યપ્રાણના ઘાતથી હિંસા થઈ. આ રીતે હિંસાનું સ્વરૂપ કહ્યું. ૪૩.

આગળ હિંસા અને અહિંસાનું નિશ્ચયે લક્ષણવર્ણન કરે છે:-

**અપ્રાદુર્ભાવઃ ખલુ રાગાદીનાં ભવત્યહિંસેતિ ।
તેષામેવોત્પત્તિર્હિંસેતિ જિનાગમસ્ય સંક્ષેપઃ ॥ ૪૪ ॥**

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૪૯

અન્યાર્થ:- [ખલુ] નિશ્ચયથી [રાગાદિનાં] રાગાદિ ભાવોનું [અપ્રાદુર્ભાવઃ] પ્રગટ ન થવું [ઇતિ] એ [અહિંસા] અહિંસા [ભવતિ] છે અને [તેષામેવ] તે રાગાદિ ભાવોનું [ઉત્પત્તિઃ] ઉત્પન્ન થવું તે [હિંસા] હિંસા [ભવતિ] છે. [ઇતિ] એવો [જિનાગમસ્ય] જૈન સિદ્ધાન્તનો [સંક્ષેપઃ] સાર છે.

ટીકા:- ‘ખલુ રાગાદિનાં અપ્રાદુર્ભાવઃ ઇતિ અહિંસા ભવતિ’- નિશ્ચયથી રાગાદિ ભાવોની ઉત્પત્તિ ન થવી એટલા માત્રથી અહિંસા થાય છે.

ભાવાર્થ:- પોતાના શુદ્ધોપયોગરૂપ પ્રાણોનો ઘાત રાગાદિ ભાવોથી થાય છે. માટે રાગાદિ ભાવોના અભાવ તે જ અહિંસા. આદિ શબ્દથી દ્વેષ, મોહ, ક્રામ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, હાસ્ય શોક, જુગુપ્સા, પ્રમાદાદિ સમસ્ત વિભાવભાવ જાણવા. એનાં લક્ષણ કહીએ છીએ. પોતાને કાંઈક ઈષ્ટ જાણી પ્રીતિરૂપ પરિણામ તેને રાગ કહીએ, પોતાને અનિષ્ટ જાણી અપ્રીતિરૂપ પરિણામ તેને દ્વેષ કહીએ. પરદ્રવ્યમાં મમત્વરૂપ પરિણામ તેને મોહ કહીએ, મૈથુનરૂપ પરિણામને ક્રામ કહીએ, આણે અયોગ્ય કર્યું એમ જાણી પરને દુઃખદાયક પરિણામ તેને ક્રોધ કહીએ, બીજા કરતાં પોતાને મોટો માનવો તેને માન કહીએ, મન વચન ક્રાયામાં એકતાનો અભાવ તેને માયા કહીએ, પરદ્રવ્ય સાથે સંબંધ કરવાની ઈચ્છારૂપ પરિણામને લોભ કહીએ, ભલી અથવા બૂરી ચેષ્ટા જોઈને વિકસિતરૂપ પરિણામ તે હાસ્ય કહીએ, પોતાને દુઃખદાયક જાણી ડરરૂપ પરિણામ તેને ભય કહીએ, પોતાને ઈષ્ટનો અભાવ થતાં આર્તરૂપ પરિણામ તેને શોક કહીએ, ગ્લાનિરૂપ પરિણામને જુગુપ્સા કહીએ, કલ્યાણકારી કાર્યમાં અનાદરને પ્રમાદ કહીએ.- ઈત્યાદિ સમસ્ત વિભાવભાવ હિંસાના પર્યાય છે. તે ન થાય એ જ અહિંસા.

‘તેષામેવ ઉત્પત્તિઃ હિંસા’- તે રાગાદિભાવોનું ઊપજવું તે જ હિંસા. ‘ઇતિ જિનાગમસ્ય સંક્ષેપઃ’- એવું જૈન સિદ્ધાન્તનું રહસ્ય છે.

ભાવાર્થ:- જૈન સિદ્ધાન્તનો વિસ્તાર તો ઘણો ઘણો છે, પણ સર્વનું રહસ્ય સંક્ષેપમાં આટલું જ છે કે ધર્મનું લક્ષણ અહિંસા. રાગાદિ ભાવોનો અભાવ થવો તે અહિંસા. તેથી જેમ બને તેમ, જેટલો બને તેટલો રાગાદિ ભાવોનો નાશ કરવો. તે જ અન્ય ગ્રન્થોમાં કહ્યું છે- રાગાદીનામણુપ્પા અહિંસા ગત્તતિ દેસિ દંસમણ તે સિંચે દુપ્પત્તી હિંસેતિ જિણેહિ ણિદિહું ।।

પ્રશ્ન:- હિંસાનું લક્ષણ પર જીવના પ્રાણોને પીડવા એમ કેમ ન કહ્યું ?

૫૦]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

ઉત્તર:- આ લક્ષણમાં અતિવ્યાસિ અને અવ્યાસિ બન્ને દોષ લાગે છે. ૪૪.

ત્યાં પ્રથમ જ અતિવ્યાસિ દોષ બતાવે છે:-

**યુક્તાચરણસ્ય સતો રાગાદ્યાવેશમન્તરેણાપિ ।
ન હિ ભવતિ જાતુ હિંસા પ્રાણવ્યપરોપણાદેવ ॥ ૪૫ ॥**

અન્વયાર્થ:- [અપિ] અને [યુક્તાચરણસ્ય] યોગ્ય આચરણવાળા [સતઃ] સંત પુરુષના [રાગાદ્યાવેશમન્તરેણ] રાગાદિ ભાવો વિના [પ્રાણવ્યપરોપણાત્] કેવળ પ્રાણ પીડનથી [હિંસા] હિંસા [જાતુ એવ] કદી પણ [ન હિ] નથી [ભવતિ] થતી.

ટીકા:- ‘ અપિ યુક્તાચરણસ્ય સતઃ રાગાદ્યાવેશમન્તરેણ પ્રાણવ્યપરોપણાત્ જાતુ હિંસા ન હિ ભવતિ ’— નિશ્ચયથી યોગ્ય પ્રયત્નપૂર્વક છે આચરણ જેમનું એવા જે સંત પુરુષ તેને રાગાદિ ભાવોના પ્રવેશ વિના. કેવળ પરજીવના પ્રાણ પીડવાથી જ કદી હિંસા થતી નથી.

ભાવાર્થ:- મહાપુરુષ ધ્યાનમાં લીન છે અથવા ગમનાદિમાં સાવધાનતાથી યત્નપૂર્વક પ્રવર્તે છે અને કદાચ એના શરીરના સંબંધથી કોઈ જીવના પ્રાણ પીડાયા તોપણ એને હિંસાનો દોષ નથી. કેમકે એના પરિણામમાં કપાય હતો નહિ. તેથી પરજીવના પ્રાણને પીડા થાય તોપણ હિંસા નામ પામે નહિ. માટે અતિવ્યાસિ દોષ લાગે છે.

આગળ અવ્યાસિ દોષ બતાવે છે:-

**વ્યુત્થાનાવસ્થાયાં રાગાદીનાં વશપ્રવૃત્તાયામ્ ।
મ્રિયતાં જીવો મા વા ધાવત્યગ્રે ધ્રુવં હિંસા ॥ ૪૬ ॥**

અન્વયાર્થ:- [રાગાદીનાં] રાગાદિભાવોના [વશપ્રવૃત્તાયામ્] વશે પ્રવર્તેલી [વ્યુત્થાનાવસ્થાયાં] અયત્નાચારરૂપ પ્રમાદ અવસ્થામાં [જીવઃ] જીવ [મ્રિયતાં] મરે [વા] અથવા [મા ‘ મ્રિયતાં ’] ન મરે, [હિંસા] હિંસા તો [ધ્રુવં] નિશ્ચયથી [અગ્રે] આગળ જ [ધાવતિ] દોડે છે.

ટીકા:- ‘ રાગાદીનાં વશ પ્રવૃત્તાયં વ્યુત્થાનાવસ્થાયાં જીવઃ મ્રિયતાં વા મા મ્રિયતાં હિંસા અગ્રે ધ્રુવં ધાવતિ ’— રાગાદિ પ્રમાદભાવના વશે થતી ઊઠવા-બેસવા આદિરૂપ ક્રિયામાં જીવ મરે કે ન મરે, હિંસા તો નિશ્ચયથી આગળ દોડે છે.

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૫૧

ભાવાર્થ:- જે પ્રમાદી જીવ કષાયને વશ થઈને ગમનાદિ ક્રિયામાં યત્નરૂપ પ્રવર્તતો નથી અથવા બેસતાં-ઊઠતાં ક્રોધાદિ ભાવોમાં પરિણમે છે તો ત્યાં જીવ કદાચ મરે કે ન મરે પણ એને તો કષાયભાવ વડે અવશ્ય હિંસાનો દોષ લાગે છે. એટલે પરજીવના પ્રાણની પીડા ન થવા છતાં પણ પ્રમાદના સદ્ભાવથી હિંસા નામ પામે છે. તે માટે જ તે લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ દોષ લાગે છે. ૪૬.

પ્રશ્ન:- હિંસાનો અર્થ તો ઘાત કરવો તે છે, પરજીવના પ્રાણનો ઘાત કર્યા વિના હિંસા નામ કેવી રીતે પામે ? તેનો ઉત્તર આગળ કહે છે:-

**યસ્માત્સકષાયઃ સન્ હન્યાત્મા પ્રથમમાત્મનાત્માનમ્ ।
પશ્ચાન્નાયેત ન વા હિંસા પ્રાણ્યન્તરાણાં તુ ॥ ૪૭ ॥**

અન્યવાર્થ:- [યસ્માત્] કારણ કે [આત્મા] જીવ [સકષાયઃ સન્] કષાયભાવો સહિત હોવાથી [પ્રથમં] પહેલાં [આત્મના] પોતા વડે જ [આત્માનં] પોતાને [હન્તિ] હણે છે [તુ] અને [પશ્ચાત્] પછીથી ભલે [પ્રાણ્યન્તરાણાં] બીજા જીવોથી [હિંસા] હિંસા [જાયેત] થાય [વા] કે [ન] ન થાય.

અર્થ:- ‘યસ્માત્ સકષાયઃ સન્ આત્મા પ્રથમં આત્મના આત્માનં હન્તિ તુ પશ્ચાત્ પ્રાણ્યન્તરાણાં હિંસા જાયેત વા ન જાયેત’— કારણ કે કષાયભાવો સહિત થયેલો આત્મા પહેલાં પોતાથી જ પોતાને હણે છે, પછી અન્ય પ્રાણી-જીવોનો ઘાત થાય કે ન થાય.

ભાવાર્થ:- હિંસા નામ તો ઘાતનું જ છે, પણ ઘાત બે પ્રકારના છે. એક આત્મઘાત, બીજો પરઘાત. જ્યારે આ આત્મા કષાયભાવે પરિણમ્યો અને પોતાનું ભૂરું કર્યું ત્યારે આત્મઘાત તો પહેલાં જ થયો. ત્યારે પછી બીજા જીવનું આયુષ્ય પૂરું થયું હોય અથવા પાપનો ઉદય હોય તો તેનો પણ ઘાત થાય. તું તેનો ઘાત કરી શકતો નથી કારણ કે તેનો ઘાત તો તેના કર્મને આધીન છે. આને તો આના ભાવનો દોષ છે. આ રીતે પ્રમાદસહિત યોગમાં આત્મઘાતની અપેક્ષાએ તો હિંસા નામ પામ્યો છે. ૪૭.

હવે પરઘાતની અપેક્ષાએ પણ હિંસાનો સદ્ભાવ બતાવે છે:-

**હિંસાયા અવિરમણં હિંસા પરિણમનપિ ભવતિ હિંસા ।
તસ્માત્પ્રમત્તયોગે પ્રાણવ્યપરોપણં નિત્યમ્ ॥ ૪૮ ॥**

પર]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

અન્યયાર્થ:- [હિંસાયા] હિંસાથી [અવિરમણ] વિરક્ત ન થવું [હિંસા] તેનાથી હિંસા અને [હિંસાપરિણમનં] હિંસારૂપ પરિણમવું તેનાથી [અપિ] પણ [હિંસા] હિંસા [ભવતિ] થાય છે. [તસ્માત્] તેથી [પ્રમત્તયોગે] પ્રમાદના યોગમાં [નિત્યં] નિરંતર [પ્રાણવ્યપરોપણં] પ્રાણઘાતનો સદ્ભાવ છે.

ટીકા:- ‘હિંસાયા અવિરમણં હિંસા પરિણમનં અપિ ભવતિ હિંસા’- હિંસાના ત્યાગભાવનો અભાવ તે હિંસા છે અને હિંસારૂપ પરિણમવાથી પણ હિંસા થાય છે.

ભાવાર્થ:- પરજીવના ઘાતરૂપ જે હિંસા છે તે બે પ્રકારની છે. એક અવિરમણરૂપ અને એક પરિણમનરૂપ.

૧. અવિરમણરૂપ હિંસા:- જે વખતે જીવ પરજીવના ઘાતમાં તો પ્રવર્તતો નથી, બીજા જ કોઈ કામમાં પ્રવર્તે છે પણ હિંસાનો ત્યાગ કર્યો નથી. તેનું ઉદાહરણ:- જેમ કોઈને હરિતકાયનો ત્યાગ નથી અને તે કોઈ વખતે હરિતકાયનું ભક્ષણ પણ કરતો નથી, તેમ જેને હિંસાનો ત્યાગ તો નથી અને તે કોઈ વખતે હિંસામાં પ્રવર્તતો પણ નથી પરંતુ અંતરંગમાં હિંસા કરવાના અસ્તિત્વભાવનો નાશ કર્યો નથી તેને અવિરમણરૂપ હિંસા કહીએ છીએ.

૨. પરિણમનરૂપ હિંસા:- વળી જે વખતે જીવ પરજીવના ઘાતમાં મનથી, વચનથી કે કાયથી પ્રવર્તે તેને પરિણમનરૂપ હિંસા કહીએ. આ બે ભેદ હિંસાના કહ્યા. તે બન્ને ભેદમાં પ્રમાદ સહિત યોગનું અસ્તિત્વ છે. ‘તસ્માત્પ્રમત્તયોગે નિત્યં પ્રાણવ્યપરોપણમ્’- તેથી પ્રમાદ સહિતના યોગમાં હંમેશા પરજીવની અપેક્ષાએ પણ પ્રાણઘાતનો સદ્ભાવ આવ્યો. એનો અભાવ તો ત્યારે જ થાય જ્યારે આ જીવ પરહિંસાનો ત્યાગ કરી પ્રમાદરૂપ ન પરિણમે ત્યાંસુધી હિંસાનો તો અભાવ કોઈપણ પ્રકારે થઈ શકે નહિ. ૪૮.

પ્રશ્ન:- જો પ્રમાદરૂપ પોતાના પરિણામોથી હિંસા ઊપજે છે તો બાહ્ય પરિગ્રહાદિનો ત્યાગ શા માટે કરાવવામાં આવે છે? તેનો ઉત્તર આગળ કહે છે:-

સૂક્ષ્માપિ ન ખલુ હિંસા પરવસ્તુનિબન્ધના ભવતિ પુંસઃ ।

હિંસાયતનનિવૃત્તિઃ પરિણામવિશુદ્ધયે તદપિ કાર્યા ॥ ૪૯ ॥

અન્યયાર્થ:- [ખલુ] નિશ્ચયથી [પુંસઃ] આત્માને [પરવસ્તુનિબન્ધના] પરવસ્તુનું જેમાં કારણ છે એવી [સૂક્ષ્મહિંસા અપિ] સૂક્ષ્મ હિંસા પણ [ન ભવતિ]

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૫૩

થતી નથી. [તદપિ] તોપણ [પરિણામવિશુદ્ધયે] પરિણામોની નિર્મળતા માટે [હિંસાયતનનિવૃત્તિ:] હિંસાના સ્થાનરૂપ પરિગ્રહાદિનો ત્યાગ [કાર્યા] કરવો ઉચિત છે.

ટીકા:- ‘ખલુ પુંસઃ પરવસ્તુનિબન્ધના સૂક્ષ્માપિ હિંસા ન ભવતિ’— નિશ્ચયથી આત્માને પરવસ્તુના કારણે નીપજતી એવી જરાપણ હિંસા નથી.

ભાવાર્થ:- પરિણામોની અશુદ્ધતા વિના પરવસ્તુના નિમિત્તે અંશમાત્ર પણ હિંસાનો દોષ લાગતો નથી. નિશ્ચયથી તો એમ જ છે તોપણ પરિણામની શુદ્ધિ માટે ‘હિંસાયતનનિવૃત્તિ: કાર્યા’— હિંસાના સ્થાન જે પરિગ્રહાદિ તેનો ત્યાગ અવશ્ય કરવો.

ભાવાર્થ:- જે પરિણામ થાય છે તે કોઈ વસ્તુનું આલંબન પામીને થાય છે. જો સુભટની માતાને સુભટ પુત્ર વિદ્યમાન હોય તો તો એવા પરિણામ થાય કે ‘હું સુભટને મારું,’ પણ જે વંધ્યા છે, જેને પુત્ર જ નથી તો એવા પરિણામ કેવી રીતે થાય કે હું વંધ્યાના પુત્રને હણું? માટે જો બાહ્ય પરિગ્રહાદિનું નિમિત્ત હોય તો તેનું અવલંબન પામીને કષાયરૂપ પરિણામ થાય. જો પરિગ્રહાદિકનો ત્યાગ કર્યો હોય તો નિમિત્ત વિના, અવલંબન વિના કેવી રીતે પરિણામ ઊપજે? માટે પોતાના પરિણામોની શુદ્ધતા માટે બાહ્ય કારણરૂપ જે પરિગ્રહાદિક તેનો પણ ત્યાગ કરવો. ૪૯.

આગળ એક પક્ષવાળાનો નિષેધ કરે છે:-

**નિશ્ચયમબુદ્ધ્યમાનો યો નિશ્ચયતસ્તમેવ સંશ્રયતે ।
નાશયતિ કરણચરણં સ બહિઃકરણાલસો બાલઃ ॥ ૫૦ ॥**

અન્યવાર્થ:- [યઃ] જે જીવ [નિશ્ચયં] યથાર્થ નિશ્ચય સ્વરૂપને [અબુદ્ધ્યમાનઃ] જાણ્યા વિના [તમેવ] તેને જ [નિશ્ચયતઃ] નિશ્ચય શ્રદ્ધાથી [સંશ્રયતે] અંગીકાર કરે છે. [સ] તે [બાલઃ] મૂર્ખ [બહિઃકરણાલસઃ] બાહ્ય ક્રિયામાં આગસુ છે અને [કરણચરણં] બાહ્યક્રિયારૂપ આચરણનો [નાશયતિ] નાશ કરે છે.

ટીકા:- ‘યઃ નિશ્ચયં અબુદ્ધ્યમાનઃ નિશ્ચયતઃ તમેવ સંશ્રયતે સઃ બાલઃ કરણચરણં નાશયતિ’— જે જીવ યથાર્થ નિશ્ચયના સ્વરૂપને તો જાણતા નથી, જાણ્યા વિના માત્ર નિશ્ચયના શ્રદ્ધાનથી અંતરંગને જ હિંસા જાણી અંગીકાર કરે છે તે અજ્ઞાની દયાના આચરણનો નાશ કરે છે.

ભાવાર્થ:- જે કોઈ કેવળ નિશ્ચયનો શ્રદ્ધાની થઈને એમ કહે છે કે અમે પરિગ્રહ રાખ્યો અથવા ભ્રષ્ટાચારરૂપ પ્રવર્તીએ તો શું થયું? અમારા પરિણામ સારા

૫૪]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

જોઈએ. એમ કહીને સ્વચ્છેદ પ્રવર્તે છે તે જીવે દયાના આચરણનો નાશ કર્યો. બાહ્યમાં તો નિર્દય થયો જ અને અંતરંગ નિમિત્ત પામી પરિણામ અશુદ્ધ થાય જ થાય; તેથી તે અંતરંગની અપેક્ષાએ પણ નિર્દય થયો. કેવો છે તે જીવ? બાહ્ય દ્રવ્યરૂપ અન્ય જીવની દયામાં આળસુ છે, પ્રમાદી છે અથવા આ સૂત્રનો બીજી રીતે અર્થ કરીએ છીએ. ‘યઃ નિશ્ચયં અબુદ્ધ્યમાનઃ તમેવ નિશ્ચયતઃ સંશ્રયતે સઃ બાલઃ કરુણા આચરણં નાશયતિ’— જે જીવ નિશ્ચયનયના સ્વરૂપને નહિ જાણીને વ્યવહારરૂપ જે બાહ્ય પરિગ્રહાદિનો ત્યાગ છે તેને જ નિશ્ચયથી મોક્ષમાર્ગ જાણી અંગીકાર કરે છે તે જીવ શુદ્ધોપયોગરૂપ જે આત્માની દયા તેનો નાશ કરે છે.

ભાવાર્થ:- જે જીવ નિશ્ચયનયનું સ્વરૂપ તો જાણે નહિ, કેવળ વ્યવહારમાત્ર બાહ્ય પરિગ્રહાદિનો ત્યાગ કરે, ઉપવાસાદિકને અંગીકાર કરે, એ પ્રમાણે બાહ્ય વસ્તુમાં હેય-ઉપાદેયબુદ્ધિરૂપે પ્રવર્તે છે, તે જીવ પોતાના સ્વરૂપ અનુભવરૂપ શુદ્ધોપયોગમય અહિંસા ધર્મનો નાશ કરે છે. કેવો છે તે જીવ? ‘બહિઃ કરુણાલસઃ’— ઉદમ વડે તેણે અશુભોપયોગનો તો ત્યાગ કર્યો પણ બાહ્ય પરજીવની દયારૂપ ધર્મ તેના જ સાધનમાં આળસુ થઈને બેસી રહ્યો, શુદ્ધોપયોગ ભૂમિકામાં ચઢવાનો ઉદમ કરતો નથી. આ રીતે એકાંતપક્ષવાળાનો નિષેધ કર્યો. આગળ દ્રવ્યહિંસા અને ભાવહિંસાની અપેક્ષાએ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ભંગ બતાવે છે. ૫૦.

તેના આઠ સૂત્ર કહે છે:-

અવિધાયપિ હિ હિંસાં હિંસાફલભાજનં ભવત્યેકઃ ।

કૃત્વાપ્યપરો હિંસા હિંસાફલભાજનં ન સ્યાત્ ॥ ૫૧ ॥

અન્યવાર્થ:- [હિ] ખરેખર [એકઃ] એક જીવ [હિંસાં] હિંસા [અવિધાય અપિ] ન કરવા છતાં પણ [હિંસાફલભાજનં] હિંસાના ફળને ભોગવવાને પાત્ર [ભવતિ] બને છે અને [અપરઃ] બીજો [હિંસા કૃત્વા અપિ] હિંસા કરીને પણ [હિંસાફલભાજનં] હિંસાનું ફળ ભોગવવાને પાત્ર [ન સ્યાત્] થતો નથી.

ટીકા:- ‘હિ એકઃ હિંસાં અવિધાય અપિ હિંસાફલભાજનં ભવતિ’ નિશ્ચયથી કોઈ એક જીવ હિંસા ન કરવા છતાં પણ હિંસાનું ફળ ભોગવવાને પાત્ર બને છે.

ભાવાર્થ:- કોઈ જીવે બાહ્ય હિંસા તો કરી નથી પણ પ્રમાદભાવરૂપે પરિણમ્યો છે તેથી તે જીવ ઉદયકાળમાં હિંસાનું ફળ ભોગવે છે. ‘અપરઃ હિંસાં કૃત્વા અપિ

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૫૫

હિંસાફલભાજનં ન સ્યાત્’- બીજો કોઈ જીવ હિંસા કરવા છતાં પણ હિંસાનું ફળ ભોગવવાને પાત્ર થતો નથી.

બાવાર્થ:- કોઈ જીવે શરીર સંબંધથી બાહ્ય હિંસા તો ઉપજાવી છે પણ પ્રમાદભાવરૂપે પરિણમ્યો નથી, તેથી તે જીવ હિંસાના ફળનો ભોક્તા થતો નથી. ૫૧.

**एकस्याल्पा हिंसा ददाति काले फलमनल्पम् ।
अन्यस्य महाहिंसा स्वल्पफला भवति परिपाके ॥ ५२ ॥**

અન્યવાર્થ:- [એકસ્ય] એક જીવને તો [અલ્પા] થોડી [હિંસા] હિંસા [કાલે] ઉદયકાળે [અનલ્પમ્] ઘણું [ફલમ્] ફળ [દદાતિ] આપે છે. અને [અન્યસ્ય] બીજા જીવને [મહાહિંસા] મોટી હિંસા પણ [પરિપાકે] ઉદયના સમયે [સ્વલ્પફલા] બિલકુલ થોડું ફળ આપનારી [ભવતિ] થાય છે.

ટીકા:- ‘એકસ્ય અલ્પા હિંસા કાલે અનલ્પં ફલં દદતિ’- કોઈ એક જીવને થોડી પણ હિંસા ઉદયકાળે ઘણું ફળ આપે છે.

બાવાર્થ:- કોઈ જીવે બાહ્ય હિંસા તો થોડી જ કરી, પણ પ્રમાદી થઈને કપાયરૂપ ઘણો પરિણમ્યો તેથી ઉદયકાળે હિંસાનું ફળ ઘણું પામે છે. ‘અન્યસ્ય મહાહિંસા પરિપાકે સ્વલ્પફલા ભવતિ’-બીજા કોઈ જીવને મોટી હિંસા ઉદયકાળે થોડું જ ફળ આપે છે.

બાવાર્થ:- કોઈ જીવે કોઈ કારણ પામીને બાહ્ય હિંસા તો ઘણી કરી, પણ તે ક્રિયામાં ઉદાસીન રહ્યો, કપાય થોડો કર્યો તેથી ઉદયકાળે હિંસાનું ફળ પણ થોડું જ પામે છે. ૫૨.

**एकस्य सैव तीव्रं दिशति फलं सैव मन्दमन्यस्य ।
व्रजति सहकारिणोरपि हिंसा वैचित्र्यमत्र फलकाले ॥ ५३ ॥**

અન્યવાર્થ:- [સહકારિણોઃ અપિ હિંસા] એક સાથે મળીને કરેલી હિંસા પણ [અત્ર] આ [ફલકાલે] ઉદયકાળે [વૈચિત્ર્યમ્] વિચિત્રતાને [વ્રજતિ] પામે છે અને [એકસ્ય] કોઈને [સા એવ] તે જ હિંસા [તીવ્રં] તીવ્ર [ફલં] ફળ [દિશતિ] દેખાડે છે અને [અન્યસ્ય] કોઈને [સા એવ] તે જ [હિંસા] હિંસા [મન્દમ્] ઓછું ફળ આપે છે.

૫૬]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

ટીકા:- ‘સહકારિણોઃ અપિ હિંસા અત્ર ફલકાલે વૈચિત્ર્યં વ્રજતિ’— બે પુરુષોએ સાથે મળીને કરેલી હિંસા ફળના સમયે વિચિત્રરૂપ-અનેક પ્રકારતાને પ્રાપ્ત થાય છે. એ જ કહીએ છીએ. ‘અકસ્ય સૈવ તીવ્રં ફલં દિશતિ’ — એક પુરુષને તો તે જ હિંસા તીવ્ર ફળ આપે છે. ‘અન્યસ્ય સા એવ મન્દં ફલં દિશતિ’— બીજા જીવને તે જે હિંસા મંદ ફળ આપે છે.

ભાવાર્થ:- બે પુરુષોએ બાહ્ય હિંસા સાથે કરી, પણ તે કાર્યમાં જેણે તીવ્ર કષાયથી હિંસા કરી તેને આસક્તપણું બહુ હોવાથી ઉદયકાળે તીવ્રફળ થાય છે; જેને મંદકષાયથી આસક્તપણું બહુ ન થયું તેને ઉદયકાળે મંદફળ થાય છે. ૫૩.

**પ્રાગેવ ફલતિ હિંસા ક્રિયમાણા ફલતિ ફલતિ ચ કૃતા અપિ ।
આરમ્ભ્ય કર્તુમકૃતાપિ ફલતિ હિંસાનુભાવેન ॥ ૫૪ ॥**

અન્યવાર્થ:- [હિંસા] કોઈ હિંસા [પ્રાક્ એવ] પહેલાં જ [ફલતિ] ફળ આપે છે, કોઈ [ક્રિયમાણા] કરતાં કરતાં [ફલતિ] ફળ આપે છે, કોઈ [કૃતા અપિ] કરી લીધા પછી [ફલતિ] ફળ આપે છે [ચ] અને કોઈ [કર્તુમ્ આરમ્ભ્ય] હિંસા કરવાનો આરંભ કરીને [અકૃતા અપિ] ન કરવાં છતાં પણ [ફલતિ] ફળ આપે છે. આ જ કારણે [હિંસા] હિંસા [અનુભાવેન] કષાયભાવ અનુસાર જ [ફલતિ] ફળ આપે છે.

ટીકા:- ‘ચ હિંસા પ્રાક્ એવ ફલતિ’— કોઈ હિંસા પહેલાં ફળે છે.

ભાવાર્થ:- કોઈ જીવે હિંસાનો વિચાર કર્યો હતો પણ તે બની શકી તો નહિ પણ તે વિચારથી જે કર્મ બાંધ્યું હતું તેનું ફળ ઉદયમાં આવ્યું. પછી હિંસાનો જે વિચાર કર્યો હતો તે કાર્ય બાહ્યમાં બન્યું. આ રીતે હિંસા પહેલાં જ ફળ આવે છે.

‘ક્રિયમાણા ફલતિ’—વળી કોઈ હિંસા કરતાં જ ફળે છે. **ભાવાર્થ:-** કોઈએ હિંસાનો વિચાર કર્યો તેનાથી જે કર્મબંધ કર્યો તે જે સમયે ઉદયમાં આવ્યો તે જ વખતે વિચાર પ્રમાણે બાહ્ય હિંસા બની. આ રીતે હિંસા કરતાં જ તેનું ફળ આવે છે.

‘કૃતા અપિ ચ ફલતિ’—વળી કોઈ હિંસા કર્યા પછી ફળ આપે છે **ભાવાર્થ:-** કોઈએ હિંસાનો વિચાર કર્યો, વિચાર પ્રમાણે બાહ્ય હિંસા પણ કરી. ત્યાર પછી તે હિંસાનું ફળ ઉદયમાં આવ્યું. આ રીતે કર્યા પછી હિંસા ફળે છે.

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૫૭

‘હિંસા કર્તુમ્ આરમ્ય અપિ ફલતિ’— કોઈએ હિંસા કરવાની શરૂઆત કરી પણ હિંસા પછી ન કરી તે પણ ફળે છે. **ભાવાર્થ:-** કોઈએ હિંસાનો વિચાર કરી હિંસા કરવામાં લાગ્યો. પછી કારણ પામીને હિંસા ન કરી. એવી હિંસા પણ ફળ આપે છે. આ રીતે ફળ થવાનું કારણ કહે છે.

‘અનુભાવેન’— કષાયભાવ અનુસાર ફળ થાય છે. આ જ પદ આગલા સૂત્રોમાં પણ ‘દેહલી દીપક ન્યાય’ ની જેમ બધે જાણી લેવું. ૫૪.

માટે જ વચ્ચે કહ્યું છે:-

**एकः करोति हिंसां भवन्ति फलभागिनो बहवः ।
बहवो विदधति हिंसां हिंसाफलभुग् भवत्येकः ॥ ५५ ॥**

અન્યયાર્થ:- [એક:] એક પુરુષ [હિંસાં] હિંસા [કરોતિ] કરે છે. પરંતુ [ફલભાગિન:] ફળ ભોગવનારા [બહવ:] ઘણા [ભવન્તિ] થાય છે. એ જ રીતે [હિંસાં] હિંસા [બહવ:] ઘણા માણસો [વિદધતિ] કરે છે પણ [હિંસાફલભુક્] હિંસાનું ફળ ભોગવનાર [એક:] એક પુરુષ [ભવતિ] થાય છે.

ટીકા:- ‘હિંસાં એકઃ કરોતિ ફલભાગિનઃ બહવઃ ભવન્તિ’— ક્યારેક હિંસા તો એક માણસ કરે છે અને ફળ અનેક માણસો ભોગવે છે. તેનું ઉદાહરણ:- ચોરને (પ્રાણઘાતકરૂપ શિક્ષામાં) એક ચંડાળ જ મારે છે પણ દેખનારા બધા રોદ્ર પરિણામ કરી પાપના ભોક્તા થાય છે. ‘હિંસાં બહવઃ વિદધતિ એકઃ હિંસાફલભુક્ ભવતિ’— ક્યાંક હિંસા તો ઘણા પુરુષો કરે પણ રાજા સ્વામિત્વબુદ્ધિ કરીને પ્રેરક થાય છે તેથી તે બધી હિંસાના ફળનો ભોક્તા થાય છે. ૫૫.

**कस्यापि दिशति हिंसा हिंसाफलमेकमेव फलकाले ।
अन्यस्य सैव हिंसा दिशत्यहिंसाफलं विपुलम् ॥ ५६ ॥**

**हिंसाफलमपरस्य तु ददात्यहिंसा तु परिणामे ।
इतरस्य पुनर्हिंसा दिशत्यहिंसाफलं नान्यत् ॥ ५७ ॥**

અન્યયાર્થ:- [કસ્યાપિ] કોઈ પુરુષને તો [હિંસા] હિંસા [ફલકાલે] ઉદયકાળમાં [એકમેક] એક જ [હિંસાફલં] હિંસાનું ફળ [દિશતિ] આપે છે અને

૫૮]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

[અનસ્ય] બીજા કોઈ પુરુષને [સૈવ] તે જ [હિંસા] હિંસા [વિપુલ] ઘણી [અહિંસાફલ] અહિંસાનું ફળ [દિશતિ] આપે છે.

[તુ અપરસ્ય] અને બીજા કોઈને [અહિંસા] અહિંસા [પરિણામે] ઉદયકાળમાં [હિંસાફલ] હિંસાનું ફળ [દદાતિ] આપે છે, [તુ પુનઃ] તથા [ઇતરસ્ય] બીજા કોઈને [હિંસા] હિંસા [અહિંસાફલ] અહિંસાનું ફળ [દિશતિ] આપે છે, [અન્યત્ ન] બીજું નહિ.

ટીકા:- ‘ તુ અપરસ્ય અહિંસા પરિણામે હિંસાફલં દદાતિ ’— બીજા કોઈ જીવને અહિંસા છે તે ઉદયના પરિણામમાં હિંસાનું ફળ આપે છે.

ભાવાર્થ:- કોઈને અંતરંગમાં તો કોઈ જીવનું અહિંસા કરવાના પરિણામ છે, પણ બાહ્યમાં તેનો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરાવવા માટે ભલું કરે છે અથવા બૂરું કરે તોપણ તેના પુણ્યના ઉદયથી આના નિમિત્તે તેનું ભલું થઈ જાય છે. ત્યાં બહારમાં તો તેની દયા કરી પણ અંતરંગમાં પરિણામવડે તો હિંસા છે માટે હિંસાનું ફળ આપે છે, બીજું ફળ આપતી નથી.

ભાવાર્થ:- કોઈના અંતરંગમાં દયાના ભાવથી તે યત્ન કરીને પ્રવર્તે છે છતાં તેને તત્કાલ પીડા થાય છે. અથવા યત્ન કરવા છતાં એના જ નિમિત્તે તેના પ્રાણઘાત થયા. ત્યાં બહારમાં તો તેની હિંસા જ થઈ, પણ અંતરંગ પરિણામવડે અહિંસાનું ફળ પામે છે. ૫૬-૫૭.

**इतिविविधभङ्गगहने सुदुस्तरे मार्गमूढदृष्टीनाम् ।
गुरवो भवन्ति शरणं प्रबुद्धनयचक्रसञ्चाराः ॥ ५८ ॥**

અન્વયાર્થ:- [ઇતિ] એ રીતે [સુદુસ્તરે] અત્યંત મુશ્કેલીથી પાર કરી શકાય તેવા અને [વિવિધભંગ્ગહને] નાના પ્રકારના ભંગોવડે ગહન વનમાં [માર્ગમૂઢદૃષ્ટીનામ્] માર્ગ ભૂલેલા પુરુષોને [પ્રબુદ્ધનયચક્રસન્ચારાઃ] અનેક પ્રકારના નય સમૂહને જાણનાર [ગુરવઃ] શ્રીગુરુઓ જ [શરણં] શરણ [ભવન્તિ] થાય છે.

ટીકા:- ‘ ઇતિ સુદુસ્તરે વિવિધભંગ્ગહને માર્ગમૂઢદૃષ્ટીનાં ગુરવઃ શરણં ભવન્તિ ’— આ રીતે સુગમપણે જેનો પાર પમાતો નથી એવા અનેક પ્રકારના ભંગીરૂપી ગહન વનમાં સત્યશ્રદ્ધાનસ્વરૂપમાર્ગમાં જેની દૃષ્ટિ ભ્રમિત થઈ છે તેમને શ્રીગુરુ જ શરણ છે. તેમના દ્વારા જ સત્યમાર્ગનું સ્વરૂપ જાણી શકાય છે. કેવા છે ગુરુ? ‘ પ્રબુદ્ધનય—

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૫૯

ચક્રસન્નારા:— જેમણે અનેક પ્રકારના નય સમૂહનું પ્રવર્તન જાણ્યું છે, સર્વ નયો સમજાવવાને સમર્થ છે. ૫૮.

**અત્યંતનિશિતધારં દુરાસદં જિનવરસ્ય નયચક્રમ્ ।
ખચ્ચયતિ ધાર્યમાણં મૂર્ધાનં જ્ઞાતિતિ દુર્વિદગ્ધાનામ્ ॥ ૫૯ ॥**

અન્વયાર્થ:- [જિનવરસ્ય] જિનેન્દ્રભગવાનનું [અત્યંતનિશિતધારં] અત્યંત તીક્ષ્ણ ધારવાળું અને [દુરાસદં] દુઃસાધ્ય [નયચક્રં] નયચક્ર [ધાર્યમાણં] ધારણ કરવામાં આવતાં [દુર્વિદગ્ધાનાં] મિથ્યાજ્ઞાની પુરુષોના [મૂર્ધાનં] મસ્તકને [જ્ઞાતિતિ] શીઘ્ર જ [ખચ્ચયતિ] ખંડ ખંડ કરી દે છે.

ભાવાર્થ:- જૈનમતના નયભેદ સમજવા અત્યંત મુશ્કેલ છે. જે કોઈ મૂઢ પુરુષ સમજ્યા વિના નયચક્રમાં પ્રવેશ કરે છે તે લાભને બદલે નુકસાન મેળવે છે. આ રીતે હિંસાના ભંગ કદ્યા. ૫૯.

હવે હિંસાના ત્યાગનો ઉપદેશ કરે છે:-

**અવબુદ્ધ્ય હિંસ્યહિંસકહિંસાહિંસાફલાનિ તત્ત્વેન ।
નિત્યમવગૂહમાનૈર્નિજશક્ત્યા ત્યજ્યતાં હિંસા ॥ ૬૦ ॥**

અન્વયાર્થ:- [નિત્યં] નિરંતર [અવગૂહમાનૈઃ] સંવરમાં ઉઘમી પુરુષોએ [તત્ત્વેન] યથાર્થ રીતે [હિંસ્યહિંસકહિંસાહિંસાફલાનિ] હિંસ્ય, હિંસક, હિંસા અને હિંસાનું ફળ [અવબુદ્ધ્ય] જાણીને [નિજશક્ત્યા] પોતાની શક્તિ પ્રમાણે [હિંસા] હિંસા [ત્યજ્યતાં] છોડવી જોઈએ.

ટીકા:- ‘નિત્યં અવગૂહમાનૈઃ નિજશક્ત્યા હિંસા ત્યજ્યતામ્’— સંવરમાં ઉઘમી એવા જીવોએ હંમેશા પોતાની શક્તિવડે હિંસાનો ત્યાગ કરવો. જેટલી હિંસા છૂટે તેટલી છોડવી. કેવી રીતે? ‘તત્ત્વેન હિંસ્ય હિંસક હિંસા હિંસાફલાનિ અવબુદ્ધ્ય’— યથાર્થ રીતે હિંસ્ય, હિંસક, હિંસા અને હિંસાનું ફળ— આ ચાર ભાવોને જાણીને હિંસા છોડવી. એને જાણ્યા વિના ત્યાગ થતો નથી. જો કર્યો હોય તો પણ કાર્યકારી નથી. તેમાં

૧. હિંસ્ય—જેની હિંસા થાય તેને હિંસ્ય કહે છે. પોતાના ભાવપ્રાણ અથવા દ્રવ્યપ્રાણ અને પરજીવના ભાવપ્રાણ કે દ્રવ્યપ્રાણ એ હિંસ્યના ભેદ છે. અથવા

૬૦]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

એકેદ્રિયાદિ જીવસમાસના ભેદ જાણવા અથવા જ્યાં જ્યાં જીવ ઊપજવાનાં સ્થાન છે તે જાણવા જોઈએ. તેનું યથાસ્થાને વર્ણન હોય જ છે.

૨. હિંસક- હિંસા કરનાર જીવને હિંસક કહીએ. ત્યાં પ્રમાદભાવરૂપે પરિણમેલા અથવા અયત્નાચારમાં પ્રવર્તતા જીવને હિંસક જાણવા.

૩. હિંસા-હિંસ્યને પીડા ઉપજાવવી અથવા તેમનો ઘાત કરવો તે હિંસા છે. તેનું વર્ણન આગળ કર્યું છે.

૪. હિંસાફળ-હિંસાથી જે કાંઈ ફળ થાય તેને હિંસાફળ કહે છે. આ લોકમાં તો હિંસક જીવ નિંદા પામે છે, રાજા વડે દંડ પામે છે, જેની એ હિંસા કરવા ઈચ્છે છે તેને જો લાગ આવે તો આનો ઘાત કરે છે. વળી પરલોકમાં નરકાદિ ગતિ પામે છે, ત્યાં શરીરના નાના પ્રકારના છેદન-ભેદનાદિ અને નાના પ્રકારની માનસિક વેદના પામે છે. નરકનું વર્ણન કોણ ક્યાં સુધી લખે! સર્વ દુઃખનો જ સમુદાય છે. તિર્યચાદિનું દુઃખ પ્રત્યક્ષ જ ભાસે છે. એ બધું હિંસાનું ફળ છે. આ રીતે હિંસ્યને જાણી પોતે તેને ઘાતે નહી, હિંસકને જાણી પોતે તેવો ન થાય, હિંસાને જાણી તેનો ત્યાગ કરે અને હિંસાનું ફળ જાણી તેનાથી ભયભીત રહે. માટે આ ચાર ભેદ જાણવા. ૬૦.

આગળ જે જીવ હિંસાનો ત્યાગ કરવા ઈચ્છે છે તેણે પહેલાં શું કરવું તે કહે છે:-

**मद्यं मांसं क्षौद्रं पञ्चोदुम्बरफलानि यत्नेन ।
हिंसाव्युपरतिकामैर्मोक्तव्यानि प्रथममेव ॥ ६१ ॥**

અન્યાર્થ:- [હિંસાવ્યુપરતિકામૈઃ] હિંસાનો ત્યાગ કરવાની ઈચ્છા રાખનાર પુરુષોએ [પ્રથમમેવ] પ્રથમ જ [યત્નેન] યત્નપૂર્વક [મદ્યં] દારૂ-શરાબ, [માસં] માંસ, [ક્ષૌદ્રં] મધ અને [પજ્ચોદુમ્બરફલાનિ] ^૧પાંચ ઉદુમ્બર ફળો [મોક્તવ્યાનિ] છેડી દેવા જોઈએ.

ટીકા:- ‘ હિંસાવ્યુપરતિકામૈઃ પ્રથમં એવ યત્નેન, મદ્યં, માંસં ક્ષૌદ્રં, પજ્ચુદુમ્બરફલાનિ મોક્તવ્યાનિ ’-જે જીવ હિંસાનો ત્યાગ કરવા ઈચ્છે છે તેમણે પહેલાં જ યત્નપૂર્વક દારૂ, માંસ, મધ અને પાંચ ઉદુમ્બર ફળ-આ આઠ વસ્તુઓ ત્યાગવા યોગ્ય છે. ૬૧.

૧. પાંચ ઉદુમ્બર ફળનાં નામ-ઉમરો, કદુંબર, વડ, પીપર અને પીપળાનાં ફળ અથવા ગુલરના ફળ.

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૬૧

ત્યાં પ્રથમ જ મદ્યના દોષ કહે છે:-

**મદ્યં મોહયતિ મનો મોહિતચિત્તસ્તુ વિસ્મરતિ ધર્મમ્ ।
વિસ્મૃતધર્મા જીવો હિંસામવિશક્લમાચરતિ ॥ ૬૨ ॥**

અન્યયાર્થ:- [મદ્યં] દારૂ [મનો મોહયતિ] મનને મોહિત કરે છે, અને [મોહિતચિત્તઃ] મોહિત ચિત્ત પુરુષ [તુ] તો [ધર્મમ્] ધર્મને [વિસ્મરતિ] ભૂલી જાય છે તથા [વિસ્મૃતધર્મા] ધર્મને ભૂલી ગયેલો [જીવઃ] જીવ [અવિશક્લમ્] નીડર થઈને બેધડક [હિંસામ્] હિંસા [આચરતિ] આચરે છે.

ટીકા:- ‘મદ્યં મનઃ મોહયતિ’— મદિરા મનને મોહિત કરે છે. મદિરા પીધા પછી કાંઈ ખબર રહેતી નથી. ‘તુ મોહિતચિત્તઃ ધર્મ વિસ્મરતિ’— અને મોહિત ચિત્તવાળો મનુષ્ય ધર્મને ભૂલી જાય છે. ખબર વિના ધર્મને કોણ સંભાળે? ‘વિસ્મૃતધર્મા જીવઃ અવિશક્લમ્ હિંસામ્ આચરતિ’— ધર્મને ભૂલેલો જીવ નિઃશંકપણે હિંસા આચરે છે. ધર્મની ખબર ન હોવાથી હિંસા કરવામાં ડર શેનો હોય? માટે મદિરા હિંસાનું પરંપરા કારણ છે. દર.

આગળ મદિરાને હિંસાનું સાક્ષાત્ કારણ કહે છે:-

**રસજાનાં બહૂનાં જીવાનાં યોનિરિષ્યતે મદ્યમ્ ।
મદ્યં ભજતાં તેષાં હિંસા સંજાયતેઽવશ્યમ્ ॥ ૬૩ ॥**

અન્યયાર્થ:- [ચ] અને [મદ્યં] મદિરા [બહૂનાં] ઘણા [રસજાનાં જીવાનાં] રસથી ઉત્પન્ન થયેલા જીવોનું [યોનિઃ] ઉત્પત્તિસ્થાન [રિષ્યતે] માનવામાં આવે છે. તેથી જે [મદ્યં] મદિરાનું [ભજતાં] સેવન કરે છે તેને [તેષાં] તે જીવોની [હિંસા] હિંસા [અવશ્યમ્] અવશ્ય જ [સંજાયતે] થાય છે.

ટીકા:- ‘ચ મદ્યં રસજાનાં જીવાનાં બહૂનાં યોનિઃ રિષ્યતે’— મદિરા રસથી ઉત્પન્ન થયેલા ઘણા એકેન્દ્રિયાદિ જીવોનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે તેથી ‘મદ્યં ભજતાં તેષાં હિંસા અવશ્ય સંજાયતે’— જે મદિરાપાન કરે છે તેમને તે મદિરાના જીવોની હિંસા અવશ્યમેવ થાય છે મદિરામાં જીવ ઊપજ્યા હતા તે બધાને આ પી ગયો તો હિંસા કેમ ન થાય? દૃ૩.

૬૨]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

આગળ મદિરામાં ભાવિત હિંસા બતાવે છે:-

**અભિમાનભયજુગુપ્સાહાસ્યારતિશોકકામકોપાદ્યાઃ ।
હિંસાયાઃ પર્યાયાઃ સર્વેઽપિ ચ સરકસન્નિહિતાઃ ॥ ૬૪ ॥**

અન્યયાર્થઃ- [ચ] અને [અભિમાનભયજુગુપ્સાહાસ્યારતિશોકકામકોપાદ્યા] અભિમાન, ભય, ગ્લાનિ, હાસ્ય, અરતિ, શોક, કામ ક્રોધાદિ [હિંસાયાઃ] હિંસાના [પર્યાયાઃ] ભેદ છે અને [સર્વેઽપિ] આ બધા જ [સરકસન્નિહિતા] મદિરાના નિકટવર્તી છે.

ટીકા:- ‘ચ અભિમાનભયજુગુપ્સા હાસ્ય અરતિ શોક કામ કોપાદ્યાઃ હિંસાયાઃ પર્યાયાઃ સર્વે અપિ સરકસન્નિહિતાઃ’- વળી અભિમાન, ભય, જુગુપ્સા, હાસ્ય, અરતિ, શોક, કામ, ક્રોધાદિ જેટલા હિંસાના ભેદ છે તે બધા જ મદિરાના નિકટવર્તી છે. એક મદિરાપાન કરવાથી તે બધા તીવ્રપણે એવા પ્રગટ થાય છે કે માતા સાથે પણ કામક્રીડા કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. અભિમાનાદિનાં લક્ષણ પૂર્વે વર્ણવ્યા છે. આમ મદિરાનો પ્રત્યક્ષ દોષ જાણી મદિરાનો ત્યાગ કરવો. બીજી માદક-નશાવાળી વસ્તુઓ છે તેમાં પણ હિંસાના ભેદ પ્રગટ થાય છે માટે તેમનો પણ ત્યાગ કરવો. ૬૪.

આગળ માંસના દોષ બતાવે છે:-

**ન વિના પ્રાણિવિઘાતાન્માંસસ્યોત્પત્તિરિષ્યતે યસ્માત્ ।
માંસં ભજતસ્તસ્માત્ પ્રસરત્યનિવારિતા હિંસા ॥ ૬૫ ॥**

અન્યયાર્થઃ- [યસ્માત્] કારણ કે [પ્રાણિવિઘાતાત્ વિના] પ્રાણીઓના ઘાત વિના [માંસસ્ય] માંસની [ઉત્પત્તિઃ] ઉત્પત્તિ [ન ઇષ્યતે] માની શકાતી નથી [તસ્માત્] તે કારણે [માંસં ભજતઃ] માંસભક્ષી પુરુષને [અનિવારિતા] અનિવાર્ય [હિંસા] હિંસા [પ્રસરતિ] ફેલાય છે.

ટીકા:- ‘યસ્માત્ પ્રાણિવિઘાતાત્ વિના માંસસ્ય ઉત્પત્તિઃ ન ઇષ્યતે’- પ્રાણીઓનાજીવના ઘાત વિના માંસની ઉત્પત્તિ દેખાતી નથી. માંસ [બે ઇન્દ્રિય આદિ] જીવના શરીરમાં હોય છે, બીજી જગ્યાએ નહિ. તેથી તેનો ઘાત કરતાં જ માંસ મળે છે. તસ્માત્ માંસં ભજતઃ અનિવારિતા પ્રસરતિ’- માટે માંસ ખાનારને હિંસા કેવી રીતે ન થાય? તે હિંસા કરે જ કરે. ૬૫.

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૬૩

આગળ કોઈ કહે છે કે પોતે જીવને ન મારે તો દોષ નથી તેને કહે છે:-

**यदपि किल भवति मांसं स्वयमेव मृतस्य महिषवृषभादेः ।
तत्रापि भवति हिंसा तदाश्रितनिगोतनिर्मथनात् ॥ ६६ ॥**

અન્યયાર્થ:- [યદપિ] જો કે [કિલ] એ સાચું છે કે [સ્વયમેવ] પોતાની મેળે જ [મૃતસ્ય] મરેલા [મહિષવૃષભાદેઃ] ભેંસ, બળદાદિનું [માંસં] માંસ [ભવતિ] હોય છે પણ [તત્રાપિ] ત્યાંયે પણ અર્થાત્ તે માંસના ભક્ષણમાં પણ [તદાશ્રિતનિગોતનિર્મથનાત્] તે માંસને આશ્રયે રહેતા તે જે જાતિના નિગોદ જીવોના મંથનથી [હિંસા] હિંસા [ભવતિ] થાય છે.

ટીકા:- ‘યદપિ કિલ સ્વયમેવ મૃતસ્ય મહિષવૃષભાદેઃ માંસં ભવીત તત્ર અપિ હિંસા ભવતિ’- જોકે પ્રગટપણે પોતાની મેળે મરણ પામેલા ભેંસ, બળદ વગેરે જીવોનું માંસ હોય છે તોપણ તે માંસભક્ષણમાં પણ હિંસા થાય છે. કેવી રીતે? તેના આશ્રયે, જે નિગોદરૂપ અનંત જીવો છે તેનો ઘાત કરવાથી હિંસા થાય છે. ૬૬.

આગળ માંસમાં નિગોદની ઉત્પત્તિ કહે છે:-

**आमास्वपि पक्वास्वपि विपच्यमानासु मांसपेशीषु ।
सातत्येनोत्पादस्तज्जातीनां निगोतानाम् ॥ ६७ ॥**

અન્યયાર્થ:- [આમાસુ] કાચી [પક્વાસુ] પાકી [અપિ] તથા [વિપચ્યમાનાસુ] રંધાતી [અપિ] પણ [માંસપેશીષુ] માંસપેશીઓમાં [તજ્જાતીનાં] તે જ જાતિના [નિગોતાનામ્] સમ્મૂર્ણ જીવોનો [સાતત્યેન] નિરંતર [ઉત્પાદઃ] ઉત્પાદ થયા કરે છે.

ટીકા:- ‘આમાસ્વપિ, પક્વાસ્વપિ, વિપચ્યમાનાસુ માંસપેશીષુ તજ્જાતીનાં નિગોતાનાં સાતત્યેન ઉત્પાદઃ અસ્તિ’- કાચા, અગ્નિથી રંધાયેલા, અથવા રંધાતા હોય તેવા સર્વ માંસના ટુકડાઓમાં તે જ જાતિના નિગોદના અનંત જીવોનું સમયે સમયે નિરંતર ઊપજવું થાય છે. સર્વ અવસ્થાઓમાં માંસના ટુકડામાં નિરંતર તેવા જ માંસ જેવા નવા નવા અનંત જીવ ઊપજે છે. ૬૭.

આગળ માંસથી હિંસા થાય છે એમ પ્રગટ કરે છે:-

**आमां वा पक्वां वा खादति यः स्पृशति वा पिशितपेशीम् ।
स निहन्ति सततनिचितं पिण्डं बहुजीवकोटीनाम् ॥ ६८ ॥**

અન્વયાર્થ:- [ય:] જે જીવ [આમાં] કાચી [વા] અથવા [પક્વાં] અગ્નિમાં પાકેલી [પિશિતપેશીમ્] માંસની પેશીનું [ખાદતિ] ભક્ષણ કરે છે [વા] અથવા [સ્પૃશતિ] અડે છે. [સ:] તે પુરુષ [સતતનિચિતં] નિરંતર એકઠા થયેલા [બહુજીવકોટીનામ્] અનેક જાતિના જીવસમૂહના [પિણ્ડં] પિંડને [નિહન્તિ] હણે છે.

ટીકા:- ‘ય: આમાં વા પક્વાં પિશિતપેશીમ્ ખાદતિ વા સ્પૃશતિ સ: સતતનિચિતં બહુજીવકોટીનાં પિણ્ડં નિહન્તિ’— જે જીવ કાચા કે અગ્નિમાં પકાવેલા માંસના ટુકડાનું ભક્ષણ કરે છે અથવા હાથ વગેરેથી અડે પણ છે તે જીવ નિરંતર જેમાં અનેક જાતિના જીવો એકઠા થયા હતા તેવા પિંડને હણે છે.

માંસમાં તો નિરંતર જીવ ઊપજી એકઠા થયા હતા. આણે તે માંસનું ભક્ષણ કર્યું અથવા સ્પર્શ કર્યો તેથી તે જીવોની પરમ હિંસા ઊપજી, માટે માંસનો ત્યાગ અવશ્ય કરવો. બીજી પણ જે વસ્તુઓમાં ઘણા જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે તે બધી વસ્તુ ત્યાગવા યોગ્ય છે. ૬૮.

આગળ મધના દોષ બતાવે છે:-

**મધુશકલમપિ પ્રાયો મધુકરહિંસાત્મકં ભવતિ લોકે ।
ભજતિ મધુ મૂઢધીકો ય: સ ભવતિ હિંસકોઽત્યન્તમ્ ॥ ૬૯ ॥**

અન્વયાર્થ:- [લોકે] આ લોકમાં [મધુશકલમપિ] મધનું એક ટીપું પણ [પ્રાય:] ઘણું કરીને [મધુકરહિંસાત્મકં] માખીઓની હિંસારૂપ [ભવતિ] હોય છે માટે [ય:] જે [મૂઢધીક:] મૂર્ખબુદ્ધિ મનુષ્ય [મધુ ભજતિ] મધનું ભક્ષણ કરે છે. [સ:] તે [અત્યન્તં હિંસક:] અત્યંત હિંસા કરનાર થાય છે. ૬૯.

**સ્વયમેવ વિગલિતં યો ગૃહ્ણીયાદ્વા છલેન મધુગોલાત્ ।
તત્રાપિ ભવતિ હિંસા તદાશ્રયપ્રાણિનાં ઘાતાત્ ॥ ૭૦ ॥**

અન્વયાર્થ:- [ય:] જે [છલેન] કપટથી [વા] અથવા [ગોલાત્] મધપૂડામાંથી [સ્વયમેવ વિગલિતમ્] પોતાની મેળે ટપકેલા [મધુ] મધને [ગૃહ્ણીયાત્] ગ્રહણ કરે છે [તત્રાપિ] ત્યાં પણ [તદાશ્રયપ્રાણિનામ્] તેના આશ્રયભૂત જંતુઓના [ઘાતાત્] ઘાતથી [હિંસા] હિંસા [ભવતિ] થાય છે. ૭૦.

મધુ મદ્યં નવનીતં પિશિતં ચ મહાવિકૃતયસ્તાઃ । વલ્મ્યન્તે ન વ્રતિના તદ્વર્ણા જન્તવસ્તત્ર ॥ ૭૧ ॥

અન્યયાર્થ:- [મધુ] મધ, [મદ્યં] મદિરા, [નવનીતં] માખણ [ચ] અને [પિશિતં] માંસ [મહાવિકૃતઃ] મહાન વિકારોને ધારણ કરેલા [તાઃ] આ ચારે પદાર્થો [વ્રતિના] વ્રતી પુરુષે [ન વલ્મ્યન્તે] ભક્ષણ કરવા યોગ્ય નથી. કારણ કે [તત્ર] તે વસ્તુઓમાં [તદ્વર્ણાઃ] તે જ જાતિના [જન્તવઃ] જીવ રહે છે.

ટીકા:- ‘વ્રતિના મધુ મદ્યં નવનીતં ચ પિશિતં તાઃ મહાવિકૃતયઃ ન વલ્મ્યન્તે’— વ્રતધારી જીવોએ મધ, મદિરા, માખણ^૧ અને માંસ જે ઘણા વિકારને ધારણ કરે છે. તે અને બીજી પણ વિકારયુક્ત વસ્તુઓનું ભક્ષણ ન કરવું જોઈએ. મધનું એક ટીપું પણ માખીની હિંસાથી મળે છે. જે મન્દબુદ્ધિ મધ ખાય છે તે અત્યંત હિંસક છે. જે સ્વયમેવ ટપકેલ અથવા કપટ કરીને મધપૂડામાંથી મધ લે તે પણ હિંસક છે. કારણ કે મધને આશ્રયે રહેલા જીવોની હિંસા તે સમયે પણ થાય છે. વ્રતી પુરુષ આ વસ્તુઓનું ભક્ષણ કરે નહિ. શા માટે? ‘તત્ર તદ્વર્ણાઃ જન્તવઃ’— તે વસ્તુમાં તેવા જ રંગવાળા ઘણા જીવો હોય છે. જેવી તે વસ્તુ છે તેવા જ તેમાં જીવ હોય છે. બીજી વસ્તુઓ કહેતાં ચામડાના સ્પર્શવાળું ઘી, તેલ, જળ અથવા અથાણાં, વિષ, માટી ઇત્યાદિ અભક્ષ્યનો ત્યાગ કરવો. મુખ્યપણે મધ, માંસ, મધનો ત્યાગ કરાવ્યો પછી બીજી પણ અભક્ષ્ય વસ્તુઓ છોડવાનો ઉપદેશ કર્યો. ૭૨.

આગળ પાંચ ઉદુમ્બર ફળના દોષ દેખાડે છે:-

યોનિરુદુમ્બરયુગ્મં પ્લક્ષન્યગ્રોધપિપ્પલફલાનિ । ત્રસજીવાનાં તસ્માત્તેષાં તદ્વ્રક્ષણે હિંસા ॥ ૭૨ ॥

અન્યયાર્થ:- [રુદુમ્બરયુગ્મં] ઉમર, અંજીર [પ્લક્ષન્યગ્રોધપિપ્પલફલાનિ] પીપળો, વડ અને પીપળનાં ફળ [ત્રસજીવાનાં] ત્રસ જીવોની [યોનિઃ] ખાણ છે [તસ્માત્] તેથી [તદ્વ્રક્ષણે] તેના ભક્ષણમાં [તેષાં] તે ત્રસ જીવોની [હિંસા] હિંસા થાય છે.

૧. માખણ માટે અભક્ષ્યપણું એ રીતે કહ્યું છે કે દહીંથી જીદું પાડેલું માખણ અંતર્મૂર્તમાં તપાવી ગરમ કરી લેવું જોઈએ નહિતર તે અભક્ષ્ય થાય છે.

૬૬]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

ટીકા:- ‘ઉદુમ્બરયુગ્મં પ્લક્ષ ન્યગ્રોધ પિપ્પલફલાનિ ત્રસજીવાનાં યોનિઃ’- ઉદુમ્બર અને કુંદુંબર એ બે તથા પીપર-પીપળો, વડનાં ફળ અને પાકર=અંજીર એ ત્રણ-એ બધાંય ત્રસ જીવોની યોનિ છે. તેમાં ઊડતાં જંતુઓ જોવામાં આવે છે. ‘તસ્માત્ તદ્ભક્ષણે તેષાં હિંસા ભવતિ’- તેથી તે પાંચ વસ્તુના ભક્ષણમાં તે ત્રણ જીવોની હિંસા થાય છે. ૭૨.

કોઈ કહે કે તે ઉદુંબરાદિ ફળમાં ત્રસ ન હોય તો ભક્ષણ કરવાં.

તેને આગળ કહે છે:-

**યાનિ તુ પુનર્ભવેયુઃ કાલોચ્છિન્નત્રસાણિ શુષ્કાણિ ।
ભજતસ્તાન્યપિ હિંસા વિશિષ્ટ રાગાદિરૂપા સ્યાત્ ॥ ૭૩ ॥**

અન્વયાર્થ:- [તુ પુનઃ] અને વળી [યાનિ] જે પાંચ ઉદુમ્બર [શુષ્કાણિ] સૂકા [કાલોચ્છિન્નત્રસાણિ] સમય જતાં ત્રસરહિત બનેલાં [ભવેયુઃ] હોય [તાન્યપિ] તેનું પણ [ભજતઃ] ભક્ષણ કરનારને [વિશિષ્ટરાગાદિરૂપા] વિશેષ રાગાદિરૂપ [હિંસા] હિંસા [સ્યાત્] થાય છે.

ટીકા:- ‘તુ પુનઃ યાનિ શુષ્કાણિ કાલોચ્છિન્નત્રસાણિ ભવેયુઃ તાન્યપિ ભજતઃ હિંસા સ્યાત્’- વળી જે ઉદુમ્બરાદિ પાંચ ફળો કાળ પામીને ત્રસજીવ રહિત સુકાઈ ગયાં હોય તોપણ તે ખાનારને હિંસા થાય છે. કેવી હિંસા થાય છે? ‘વિશિષ્ટ રાગાદિરૂપા’- જેમાં વિશેષ રાગભાવ થયો છે તેવા સ્વરૂપવાળી. જો અધિક રાગ ન હોત તો આવી નિંદ્ર વસ્તુ શા માટે અંગીકાર કરત? માટે જ્યાં અધિક રાગભાવ થયો તે જ હિંસા. જેમ કોઈએ લીલોતરી ન ખાધી પણ તે વસ્તુના રાગભાવથી તેને સૂકવીને ખાધી. જો રાગ ન હોય તો શા માટે એવો પ્રયાસ કરે?

પ્રશ્ન:- સૂકી વસ્તુમાં જો દોષ હોય તો અન્ન શા માટે ખાઈએ છીએ?

ઉત્તર:- અન્ન નિંદ્ર નથી. વળી એના રાગભાવ વિના સહજ પ્રવૃત્તિથી તે સૂકાય છે. વળી તેનું ભક્ષણ પણ સામાન્ય પેટ ભરવાના નિમિત્તે થાય છે, કાંઈ વિશેષ રાગ હોવાનું કારણ નથી. અહીં તો વિશેષરૂપ રાગભાવનું થવું તે જ હિંસા -એમ બતાવવામાં આવે છે. ૭૩.

આગળ આ કથન સંક્રોચે છે:-

अष्टावनिष्टदुस्तरदुरितायतनान्यमूनि परिवर्ज्य । जिनधर्मदेशनाया भवन्ति पात्राणि शुद्धधियः ॥ ७४ ॥

અન્યયાર્થ:- [અનિષ્ટદુસ્તરદુરિતાયતનાનિ] દુઃખદાયક, દુસ્તર અને પાપનું સ્થાન [અમૂનિ] એવા [અષ્ટૌ] આઠ પદાર્થોનો [પરિવર્જ્ય] પરિત્યાગ કરીને [શુદ્ધધિયઃ] નિર્મળ બુદ્ધિવાળા પુરુષ [જિનધર્મદેશનાયાઃ] જૈનધર્મના ઉપદેશને [પાત્રાણિ] પાત્ર [ભવન્તિ] થાય છે.

ટીકા:- ‘અનિષ્ટદુસ્તરદુરિતાયતનાનિ અમૂનિ અષ્ટૌ પરિવર્જ્ય શુદ્ધધિયઃ જિનધર્મદેશનાયાઃ પાત્રાણિ ભવન્તિ’- મહાદુઃખદાયક, સહેલાઈથી જેનો પાર પમાતો નથી એવી, મહાપાપના સ્થાનરૂપ જે આ આઠ વસ્તુઓ છે તેને ખાવાથી મહાપાપ ઊપજે છે. તેથી એને સર્વથા છોડીને, નિર્મળ બુદ્ધિવાળા થઈને, જૈનધર્મના ઉપદેશને પાત્ર થવાય છે. પહેલાં એનો ત્યાગ કરે ત્યારપછી અન્ય કોઈ ઉપદેશ દેવો. (અને કોઈ ઉપદેશ આપે) જેમ મૂળ વિના વૃક્ષ હોતું નથી તેમ એના ત્યાગ વિના શ્રાવક હોય નહિ. માટે જ એનું નામ મૂળ છે. ૭૪.

હવે આ હિંસાદિકનો ત્યાગ કરવાનું વિધાન કહે છે:-

कृतकारितानुमननैर्वाक्कायमनोभिरिष्यते नवधा । औत्सर्गिकी निवृत्तिर्विचित्ररूपापवादिकी त्वेषा ॥ ७५ ॥

અન્યયાર્થ:- [ઔત્સર્ગિકી નિવૃત્તિઃ] ઉત્સર્ગરૂપ નિવૃત્તિ અર્થાત્ સામાન્ય ત્યાગ [કૃતકારિતાનુમનનૈઃ] કૃત, કારિત અને અનુમોદનરૂપ [વાક્કાયમનોભિઃ] મન, વચન અને કાયાથી [નવધા] નવ પ્રકારે [ઈષ્યતે] માનવામાં આવી છે, [તુ] અને [ણ્ણ] આ [અપવાદિકી] અપવાદરૂપ નિવૃત્તિ [વિચિત્રરૂપા] અનેકરૂપ જે.

ટીકા:- ‘ઔત્સર્ગિકી નિવૃત્તિઃ કૃતકારિતાનુમોદનૈઃ વાક્કાયમનોભિઃ નવધા ઈષ્યતે’- આ ઉત્સર્ગરૂપ ત્યાગ કૃત, કારિત અનુમોદન સહિત મન, વચન કાયાના ભેદથી નવપ્રકારે કહીએ છીએ. ‘તુ અપવાદિકી ણ્ણ વિચિત્રરૂપા’- અને અપવાદરૂપ જે ત્યાગ છે તે જુદા જુદા પ્રકારે છે.

ભાવાર્થ:- હિંસાદિકનો ત્યાગ બે પ્રકારે છે. એક ઉત્સર્ગ ત્યાગ અને બીજો અપવાદ ત્યાગ. ઉત્સર્ગ એટલે સામાન્ય. સામાન્યપણે સર્વથા પ્રકારે ત્યાગ કરીએ તેને

૬૮]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

ઉત્સર્ગ ત્યાગ કહે છે. તેના નવ ભેદ છે. મનથી પોતે કરવાનું ચિંતવે નહિ, બીજા પાસે કરાવવાનું ચિંતવે નહિ, અને કોઈએ કર્યું હોય તેને ભલું જાણે નહિ, વચનથી પોતે કરવાનું કહે નહિ, બીજાને કરાવવા માટે ઉપદેશ આપે નહિ, કોઈએ કર્યું હોય તેને ભલું કહે નહિ, કાયાથી પોતે કરે નહિ, બીજાને હાથ વગેરે દ્વારા પ્રેરણા આપી કરાવે નહિ અને કોઈએ કર્યું હોય તેને હસ્તાદિ વડે પ્રશંસે નહિ. આ નવ ભેદ કહ્યા. અપવાદ ત્યાગ અનેક પ્રકારનો છે. આ નવ ભંગ કહ્યા તેમાંથી કેટલાક ભાંગાથી અમુક પ્રકારે ત્યાગ કરે, અમુક પ્રકારે ન કરે, આ રીતે મારે આ કાર્ય કરવું, આ રીતે ન કરવું -એમ અપવાદ ત્યાગ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે છે. માટે શક્ય હોય તે રીતે ત્યાગ કરવો. ૭૫.

હવે હિંસાના ત્યાગના બે પ્રકાર કહે છે:-

**ધર્મમહિંસારૂપં સંશૃણ્વન્તોપિ યે પરિત્યક્તુમ ।
સ્થાવરહિંસામસહાસ્રહિંસાં તેઽપિ મુચ્ચન્તુ ॥ ૭૬ ॥**

અન્યયાર્થ:- [યે] જે જીવ [અહિંસારૂપં] અહિંસારૂપ [ધર્મ] ધર્મને [સંશૃણ્વન્તઃ અપિ] સારી રીતે સાંભળીને પણ [સ્થાવર હિંસા] સ્થાવર જીવોની હિંસા [પરિત્યક્તુમ] છોડવાને [અસહાઃ] અસમર્થ છે [તે અપિ] તેઓ પણ [ત્રસહિંસાં] ત્રસ જીવોની હિંસા [મુચ્ચન્તુ] છોડે.

ટીકા:- ‘ યે અહિંસારૂપં ધર્મ સંશૃણ્વન્તઃ અપિ સ્થાવરહિંસાં પરિત્યક્તુમ અસહાઃ તે અપિ ત્રસહિંસાં મુચ્ચન્તુ ’- જે જીવ અહિંસા જ જેનું સ્વરૂપ છે એવા ધર્મનું શ્રવણ ગુરુમુખે કરે છે પણ રાગભાવના વશે સ્થાવર હિંસા છોડવાને સમર્થ નથી તે જીવે ત્રસહિંસાનો તો ત્યાગ કરવો.

ભાવાર્થ:- હિંસાનો ત્યાગ બે પ્રકારે છે. એક તો સર્વથા ત્યાગ છે તે મુનિધર્મમાં હોય છે. તેને અંગીકાર કરવો. વળી જો કષાયના વશથી સર્વથા ત્યાગ ન બને તો ત્રસ જીવોની હિંસાનો ત્યાગ કરી શ્રાવકધર્મ તો અંગીકાર કરવો. અહીં કોઈ ત્રસજીવનું સ્વરૂપ પૂછે તો તેને કહીએ છીએ કે સંસારી જીવ બે પ્રકારના છે. એક સ્થાવર અને એક ત્રસ. જે એક સ્પર્શન્દ્રિય સહિત એકેન્દ્રિય જીવ તે સ્થાવર છે. તેના પાંચ ભેદ છે. પૃથ્વીકાયિક, જળકાયિક, અગ્નિકાયિક, પવનકાયિક અને વનસ્પતિકાયિક, જે બે ઈન્દ્રિયાદિ જીવ છે તેને ત્રસ કહીએ છીએ. તેના ચાર ભેદ છે. સ્પર્શન અને રસના ઈન્દ્રિય સહિત ઈયળ, કોડી, શંખ, ગીંગોડા વગેરે દ્વીન્દ્રિય જીવ છે. સ્પર્શ, જીભ અને નાસિકા સંયુક્ત કીડી, મકોડા, કાનખજૂરા વગેરે ત્રીન્દ્રિય જીવ છે. સ્પર્શ,

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૬૯

જીભ, નાક અને આંખ સહિત ભમરા, પતંગિયા વગેરે ચતુરિન્દ્રિય જીવ છે. સ્પર્શ, જીભ, નાક, આંખ અને કાન સહિતના જીવ પંચેન્દ્રિય છે. તેના બે ભેદ છે. જેને મન હોય તે સંજ્ઞી, જેને મન ન હોય તે અસંજ્ઞી. તેમાં સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય સિવાય બધા તિર્યચગતિના ભેદ છે. સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયના ચાર પ્રકાર છે. દેવ, મનુષ્ય, નારકી અને તિર્યચ. એમાં દેવ ભવનવાસી, વ્યંતર, જ્યોતિષી અને કલ્પવાસીના ભેદથી ચાર પ્રકારે છે. મનુષ્ય આર્ય અને મ્લેચ્છના ભેદથી બે પ્રકારે છે. નારકીના જીવ સાત ભૂમિની અપેક્ષાએ સાત પ્રકારના છે. તિર્યચોમાં મચ્છાદિક જલચર, વૃષભાદિક સ્થલચર અને હંસાદિક નભચર-એ ત્રણ પ્રકાર છે. આ ભેદ ત્રસ-સ્થાવરના જાણી એની રક્ષા કરવી. ૭૬.

શ્રાવકને સ્થાવરહિંસામાં પણ સ્વચ્છંદપણાનો નિષેધ:-

**સ્તોકૈકેન્દ્રિયઘાતાદ્ગૃહિણાં સમ્પન્નયોગ્યવિષયાણામ્ ।
શેષસ્થાવરમારણવિરમણમપિ ભવતિ કરણીયમ્ ॥ ૭૭ ॥**

અન્યવાર્થ:- [સમ્પન્નયોગ્યવિષયાણામ્] ઇન્દ્રિય-વિષયોનું ન્યાયપૂર્વક સેવન કરનાર [ગૃહિણામ્] ગૃહસ્થોએ [સ્તોકૈકેન્દ્રિયઘાતાત્] અલ્પ એકેન્દ્રિયના ઘાત સિવાય [શેષસ્થાવરમારણવિરમણમપિ] બાકીના સ્થાવર (એકેન્દ્રિય) જીવોને મારવાનો ત્યાગ પણ [કરણીયમ્] કરવા યોગ્ય [ભવતિ] થાય છે.

ટીકા:- ‘ સમ્પન્નયોગ્યવિષયાણાં ગૃહિણાં સ્તોકૈકેન્દ્રિયઘાતાત્ શેષસ્થાવરમારણવિરમણમ્ અપિ કરણીયમ્ ભવતિ ’- ન્યાયપૂર્વક ઇન્દ્રિયના વિષયોને સેવનારા શ્રાવકોને થોડોક એકેન્દ્રિયનો ઘાત યત્ન કરવા છતાં થાય છે, તે તો થાય. બાકીના જીવોને વિના કારણે મારવાનો ત્યાગ પણ તેમણે કરવો યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:- યોગ્ય વિષયોનું સેવન કરતાં સાવધાનતા હોવા છતાં સ્થાવરની હિંસા થાય તે તો થાય છે, પરંતુ અન્ય સ્થાવર જીવની હિંસા કરવાનો તો ત્યાગ કરવો. ૭૭.

આ અહિંસા ધર્મને સાધતાં સાવધાન કરે છે:-

**અમૃતત્વહેતુભૂતં પરમમહિંસારસાયનં લઙ્ઘ્વા ।
અવલોક્ય બાલિશાનામસમજ્ઞસમાકૃલૈર્ન ભવિતવ્યમ્ ॥ ૭૮ ॥**

અન્વયાર્થ:- [અમૃતત્વહેતુભૂતં] અમૃત અર્થાત્ મોક્ષના કારણભૂત [પરમં] ઉત્કૃષ્ટ [અહિંસારસાયનં] અહિંસારૂપી રસાયણ [લઙ્ઘ્વા] પ્રાપ્ત કરીને [બાલિશાનાં] અજ્ઞાની જીવોનું [અસમઞ્જસમ્] અસંગત વર્તન [અવલોક્ય] જોઈને [આકુલૈઃ] વ્યાકુળ [ન ભવિતવ્યમ્] ન થવું જોઈએ.

ટીકા:- ‘અમૃતત્વહેતુભૂતં પરમઅહિંસારસાયનં લઙ્ઘ્વા બાલિશાનાં અસમઞ્જસમ્ અવલોક્ય આકુલૈઃ ન ભવિતવ્યમ્’— મોક્ષના કારણભૂત ઉત્કૃષ્ટ અહિંસારૂપી રસાયણ પામીને અજ્ઞાની જીવોનો મિથ્યાત્વભાવ જોઈ વ્યાકુળ ન થવું.

ભાવાર્થ:- પોતે તો અહિંસા ધર્મનું સાધન કરે છે અને કોઈ મિથ્યાદ્રષ્ટિ અનેક યુક્તિવડે હિંસાને ધર્મ ઠરાવી તેમાં પ્રવર્તે તો તેની કીર્તિ જોઈને પોતે ધર્મમાં આકુળતા ન ઉપજાવવી અથવા કદાચ પોતાને પૂર્વનાં ઘણાં પાપના ઉદયને લીધે અશાતા ઊપજી હોય અને તેને પૂર્વનાં ઘણાં પુણ્યના ઉદયને લીધે કાંઈક શાતા ઊપજી હોય તોપણ પોતે ઉદયની અવસ્થાનો વિચાર કરીને ધર્મમાં આકુળતા ન કરવી. ૭૮.

મિથ્યાદ્રષ્ટિ યુક્તિવડે હિંસામાં ધર્મ ઠરાવે છે તેને પ્રગટ કરી શ્રદ્ધાળુ શ્રાવકને સાવધાન કરે છે. તેનાં બાર સૂત્રો કહે છે:-

**સૂક્ષ્મો ભગવદ્ધર્મો ધર્માર્થં હિંસને ન દોષોઽસ્તિ ।
इति धर्ममुग्धहृदयैर्न जातु भूत्वा शरीरिणो हिंस्याः ॥ ७९ ॥**

અન્વયાર્થ:- [ભગવદ્ધર્મઃ] સર્વજ્ઞ વીતરાગ ભગવાનનો કહેલો ધર્મ [સૂક્ષ્મઃ] બહુ બારીક છે માટે [ધર્માર્થં] ‘ધર્મના નિમિત્તે [હિંસને] હિંસા કરવામાં [દોષઃ] દોષ [નાસ્તિ] નથી.’ [इति धर्ममुग्धहृदयैः] એવા ધર્મમાં મૂઠ અર્થાત્ ભ્રમરૂપ હૃદયવાળા [ભૂત્વા] થઈને [જાતુ] કદીપણ [શરીરિણઃ] શરીરધારી જીવોને [ન હિંસ્યાઃ] મારવા નહિ જોઈએ.

ટીકા:- ‘ભગવદ્ધર્મઃ સૂક્ષ્મઃ’— જ્ઞાનસહિતનો ધર્મ સૂક્ષ્મ છે, તેથી ‘ધર્માર્થં હિંસને દોષઃ ન અસ્તિ’— ધર્મના નિમિત્તે હિંસા કરવામાં દોષ નથી. ‘इति धर्ममुग्धहृदयैः भूत्वा शरीरिणः जातु न हिंस्याः’ એ રીતે જેનું ચિત્ત ધર્મમાં ભ્રમરૂપ થયું છે એવા થઈને પ્રાણીઓને કદીપણ ન મારવા.

ભાવાર્થ:- કોઈ અજ્ઞાની કહે છે કે બીજી જગ્યાએ હિંસા કરવી તે પાપ છે પણ યજ્ઞાદિમાં ધર્મના નિમિત્તે તો હિંસા કરવી, તેમાં કાંઈ દોષ નથી. આવી શ્રદ્ધાથી હિંસામાં પ્રવર્તવું યોગ્ય નથી. જ્યાં હિંસા હોય ત્યાં ધર્મ કદીપણ ન હોય.

પ્રશ્ન:- જૈનમતમાં મંદિર બનાવવાં, પૂજા-પ્રતિષ્ઠા કરવી વગેરે કહ્યું છે ત્યાં ધર્મ છે કે નથી ?

ઉત્તર:- મંદિર, પૂજા, પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યમાં જો જીવહિંસા થવાનો ભય ન રાખે, યત્નાચારથી ન પ્રવર્તે, માત્ર મોટાઈ મેળવવા જેમતેમ કર્યા કરે તો ત્યાં ધર્મ નથી, પાપ જ છે. અને યત્નપૂર્વક કાર્ય કરતાં થોડી હિંસા થાય તો તે હિંસાનું પાપ તો થયું પણ ધર્માનુરાગથી પુણ્ય ઘણું થાય છે અથવા એકદું કરેલું ધન ખરચવાથી લોભકષાયરૂપ અંતરંગ હિંસાનો ત્યાગ થાય છે. હિંસાનું મૂળ કારણ તો કષાય છે, તેથી તીવ્ર કષાયરૂપ થઈ તેમની હિંસા ન કરવાથી પાપ પણ થોડું થયું. માટે આ રીતે પૂજા-પ્રતિષ્ઠાદિ કરે તો ધર્મ જ થાય છે.

જેમ કોઈ મનુષ્ય ધન ખર્ચવા માટે ધન કમાય તો તેને કમાયો જ કહીએ. જો તે ધન ધર્મકાર્યમાં ન ખર્ચાત તો તે ધનવડે વિષયસેવનથી મહાપાપ ઉપજત તેથી તે પણ નફો જ થયો. જેમ મુનિ એક જ નગરમાં રાગાદિ ઊપજવાના ભયથી વિહાર કરે છે, વિહાર કરતાં થોડીઘણી હિંસા પણ થાય છે, પણ નફા-નુકસાન વિચારતાં એક જ નગરમાં રહેવું યોગ્ય નથી. તેમ અહીં પણ નફા-નુકસાનનો વિચાર કરવો જોઈએ. એક સામાન્ય કથનવડે વિશેષ કથનનો નિષેધ ન કરવો. આવું જ કાર્ય તો આરંભી, અપ્રતી અને તુચ્છ પ્રતી કરે છે. તેથી સામાન્યપણે એવો જ ઉપદેશ છે. ધર્મના નિમિત્તે હિંસા ન કરવી. ૭૯.

ધર્મો હિ દેવતાભ્યઃ પ્રભવતિ તાભ્યઃ પ્રદેયમિહ સર્વમ્ ।

इति दुर्विवेककलितां धिषणां न प्राप्य देहिनो हिंस्या ॥ ૮૦ ॥

અન્વયાર્થ:- [હિ] ‘ નિશ્ચયથી [ધર્મઃ] ધર્મ [દેવતાભ્યઃ] દેવોથી [પ્રભવતિ] ઉત્પન્ન થાય છે માટે [ઇહ] આ લોકમાં [તાભ્યઃ] તેમના માટે [સર્વ] બધું જ [પ્રદેયમ્] આપી દેવું યોગ્ય છે ’ [इति दुर्विवेककलितां] આ રીતે અવિવેકથી ગ્રસાયેલ [ધિષણાં] બુદ્ધિ [પ્રાપ્ય] પામીને [દેહિનઃ] શરીરધારી જીવોને [ન હિંસ્યાઃ] મારવા ન જોઈએ.

૭૨]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

ટીકા:- ‘હિ ધર્મઃ દેવતામ્બઃ પ્રભવતિ’— નિશ્ચયથી ધર્મ ઊપજે છે તે દેવોથી ઊપજે છે, ‘ઇહ તામ્બઃ સર્વં પ્રદેયમ્’— આ લોકમાં તે દેવોના નિમિત્તે બધું આપવું જોઈએ. જીવોને પણ મારીને તેમને ચડાવો. ‘ઇતિ દુર્વિવેકકલિતાં ધિષણાં પ્રાપ્ય દેહિનઃ ન હિંસ્યાઃ’— એવી અવિવેકવાળી બુદ્ધિથી પ્રાણીને મારવા નહિ.

ભાવાર્થ:- દેવ, દેવી, ક્ષેત્રપાળ, કાલી, મહાકાલી, ચંડી, ચામુંડા ઇત્યાદિને અર્થે હિંસા ન કરવી. પરજીવને મારવાથી પોતાનું ભલું કેવી રીતે થાય? બિલકુલ ન થાય. ૮૦.

**પૂજ્યનિમિત્તં ઘાતે છાગાદીનાં ન કોઽપિ દોષોઽસ્તિ ।
ઇતિ સંપ્રધાર્ય કાર્યં નાતિથયે સત્ત્વસંજ્ઞપનમ્ ॥ ૮૧ ॥**

અન્યાર્થ:- [પૂજ્યનિમિત્તં] ‘પૂજવા યોગ્ય પુરુષોને માટે [છાગાદીનાં] બકરા વગેરે જીવોનો [ઘાતે] ઘાત કરવામાં [કઃ અપિ] કોઈ પણ [દોષઃ] દોષ [નાસ્તિ] નથી’ [ઇતિ] એમ [સંપ્રધાર્ય] વિચારીને [અતિથયે] અતિથિ અથવા શિષ્ટ પુરુષોને માટે [સત્ત્વસંજ્ઞપનમ્] જીવોનો ઘાત [ન કાર્યમ્] કરવો ન જોઈએ.

ટીકા:- ‘પૂજ્યનિમિત્તં છાગાદીનાં ઘાતે કોઽપિ દોષઃ ન અસ્તિ’— પોતાના ગુરુ માટે બકરાદિ જીવોના ઘાતમાં કાંઈ દોષ નથી, ‘ઇતિ સંપ્રધાર્ય અતિથયે સત્ત્વસંજ્ઞપનમ્ ન કાર્યમ્’— એમ વિચારીને અતિથિ (ફકીરાદિ ગુરુ) માટે જીવોનો ઘાત ન કરવો.

ભાવાર્થ:- પાપી, વિષયલંપટી અને જીભના લાલચુ એવા પોતાને અને બીજા જીવોને નરકમાં લઈ જવાને તૈયાર થનાર એવા કુગુરુના નિમિત્તે પણ હિંસા કરવી યોગ્ય નથી. હિંસાથી તેનો અને પોતાનો મોક્ષ કેવી રીતે થશે? મતલબ કે થતો નથી. ૮૧.

**બહુસત્ત્વઘાતજનિતાદશનાદ્વરમેકસત્ત્વઘાતોત્થમ્ ।
ઇત્યાકલય્ય કાર્યં ન મહાસત્ત્વસ્ય હિંસનં જાતુ ॥ ૮૨ ॥**

અન્યાર્થ:- [બહુસત્ત્વઘાતજનિતાત્] ‘ઘણા પ્રાણીઓના ઘાતથી ઉત્પન્ન થયેલ [અશનાત્] ભોજન કરતાં [એકસત્ત્વઘાતોત્થમ્] એક જીવના ઘાતથી ઉત્પન્ન થયેલું ભોજન [વરમ્] સારું છે’ [ઇતિ] એમ [આકલય્ય] વિચારીને [જાતુ] કદીપણ [મહાસત્ત્વસ્ય] મોટા ત્રસ જીવનો [હિંસનં] ઘાત [ન કાર્યમ્] કરવો ન જોઈએ.

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૭૩

ટીકા:- ‘બહુસત્ત્વઘાતજનિતાત્ અશનાત્ એક સત્ત્વઘાતોત્થમ્ વરમ્’- ઘણા જીવોના નાશથી ઉત્પન્ન થયેલા ભોજન કરતાં એક જીવને મારવાથી ઊપજેલું ભોજન ઉત્કૃષ્ટ છે ‘ઇતિ આકલય્ય જાતુ મહાસત્ત્વસ્ય હિંસનં ન કાર્યમ્’- એમ વિચારીને કદીપણ મોટા જીવની હિંસા ન કરવી.

ભાવાર્થ:- કોઈ કહે છે કે અન્નના આહારમાં ઘણા જીવો મરે છે માટે એક મોટો જીવ મારીને ભોજન કરીએ તો ઘણું સારું- એમ માની પંચેન્દ્રિય જીવોનો ઘાત કરે છે. ત્યાં હિંસા તો પ્રાણઘાતથી છે. એકેન્દ્રિય કરતાં પંચેન્દ્રિયના દ્રવ્યપ્રાણ અને ભાવપ્રાણ ઘણા-વધારે હોય છે. માટે જ એવો ઉપદેશ છે કે ઘણા એકેન્દ્રિય જીવને મારવા કરતાં દ્વીન્દ્રિય જીવને મારવાનું અનેકગણું પાપ છે તો પંચેન્દ્રિયને મારવાથી કેમ ઘણું પાપ ન થાય? વળી બે ઇન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય જીવને મારવામાં તો માંસનો આહાર થાય છે. તેના દોષ આગળ કહ્યા જ છે. માટે આ પ્રમાણે શ્રદ્ધાન કરવું. ૮૨.

**રક્ષા ભવતિ બહૂનામેકસ્યૈવાસ્ય જીવહરણેન ।
ઇતિ મત્વા કર્તવ્યં ન હિંસનં હિંસ્રસત્ત્વાનામ્ ॥ ૮૩ ॥**

અન્યાર્થ:- [અસ્ય] ‘આ [એકસ્ય એવ] એક જ [જીવહરણેન] જીવનો ઘાત કરવાથી [બહૂનામ્] ઘણા જીવોની [રક્ષા ભવતિ] રક્ષા થાય છે’ [ઇતિ મત્વા] એમ માનીને [હિંસ્રસત્ત્વાનામ્] હિંસક જીવોની પણ [હિંસનં] હિંસા [ન કર્તવ્યમ્] ન કરવી જોઈએ.

ટીકા:- ‘અસ્ય એકસ્ય એવ જીવહરણેન બહૂનામ્ રક્ષા ભવતિ’- આનો એક જ જીવ મારવાથી ઘણા જીવોની રક્ષા થાય છે ‘ઇતિ મત્વા હિંસ્ર સત્ત્વાનાં હિંસનં ન કાર્યમ્’- એમ જાણીને હિંસક જીવનો પણ ઘાત ન કરવો.

ભાવાર્થ:- સાપ, વીંછી, નાહર, સિંહ ઇત્યાદિ બીજા જીવોને મારનારહિંસક જીવોને મારવાથી ઘણા જીવ બચે છે માટે એને મારવામાં પાપ નથી-એવું શ્રદ્ધાન ન કરવું, કેમકે એને તો એના કાર્યનું પાપ લાગે છે. લોકમાં અનેક જીવો પાપ-પુણ્ય ઉપજાવે છે, તેમાં આને શું? તે હિંસક જીવો હિંસા કરે છે તો તેમને પાપ લાગશે. પોતે તેમની હિંસા કરીને શા માટે પાપ ઉપજાવે? ૮૩.

**બહુસત્ત્વઘાતિનોઽમી જીવન્ત ઉપાર્જયન્તિ ગુરુ પાપમ્ ।
ઇત્યનુકમ્પાં કૃત્વા ન હિંસનીયાઃ શરીરિણો હિંસ્રાઃ ॥ ૮૪ ॥**

૭૪]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

અન્યયાર્થ:- [बहुसत्त्वघातिनः] ‘ ઘણા જીવના ઘાતક [અમી] આ જીવો [જીવન્તઃ] જીવતા રહેશે તો [ગુરુ પાપમ્] ઘણું પાપ [ઉપાર્જયન્તિ] ઉપાર્જન કરશે ’ [इति] એ પ્રકારની [अनुकम्पां कृत्वा] દયા લાવીને [हिंसाः शरीरिणः] હિંસક જીવોને [न हिंसनीयाः] મારવા ન જોઈએ.

ટીકા:- बहुसत्त्वघातिनः अमी जीवन्तः गुरु पापं उपार्जयन्ति’- ઘણાં જીવોને મારનારા આ પાપી જીવતા રહે તો ઘણાં પાપ ઉપજાવશે એમ ‘ इति अनुकम्पां कृत्वा हिंसाः शरीरिणः न हिंसनीयाः’- દયા કરીને હિંસક જીવોને ન મારવા.

ભાવાર્થ:- બાજ, સમળી વગેરે જે જે હિંસક છે તે જીવતા રહે તો ઘણાં પાપ કરશે અને ઘણાં જીવોને મારશે માટે એને મારવા-એવું શ્રદ્ધાન ન કરવું. તેમની હિંસાનું પાપ તેમને છે, પોતાને શું? બને તો તે પાપક્રિયા છોડાવી દેવી. ૮૪.

बहुदुःखासंज्ञपिताः प्रयान्ति त्वचिरेण दुःखविच्छित्तिम् ।

इति वासनाकृपाणीमादाय न दुःखिनोऽपि हन्तव्याः ॥ ८५ ॥

અન્યયાર્થ:- [तु] અને [बहुदुःखासंज्ञपिताः] ‘અનેક દુઃખોથી પીડિત જીવ [અચિરેણ] થોડા જ સમયમાં [दुःखविच्छित्तिम्] દુઃખનો અંત [प्रयान्ति] પામશે ’ [इति वासनाकृपाणीः] એ પ્રકારની વાસના અથવા વિચારરૂપી તલવાર [आदाय] લઈને [दुःखिनः अपि] દુઃખી જીવોને પણ [न हन्तव्याः] મારવા ન જોઈએ.

ટીકા:- ‘तु बहुदुःखासंज्ञपिताः अचिरेण दुःखविच्छित्तिम् प्रयान्ति’- એ જીવ ઘણાં દુઃખથી પીડાય છે, જો એને મારીએ તો તેમનું બધું દુઃખ નાશ પામે. ‘इति वासनाकृपाणी आदाय दुःखिनः अपि न हन्तव्याः’- એવી ખોટી વાસનારૂપી તલવાર ગ્રહણ કરીને દુઃખી જીવોને પણ ન મારવા.

ભાવાર્થ:- આ જીવ રોગથી અથવા ગરીબાઈ આદિથી બહુ જ દુઃખી છે, જો એને મારીએ તો તે દુઃખથી છૂટી જાય- એવી શ્રદ્ધા ન કરવી. મનુષ્ય અને તિર્યંચનું આયુષ્ય પુણ્યના ઉદયથી ઘણું ઢોલ છે, માટે તેનું વેદન કરવું. અથવા જેવો તેને ઉદય છે તેવો ભોગવે છે, પોતે હિંસા કરીને પાપ શા માટે ઊપજાવવું? ૮૫.

कृच्छ्रेण सुखावासिर्भवन्ति सुखिनो हताः सुखिन एव ।

इति तर्कमण्डलाग्रः सुखिनां घाताय नादेयः ॥ ८६ ॥

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૭૫

અન્વયાર્થ:- [સુખાવાસિ] ‘ સુખની પ્રાપ્તિ [કૃચ્છ્રેણ] કષ્ટથી થાય છે, માટે [હતા:] મારવામાં આવેલા [સુખિન:] સુખી જીવ [સુખિન: એવ] સુખી જ [ભવન્તિ] થશે ’ [ઇતિ] એમ [તર્કમણ્ડલાગ્ર:] કુતર્કનું ખડ્ગ [સુખિનાં ઘાતાય] સુખીઓના ઘાત માટે [નાદેય:] અંગીકાર કરવું ન જોઈએ.

ટીકા:- ‘ કૃચ્છ્રેણ સુખાવાસિ: ’- કષ્ટથી સુખથી પ્રાપ્તિ થાય છે. ‘ સુખિન: હતા: સુખિન: એવ ભવન્તિ ’- તેથી સુખી જીવોને મારીએ તો તેઓ પરલોકમાં પણ સુખી જ થાય છે. ‘ સુખનાં ઘાતાય ઇતિ તર્કમણ્ડલાગ્ર: ન આદેય: ’- સુખી જીવોના ઘાત માટે આ પ્રકારનો વિચાર કોઈએ ન કરવો.

ભાવાર્થ:- સુખ કષ્ટથી થાય છે. માટે આ સુખી જીવને કાશીનું કરવત વગેરે પ્રકારથી મારીએ તો પરલોકમાં પણ તે સુખી થાય-એવું શ્રદ્ધાન ન કરવું. આ રીતે મરવાથી કે મારવાથી સુખી કેવી રીતે થાય ? સુખી તો સત્ય ધર્મના સાધનથી થાય છે. ૮૬.

**ઉપલબ્ધિસુગતિસાધનસમાધિસારસ્ય ભૂયસોઽભ્યાસાત્ ।
સ્વગુરોઃ શિષ્યેણ શિરો ન કર્ત્તનીયં સુધર્મમભિલષિતા ॥ ૮૭ ॥**

અન્વયાર્થ:- [સુધર્મ અભિલષિતા] સત્યધર્મના અભિલાષી [શિષ્યેણ] શિષ્ય દ્વારા [ભૂયસ: અભ્યાસાત્] અધિક અભ્યાસથી [ઉપલબ્ધિ સુગતિસાધનસમાધિસારસ્ય] જ્ઞાન અને સુગતિ કરવામાં કારણભૂત સમાધિનો સાર પ્રાપ્ત કરનાર [સ્વગુરોઃ] પોતાના ગુરુનું [શિર:] મસ્તક [ન કર્ત્તનીયમ્] કાપવું ન જોઈએ.

ટીકા:- ‘ સુધર્મ અભિલષિતા શિષ્યેણ સ્વગુરોઃ શિરં ન કર્ત્તનીયમ્ ’- ધર્મને ચાહનાર શિષ્યે પોતાના ગુરુનું મસ્તક ન કાપવું જોઈએ. કેવા છે ગુરુ ? ‘ ભૂયસ: અભ્યાસાત્ ઉપલબ્ધિ સુગતિ સાધન સમાધિસારસ્ય ’- ઘણા અભ્યાસથી જેમણે સુગતિના કારણભૂત સમાધિનો સાર મેળવ્યો છે તેવા છે.

ભાવાર્થ:- આપણા ગુરુ અભ્યાસમાં લાગી ગયા છે (ધ્યાન-સમાધિમાં મગ્ન છે), અભ્યાસ ઘણો કર્યો, હવે જો એમના પ્રાણોનો અંત કરીએ તો તે ઉચ્ચ પદને પામે- એમ વિચાર કરીને શિષ્યે પોતાના ગુરુનું મસ્તક કાપવું યોગ્ય નથી. જો તેમણે સાધન કર્યું છે તો તેઓ જ પોતાનું ફળ આગળ પામશે. તું હિંસા કરીને પાપ શા માટે ઉપજાવે છે. ? ૮૭.

ધનલવપિપાસિતાનાં વિનેયવિશ્વાસનાય દર્શયતામ્ । ઙ્ઙતિતિઘટચટકમોક્ષં શ્રદ્ધેયં નૈવ ખારપટિકાનામ્ ॥ ૮૮ ॥

અન્યયાર્થ:- [ધનલવપિપાસિતાનાં] થોડાક ધનના લોભી અને [વિનેયવિશ્વાસનાય દર્શયતામ્] શિષ્યોને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવા માટે દેખાડનાર [ખારપટિકાનામ્] ખારપટિકોના [ઙ્ઙતિતિઘટચટકમોક્ષં] શીઘ્ર ઘડો ફૂટવાથી ચકલીના મોક્ષની જેમ મોક્ષનું [નૈવ શ્રદ્ધેયમ્] શ્રદ્ધાન ન કરવું જોઈએ.

ટીકા:- ‘ખારપટિકાનાં ઙ્ઙતિતિઘટચટકમોક્ષં નૈવ શ્રદ્ધેયમ્’— એક ખારપટિક મત છે; તેઓ તત્કાળ ઘડાના પક્ષીના મોક્ષ સમાન મોક્ષ કહે છે તેનું શ્રદ્ધાન ન કરવું.

ભાવાર્થ:- કોઈ ખારપટિક નામનો મત છે, જેમાં મોક્ષનું સ્વરૂપ એવું કહ્યું છે કે જેમ ઘડામાં પક્ષી કેદ થયેલું છે, જો ઘડો ફોડી નાખવામાં આવે તો પક્ષી બંધનમાંથી મુક્ત થઈ જાય. તેમ આત્મા શરીરમાં બંધ થયેલ છે, જો શરીરનો નાશ કરીએ તો આત્મા બંધનરહિત-મુક્ત થાય. આવું શ્રદ્ધાન ન કરવું. કેમ કે આવું શ્રદ્ધાન હિંસાનું કારણ છે. અંતરંગ કાર્મણ શરીરના બંધનરહિત આત્મા એમ મુક્ત કેવી રીતે થાય? કેવા છે ખારપટિક? ‘ધનલવપિપાસિતાનામ્’— થોડાક ધનના લોભી છે. વળી કેવા છે? ‘વિનેયવિશ્વાસનાય દર્શયતામ્’— શિષ્યોને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવા માટે કેટલીક રીતો બતાવે છે. માટે એમના કથનનું શ્રદ્ધાન ન કરવું. ૮૮.

દૃષ્ટ્વાપરં પુરસ્તાદશનાય ક્ષામકુક્ષિમાયાન્તમ્ । નિજમાંસદાનરભસાદાલભનીયો ન ચાત્માપિ ॥ ૮૯ ॥

અન્યયાર્થ:- [ચ] અને [અશનાય] ભોજન માટે [પુરસ્તાત્] પાસે [આયાન્તમ્] આવેલા [અપરં] અન્ય [ક્ષામકુક્ષિમ્] ભૂખ્યા પુરુષને [દૃષ્ટ્વા] જોઈને [નિજમાંસદાનરભસાત્] પોતાના શરીરનું માંસ દેવાની ઉત્સુકતાથી [આત્માપિ] પોતાનો પણ [ન આલભનીયઃ] ઘાત કરવો ન જોઈએ.

ટીકા:- ‘ચ અશનાય આયન્તં ક્ષામકુક્ષિં પુરસ્તાત્ દૃષ્ટ્વા નિજમાંસદાનરભસાત્ આત્મા અપિ ન આલભનીયઃ’— ભોજન લેવા માટે આવેલા દુર્બળ શરીરવાળા મનુષ્યને પોતાની સામે જોઈને પોતાનું માંસ દેવાના ઉત્સાહથી પોતાના શરીરનો પણ ઘાત ન કરવો.

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૭૭

ભાવાર્થ:- કોઈ માંસભક્ષી જીવ ભોજન માટે પોતાની પાસે આવ્યો. તેને જોઈ તેના માટે પોતાના શરીરનો પણ ઘાત ન કરવો, કારણ કે માંસભક્ષી પાત્ર નથી. માંસનું દાન તે ઉત્તમ દાન નથી. ૮૯.

**કો નામ વિશતિ મોહં નયમજ્ઞવિશારદાનુપાસ્ય ગુરુન્ ।
વિદિતજિનમતરહસ્યઃ શ્રયન્નહિંસાં વિશુદ્ધમતિ ॥ ૧૦ ॥**

અન્યાર્થ:- [નયમજ્ઞવિશારદાન] નયના ભંગો જાણવામાં પ્રવીણ [ગુરુન્] ગુરુઓની [ઉપાસ્ય] ઉપાસના કરીને [વિદિતજિનમતરહસ્યઃ] જૈનમતનું રહસ્ય જાણનાર [કો નામ] એવો કોણ [વિશુદ્ધમતિઃ] નિર્મળ બુદ્ધિધારી છે જે [અહિંસાં શ્રયન્] અહિંસાનો આશ્રય લઈને [મોહં] મૂઢતાને [વિશતિ] પ્રાપ્ત થશે ?

ટીકા:- ‘નામ નયમજ્ઞવિશારદાનુ ગુરુન્ ઉપાસ્ય કઃ મોહં વિશતિ’- હે જીવ, નયના ભેદો જાણવામાં પ્રવીણ એવા ગુરુનું સેવન કરીને કયો જીવ મોહને પ્રાપ્ત થાય ? ન થાય.

ભાવાર્થ:- જીવને સારા-નરસાનું હિત-અહિતનું શ્રદ્ધાન ગુરુના ઉપદેશથી થાય છે. પૂર્વોક્ત અશ્રદ્ધાની કુગુરુના ભરમાવવાથી અન્યથા પ્રવર્તે છે. પણ જે જીવે સર્વ નયના જાણનાર પરમ ગુરુની સેવા કરી છે તે કેવી રીતે ભ્રમમાં પડે? ન જ પડે. કેવો છે તે જીવ? ‘વિદિતજિનમતરહસ્યઃ’- જેણે જૈનમતનું રહસ્ય જાણ્યું છે તેવો છે. વળી કેવો છે? ‘અહિંસાં શ્રયન્’- દયા જ ધર્મનું સ્વરૂપ છે એમ જાણી તેને અંગીકાર કરે છે. અને ‘વિશુદ્ધમતિઃ’- જેની બુદ્ધિ નિર્મળ છે એવો જીવ મોહને પ્રાપ્ત થતો નથી. આ રીતે દયાધર્મને દૃઢ કર્યો. એ પ્રમાણે અહિંસા વ્રતનું વર્ણન કર્યું. ૯૦.

સત્ય વ્રત

**यदिदं प्रमादयोगादसदभिधानं विधीयते किमपि ।
तदनृतमपि विज्ञेयं तद्भेदाः सन्ति चत्वारः ॥ ११ ॥**

અન્યાર્થ:- [યત્] જે [કિમપિ] કાંઈ [પ્રમાદયોગાત્] પ્રમાદ કષાયના યોગથી [ઇદં] આ [અસદભિધાનં] સ્વપરને હાનિકારક અથવા અન્યથારૂપ વચન [વિધીયતે] કહેવામાં આવે છે [તત્] તેને [અનૃતં અપિ] નિશ્ચયથી જાહું [વિજ્ઞેયમ્] જાણવું જોઈએ. [તદ્ભેદાઃ] તેના ભેદ [ચત્વારઃ] ચાર [સન્તિ] છે.

ટીકા:- ‘યત્ કિમપિ પ્રમાદયોગાત્ इदं असत् अभिधानं विधीयते तत् अनृतं अपि विज्ञेयम्’— જે કાંઈ પ્રમાદ સહિતના યોગના હેતુથી આ અસત્ય એટલે બૂરું અથવા અન્યથારૂપ વચન છે તેને નિશ્ચયથી અનૃત જાણવું. ‘तद्भेदाः चत्वारः सन्ति’— તે અસત્યવચનના ચાર ભેદ છે. ૯૧.

તે આગળ કહીએ છીએ. તેમાં પ્રથમ ભેદ કહે છે:-

**स्वक्षेत्रकालभावैः सदपि हि यस्मिन्निषिध्यते वस्तु ।
तत्प्रथममसत्यं स्यान्नास्ति यथा देवदत्तोऽत्र ॥ १२ ॥**

અન્યયાર્થ:- [યસ્મિન્] જે વચનમાં [સ્વક્ષેત્રકાલભાવૈઃ] પોતાનાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવથી [સત્ અપિ] વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ [વસ્તુ] વસ્તુનો [નિષિદ્યતે] નિષેધ કરવામાં આવે છે [તત્] તે [પ્રથમમ્] પ્રથમ [અસત્યં] અસત્ય [સ્યાત્] છે. [યથા] જેમ કે [અત્ર] ‘અહીં [દેવદત્તઃ] દેવદત્ત [નાસ્તિ] નથી.’

ટીકા:- ‘યસ્મિન્ સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈઃ સત્ અપિ વસ્તુ નિષિદ્યતે તત્ પ્રથમં અસત્યં સ્યાત્’— જે વચનમાં પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવથી સત્તારૂપે વિદ્યમાન એવા પદાર્થનો પણ નિષેધ કરવામાં આવે કે પદાર્થ નથી; તે પ્રથમ ભેદરૂપ અસત્ય છે. દષ્ટાંત કહે છે— ‘યથા અત્ર દેવદત્તઃ નાસ્તિ’— જેમકે અહીં દેવદત્ત નથી.

ભાવાર્થ:- કોઈ ક્ષેત્રમાં દેવદત્ત નામનો પુરુષ બેઠો હતો, ત્યાં કોઈએ પૂછ્યું કે અહીં દેવદત્ત છે? ત્યાં ઉત્તર આપ્યો કે અહીં તો દેવદત્ત નથી. આ રીતે પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવથી જે વસ્તુ અસ્તિરૂપ હોય તેને નાસ્તિરૂપ કહીએ તે અસત્યનો પ્રથમ ભેદ છે. અસ્તિ વસ્તુને નાસ્તિ કહેવું તે. જે કોઈ તે પદાર્થ છે તેને તો દ્રવ્ય કહીએ. જે ક્ષેત્રમાં એકત્વરૂપ થઈને રહે છે તેને ક્ષેત્ર કહીએ. જે કાળે જે રીતે પરિણમે તેને કાળ કહીએ. તે પદાર્થનો જે કાંઈ નિજભાવ છે તેને ભાવ કહીએ. આ પોતાનાં ચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ સર્વ પદાર્થ અસ્તિત્વરૂપ છે. અહીં દેવદત્તનાં પોતાનાં ચતુષ્ટય તો હતાં જ, પરંતુ નાસ્તિરૂપ જે કહ્યું તે જ અસત્ય વચન થયું. ૯૨.

આગળ બીજો ભેદ કહે છે:-

**असदपि हि वस्तुरूपं यत्र परक्षेत्रकालभावैस्तैः ।
उद्भाव्यते द्वितीयं तदनृतमस्मिन् यथास्ति घटः ॥ १३ ॥**

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૭૯

અન્યાર્થ:- [હિ] નિશ્ચયથી [યત્ર] જે વચનમાં [તૈઃ પરક્ષેત્રકાલભાવૈઃ] તે પરદ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી [અસત્ અપિ] અવિદ્યમાન હોવા છતાં પણ [વસ્તુરૂપં] વસ્તુનું સ્વરૂપ [ઉદ્ભાવ્યતે] પ્રકટ કરવામાં આવે છે [તત્] તે [દ્વિતીયં] બીજું [અનૃતમ્] અસત્ય [સ્યાત્] છે, [યથા] જેમકે [અસ્મિન્] અહીં [ઘટ અસ્તિ] ઘડો છે.

ટીકા:- ‘હિ યત્ર તૈઃ પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈઃ વસ્તુરૂપં અસત્ અપિ ઉદ્ભાવ્યતે તત્ દ્વિતીયં અનૃતં’— નિશ્ચયથી જે વચનમાં પરદ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવથી પદાર્થ સત્તારૂપ નથી તોપણ ત્યાં પ્રગટ કરવું તે બીજું અસત્ય છે. તેનું ઉદાહરણ:- ‘યથા અસ્મિન્ ઘટઃ અસ્તિઃ’— જેમ કે અહીં ઘડો છે.

ભાવાર્થ:- કોઈ ક્ષેત્રમાં ઘડો તો હતો નહિ તેથી તે વખતે તેનાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ જ નહોતાં; બીજો પદાર્થ હતો તેથી તે વખતે તેનાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ હતાં. કોઈએ પૂછ્યું કે અહીં ઘડો છે કે નહિ? ત્યાં ઘડો છે એમ કહેવું તે બીજો અસત્યનો ભેદ થયો, કેમકે નાસ્તિરૂપ વસ્તુને અસ્તિ કહી.

આગળ ત્રીજો ભેદ કહે છે:-

**વસ્તુ સદપિ સ્વરૂપાત્ પરરૂપેનાભિધીયતે યસ્મિન્ ।
અનૃતમિદં ચ તૃતીયં વિજ્ઞેયં ગૌરિતિ યથાઽશ્વઃ ॥ ૧૪ ॥**

અન્યાર્થ:- [ચ] અને [અસ્મિન્] જે વચનમાં [સ્વરૂપાત્] પોતાના ચતુષ્ટયથી [સત્ અપિ] વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ [વસ્તુ] પદાર્થ [પરરૂપેણ] અન્ય સ્વરૂપે [અભિધીયતે] કહેવામાં આવે છે તે [ઇદં] આ [તૃતીયં અનૃતં] ત્રીજું અસત્ય [વિજ્ઞેયં] જાણવું [યથા] જેમ [ગૌઃ] બળદ [અશ્વઃ] ઘોડો છે [ઇતિ] એમ કહેવું તે.

ટીકા:- ‘ચ યસ્મિન્ સત્ અપિ વસ્તુ પરરૂપેણ અભિધીયતે ઇદં તૃતીયં અનૃતં વિજ્ઞેયં’— જે વચનમાં પોતાનાં ચતુષ્ટયમાં વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ તે પદાર્થને અન્ય પદાર્થરૂપે કહેવો તે ત્રીજું અસત્ય જાણવું. તેનું ઉદાહરણ:- યથા ગૌઃ અશ્વઃ—જેમ કે બળદને ઘોડો કહેવો તે.

ભાવાર્થ:- કોઈ ક્ષેત્રમાં બળદ પોતાના ચતુષ્ટયમાં હતો, ત્યાં કોઈએ પૂછ્યું કે અહીં શું છે? ત્યારે એમ કહેવામાં આવે કે અહીં ઘોડો છે, તે ત્રીજો અસત્યનો ભેદ છે. વસ્તુને અન્યરૂપે કહેવી તે. ૯૪.

આગળ ચોથો ભેદ કહે છે:-

**ગર્હિતમવદ્યસંયુતમપ્રિયમપિ ભવતિ વચનરૂપં યત્ ।
સામાન્યેન ત્રેધા મતિમદમનૃતં તુરીયં તુ ॥ ૧૫ ॥**

અન્યયાર્થ:- [તુ] અને [ઇદં] આ [તુરીયં] ચોથું [અનૃતં] અસત્ય [સામાન્યેન] સામાન્યરૂપે [ગર્હિતમ્] ગર્હિત, [અવદ્યસંયુતમ્] પાપ સહિત [અપિ] અને [અપ્રિયમ્] અપ્રિય- એ રીતે [ત્રેધા] ત્રણ પ્રકારનું [મતમ્] માનવામાં આવ્યું છે. [યત્] કે જે [વચનરૂપં] વચનરૂપ [ભવતિ] છે.

ટીકા:- ‘તુ ઇદં તુરીયં અનૃતં સામાન્યેન ત્રેધા મતમ્-યત્ અપિ વચનરૂપં ગર્હિતં અવદ્યસંયુતં અપ્રિયં ભવતિ’- આ ચોથો જૂઠનો ભેદ ત્રણ પ્રકારે છે. ૧. વચનથી નિંદાના શબ્દો કહેવા. ૨. હિંસા સહિત વચન બોલવાં, ૩. અપ્રિય વચન અર્થાત્ બીજાને ખરાબ લાગે તેવાં વચન બોલવાં. આ ત્રણ ભેદ છે. ૯૫.

આગળ ત્રણ ભેદોનું અલગ અલગ વર્ણન કરે છે. પહેલાં
ગર્હિતનું સ્વરૂપ કહે છે:-

**પૈશૂન્યહાસગર્ભ કર્કશમસમજ્જસં પ્રલપિતં ચ ।
અન્યદપિ યદુત્સૂત્રં તત્સર્વં ગર્હિતં ગદિતમ્ ॥ ૧૬ ॥**

અન્યયાર્થ:- [પૈશૂન્યહાસગર્ભ] દુષ્ટતા અથવા ક્રુથલીરૂપ હાસ્યવાણું [કર્કશં] કઠોર, [અસમજ્જસં] મિથ્યાશ્રદ્ધાનવાણું [ચ] અને [પ્રલપિતં] પ્રલાપરૂપ (બકવાદ) તથા [અન્યદપિ] બીજું પણ [યત્] જે [ઉત્સૂત્રં] શાસ્ત્ર-વિરુદ્ધ વચન છે [તત્સર્વં] તે બધાંને [ગર્હિતં] નિંદા વચન [ગદિતમ્] કહ્યું છે.

ટીકા:- ‘યત્ વચનં પૈશૂન્યહાસગર્ભ કર્કશં અસમજ્જસં પ્રલપિતં ચ અન્યત્ અપિ ઉત્સૂત્રં તત્ ગર્હિતમ્ ગદિતમ્’- જે વચન દુષ્ટતા સહિતનું હોય, બીજા જીવનું બૂરું કરનાર હોય, પોતાને રૌદ્રધ્યાન થાય તેવું હોય, તથા હાસ્યમિશ્રિત હોય, અન્ય જીવના મર્મને ભેદનારું હોય, પોતાને પ્રમાદ કરાવનારું હોય, કર્કશ-કઠોર હોય, અસમંજસ-મિથ્યાશ્રદ્ધા કરાવનાર હોય અને અપ્રમાણરૂપ હોય તે તથા બીજાં પણ જે શાસ્ત્ર-વિરુદ્ધ વચનો છે તે બધાં ગર્હિત વચનમાં જ ગર્ભિત છે. ૯૬.

આગળ અવધસંયુત જૂઠનું સ્વરૂપ લખે છે:-

**છેદનભેદનમારણકર્ષણવાણિજ્યચૌર્યવચનાદિ ।
તત્સાવદ્યં યસ્માત્પ્રાણિવધાદ્યાઃ પ્રવર્તન્તે ॥ ૧૭ ॥**

અન્યયાર્થ:- [યત્] જે [છેદનભેદનમારણકર્ષણવાણિજ્યચૌર્યવચનાદિ] છેદન, ભેદન, મારણ, શોષણ અથવા વ્યાપાર કે ચોરી આદિના વચન છે [તત્] તે બધાં [સાવદ્યં] પાપયુક્ત વચન છે, [યસ્માત્] કારણ કે એ [પ્રાણિવધાદ્યાઃ] પ્રાણીહિંસા વગેરે પાપરૂપે [પ્રવર્તન્તે] પ્રવૃત્તિ કરે છે.

ટીકા:- ‘યત્ છેદન ભેદન મારણ કર્ષણ વાણિજ્ય ચૌર્ય વચનાદિ તત્ સર્વ સાવદ્યં અસ્તિ યસ્માત્ પ્રાણિવધાદ્યાઃ પ્રવર્તન્તે’- અર્થ:- જે નાક વગેરે છેદવાનું વચન, કાપવાનું, મારવાનું, ખેંચવાનું, વ્યાપાર કરવાનું ચોરી કરવાનું વગેરે વચન કહેવાં તે બધું અવધસંહિત જૂઠનું સ્વરૂપ છે. એનાથી પ્રાણીઓનો ઘાત થાય છે. ૯૭.

આગળ અપ્રિય જૂઠનું સ્વરૂપ કહે છે:-

**અરતિકરં ભીતિકરં ખેદકરં વૈરશોકકલહકરમ્ ।
યદપરમપિ તાપકરં પરસ્ય તત્સર્વમપ્રિયં જ્ઞેયમ્ ॥ ૧૮ ॥**

અન્યયાર્થ:- [યત્] જે વચન [પરસ્ય] બીજા જીવને [અરતિકરં] અપ્રીતિ કરનાર, [ભીતિકરં] ભય ઉત્પન્ન કરનાર, [ખેદકરં] ખેદ કરનાર, [વૈરશોકકલહકરં] વેર શોક અને ક્રોધો કરાવનાર હોય તથા જે [અપરમપિ] બીજા પણ [તાપકરં] સંતાપોને કરાવનારું હોય [તત્] તે [સર્વ] બધું જ [અપ્રિયમ્] અપ્રિય [જ્ઞેયમ્] જાણવું.

ટીકા:- ‘યત્ વચનં પરસ્ય અરતિકરં ભીતિકરં ખેદકરં વૈરશોકકલહકરં તથા અપરમપિ તાપકરં તત્સર્વ અપ્રિયં જ્ઞેયમ્’- અર્થ:- જે વચન બીજાને અરતિ કરનાર અર્થાત્ બૂરું લાગે તેવું હોય, ભય ઉપજાવનાર હોય, ખેદ ઉત્પન્ન કરનાર હોય, તથા વેરશોક અને કલહ કરવાવાળું હોય તથા બીજું જે દુઃખ તે ઉત્પન્ન કરનાર હોય તે સર્વ વચન અપ્રિય જૂઠનો ભેદ છે. ૯૮.

જૂઠ વચનમાં હિંસાનો સદ્ભાવ

**સર્વસ્મિન્નપ્યસ્મિન્નમત્તયોગૈકહેતુકથનં યત્ ।
અનૂતવચનેઽપિ તસ્માન્નિયતં હિંસા સમવતરતિ ॥ ૧૯ ॥**

અન્યાર્થ:- [યત્] જે કારણે [અસ્મિન્] આ [સર્વસ્મિન્નપિ] બધાં જ વચનોમાં [પ્રમત્તયોગૈકહેતુકથનં] પ્રમાદ સહિત યોગ જ એક હેતુ કહેવામાં આવ્યો છે, [તસ્માત્] તેથી [અનૃતવચને] અસત્ય વચનમાં [અપિ] પણ [હિંસા] હિંસા [નિયતં] નિશ્ચિતરૂપે [સમવતરતિ] આવે છે.

ટીકા:- યત્ અસ્મિન્ સર્વસ્મિન્ અપિ અનૃતવચને પ્રમત્તયોગૈકહેતુકથનં અસ્તિ તસ્માત્ અનૃતવચને હિંસા નિયતં સમવતરતિ’— અર્થ:- આ સર્વ પ્રકારનાં જૂઠ વચનોમાં પ્રમાદયોગ જ કારણ છે તેથી જૂઠ વચન બોલવામાં હિંસા અવશ્ય જ થાય છે, કારણ કે હિંસા પ્રમાદથી જ થાય. પ્રમાદ વિના હિંસા થાય નહિ. જ્યાં પ્રમાદ ન હોય ત્યાં હિંસા હોય નહિ. અને જ્યાં પ્રમાદ છે ત્યાં હિંસા અવશ્ય થાય છે. “પ્રમત્તયોગાત્ પ્રાણવ્યપરોપણં હિંસા” ઇતિ વચનાત્— (પ્રમાદના યોગથી પ્રાણોનો ઘાત કરવો તે હિંસા છે એ વચન પ્રમાણે.) ૯૯.

પ્રમાદસહિત યોગ હિંસાનું કારણ:-

**હેતૌ પ્રમત્તયોગે નિર્દિષ્ટે સકલવિતથવચનાનામ્ ।
હેયાનુષ્ઠાનાદેરનુવદનં ભવતિ નાસત્યમ્ ॥ ૧૦૦ ॥**

અન્યાર્થ:- [સકલવિતથવચનાનામ્] સમસ્ત જૂઠ વચનોનો [પ્રમત્તયોગે] પ્રમાદસહિત યોગ [હેતૌ] હેતુ [નિર્દિષ્ટે સતિ] નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવ્યો હોવાથી [હેયાનુષ્ઠાનાદે:] હેય-ઉપાદેયાદિ અનુષ્ઠાનોનું [અનુવદનં] કહેવું [અસત્યમ્] જૂઠ [ન ભવતિ] નથી.

ટીકા:- ‘સકલ વિતથ વચનાનાં પ્રમત્તયોગે હેતૌ નિર્દિષ્ટે સતિ હેયાનુષ્ઠાનાદે: અનુવદનં અસત્યં ન ભવતિ’— અર્થ:- સમસ્ત જૂઠ વચનોનું કારણ પ્રમાદસહિત યોગને બતાવીને હેય અને ઉપાદેયનું વારંવાર કથન કરવું-ઉપદેશ કરવો તે જૂઠ નથી.

ભાવાર્થ:- જૂઠ વચનના ત્યાગી મહામુનિ હેય અને ઉપાદેયનો વારંવાર ઉપદેશ કરે છે; ત્યાં પાપની નિંદા કરતાં પાપી જીવને તેમનો ઉપદેશ બૂરો લાગે, અથવા કોઈને ધર્મોપદેશ આપવાથી ખરાબ લાગે, તે દુ:ખ પામે, પણ તે આચાર્યોને જૂઠનો દોષ લાગતો નથી. કેમકે તેમને પ્રમાદ (કષાય) નથી. પ્રમાદપૂર્વક વચનમાં જ હિંસા છે. તેથી જ કહ્યું છે કે પ્રમાદસહિત યોગથી વચન બોલવાં તે જ જૂઠ છે, અન્યથા નહિ. ૧૦૦.

એના ત્યાગનો પ્રકાર:-

**ભોગોપભોગસાધનમાત્રં સાવદ્યમક્ષમા મોક્તુમ્ ।
યે તેઽપિ શેષમનૃતં સમસ્તમપિ નિત્યમેવ મુચ્ચન્તુ ॥ ૧૦૧ ॥**

અન્યયાર્થ:- [ય] જે જીવ [ભોગોપભોગસાધનમાત્રં] ભોગ-ઉપભોગના સાધન માત્ર [સાવદ્યમ્] સાવદ્યવચન [મોક્તુમ્] છોડવાને [અક્ષમાઃ] અસમર્થ છે [તે અપિ] તેઓ પણ [શેષમ્] બાકીના [સમસ્તમપિ] સમસ્ત [અનૃતં] અસત્ય ભાષણનો [નિત્યમેવ] નિરંતર [મુચ્ચન્તુ] ત્યાગ કરે.

ટીકા:- ‘યે અપિ ભોગોપભોગસાધનમાત્રં સાવદ્યં મોક્તુમ્ અક્ષમાઃ (સન્તિ) તે અપિ શેષં સમસ્તમ્ અપિ અનૃતમ્ નિત્યં એવ મુચ્ચન્તુ’- અર્થ:- જે પ્રાણી પોતાના ન્યાયપૂર્વકના જે ભોગ-ઉપભોગ તેના કારણભૂત જે સાવદ્ય (હિંસાસહિત) વચન ત્યાગવાને અસમર્થ છે તેઓએ બીજાં બધાં જૂઠ વચનોનો હંમેશા ત્યાગ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ:- જૂઠનો ત્યાગ બે પ્રકારે છે. એક સર્વથા ત્યાગ, બીજો એકદેશ ત્યાગ. સર્વથા ત્યાગ તો મુનિધર્મમાં જ બને છે તથા એકદેશ ત્યાગ શ્રાવકધર્મમાં હોય છે. જો સર્વથા ત્યાગ બની શકે તો ઉત્તમ જ છે, કદાચ કપાયના ઉદયથી (અર્થાત્ કપાયવશ) સર્વથા ત્યાગ ન બને તો એકદેશ ત્યાગ તો અવશ્ય જ કરવો જોઈએ. કારણ કે શ્રાવક અવસ્થામાં અન્ય જૂઠના સર્વ ભેદોનો ત્યાગ કરે છે પણ સાવદ્ય જૂઠનો ત્યાગ કરી શકે નહિ, તો ત્યાં પણ પોતાના ભોગ-ઉપભોગના નિમિત્તે જ સાવદ્ય જૂઠ બોલે, પ્રયોજન વિના બોલે નહિ. ૧૦૧.

ત્રીજા ચોર્યપાપનું વર્ણન:-

**અવિતીર્ણસ્ય ગ્રહણં પરિગ્રહસ્ય પ્રમત્તયોગાદ્યત્ ।
તત્પ્રત્યેયં સ્તેયં સૈવ ચ હિંસા વધસ્ય હેતુત્વાત્ ॥ ૧૦૨ ॥**

અન્યયાર્થ:- [યત્] જે [પ્રમત્તયોગાત્] પ્રમાદકપાયના યોગથી [અવિતીર્ણસ્ય] આપ્યા વિના [પરિગ્રહસ્ય] સુવર્ણ વસ્ત્રાદિ પરિગ્રહનું [ગ્રહણં] ગ્રહણ કરે છે [તત્] તેને [સ્તેયં] ચોરી [પ્રત્યેયં] જાણવી જોઈએ. [ચ] અને [સા એવ] તે જ [વધસ્ય] વધનું [હેતુત્વાત્] કારણ હોવાથી [હિંસા] હિંસા છે.

ટીકા:- ‘યત્ પ્રમત્તયોગાત્ અવિતીર્ણસ્ય પરિગ્રહસ્ય ગ્રહણં તત્ સ્તેયં પ્રત્યેયં, ચ સૈવ હિંસા (ભવતિ) વધસ્ય હેતુત્વાત્’- અર્થ:- જે પ્રમાદના યોગથી દીધા વિના

૮૪]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

સુવર્ણ વસ્ત્રાદિ પરિગ્રહનું ગ્રહણ કરવું તેને જ ચોરી કહે છે. તે જ ચોરી હિંસા છે. કેમકે પોતાના અને પરના જીવના પ્રાણઘાતનું કારણ છે.

ભાવાર્થ:- પોતાને ચોરી કરવાના ભાવ થયા તે ભાવહિંસા અને જે પોતાને ચોર જાણતાં પ્રાણનો વિયોગ કરવામાં આવે તે દ્રવ્યહિંસા. જે જીવની વસ્તુ ચોરવામાં આવી તેને અંતરંગમાં પીડા થઈ તે તેની ભાવહિંસા છે અને તે વસ્તુના નિમિત્તે તેના જે દ્રવ્યપ્રાણ પુષ્ટ હતા તે પુષ્ટ પ્રાણોનો નાશ થયો, તે દ્રવ્યપ્રાણોમાં પીડા થઈ એ કારણે પરની દ્રવ્યહિંસા. આ રીતે ચોરી કરવાથી ચોરી કરનારની તથા જેની ચોરી થઈ છે તેની દ્રવ્યહિંસા અને ભાવહિંસા બન્ને પ્રકારે થાય છે. ૧૦૨.

ચોરી પ્રગટપણે હિંસા છે:-

अर्था नाम य एते प्राणा एते बहिश्चराः पुंसाम् ।

हरति स तस्य प्राणान् यो यस्य जनो हरत्यर्थान् ॥ १०३ ॥

અન્વયાર્થ:- [ય:] જે [જન:] મનુષ્ય [યસ્ય] જે જીવના [અર્થાન્] પદાર્થો અથવા ધન [હરતિ] હરે છે [સ:] તે મનુષ્ય [તસ્ય] તે જીવના [પ્રાણાન્] પ્રાણ [હરતિ] હરે છે, કેમકે જગતમાં [યે] જે [એતે] આ [અર્થા નામ] ધનાદિ પદાર્થો પ્રસિદ્ધિ છે [એતે] તે બધા જ [પુંસાં] મનુષ્યોને [બહિશ્ચરા: પ્રાણા:] બાહ્યપ્રાણ [સન્તિ] છે.

ટીકા:- ‘યે એતે અર્થા નામ એતે પુંસામ્ બહિશ્ચરા: પ્રાણા: સન્તિ યસ્માત્ ય: જન: યસ્ય અર્થાન્ હરતિ સ તસ્ય પ્રાણાન્ હરતિ’— આ જે પદાર્થો છે તે મનુષ્યના બાહ્યપ્રાણ છે. તેથી જે જીવ જેનું ધન હરે છે, ચોરે છે તે તેના પ્રાણને જ હરે છે.

ભાવાર્થ:- ધન, ધાન્ય, સંપત્તિ, બળદ, ઘોડા, દાસ, દાસી, ઘર, જમીન, પુત્ર, સ્ત્રી, વસ્ત્રાદિ જેટલા પદાર્થો જે જીવને છે તે જીવને એટલા જ બાહ્યપ્રાણ છે. તે પદાર્થોમાંથી કોઈ પદાર્થનો નાશ થતાં પોતાના પ્રાણઘાત જેટલું જ દુ:ખ થાય છે. તેથી પદાર્થોને જ પ્રાણ કહેવામાં આવ્યા છે. જેમકે અન્નં વૈ પ્રાણા: इति वचनात्— (અન્ન તે જ પ્રાણ છે એ વચન પ્રમાણે.) ૧૦૩.

હિંસા અને ચોરીમાં અવ્યાપકતા નથી પણ વ્યાપકતા છે:-

हिंसायाः स्तेयस्य च नाव्याप्तिः सुघटमेव सा यस्मात् ।

ग्रहणे प्रमत्तयोगो द्रव्यस्य स्वीकृतस्यान्यैः ॥ १०४ ॥

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૮૫

અન્વયાર્થ:- [હિંસાયા:] હિંસામાં [ચ] અને [સ્તેયસ્ય] ચોરીમાં [અવ્યાસિ:] અવ્યાસિદોષ [ન] નથી, [સા સુઘટમેવ] તે હિંસા બરાબર ઘટે છે, [યસ્માત્] કારણ કે [અન્યૈ:] બીજાના [સ્વીકૃતસ્ય] સ્વીકારેલા [દ્રવ્યસ્ય] દ્રવ્યના [ગ્રહણે] ગ્રહણમાં [પ્રમત્તયોગ:] પ્રમાદનો યોગ છે.

ટીકા:- ‘હિંસાયા: સ્તેયસ્ય અવ્યાસિ: ન સા સુઘટમેવ યસ્માત્ અન્યૈ: સ્વીકૃતસ્ય દ્રવ્યસ્ય ગ્રહણે પ્રમત્તયોગ: ભવતિ’— અર્થ:- હિંસામાં અને ચોરીમાં અવ્યાપકપણું નથી પણ સારી રીતે વ્યાપકપણું છે. કેમકે બીજા એ મેળવેલા પદાર્થમાં પોતાપણાની કલ્પના કરવી તેમાં પ્રમાદયોગ જ મુખ્ય કારણ છે.

ભાવાર્થ:- જો કોઈ જીવને કોઈ કાળે (—જે સમયે) જ્યાં ચોરી છે ત્યાં હિંસા ન હોય તો અવ્યાસિ નામ પામે, પણ પ્રમાદ વિના તો ચોરી બને નહિ. પ્રમાદનું નામ જ હિંસા છે અને ચોરીમાં પ્રમાદ અવશ્ય છે. માટે એમ સિદ્ધ થયું કે જ્યાં જ્યાં ચોરી છે ત્યાં ત્યાં અવશ્ય જ હિંસા છે. ૧૦૪.

હિંસા અને ચોરીમાં અતિવ્યાસિ પણ નથી:-

**નાતિવ્યાસિશ્ચ: તયો: પ્રમત્તયોગૈકકારણવિરોધાત્ ।
અપિ કર્માનુગ્રહણે નીરાગાણામવિદ્યમાનત્વાત્ ।। ૧૦૫ ।।**

અન્વયાર્થ:- [ચ] અને [નીરાગાણામ્] વીતરાગી પુરુષોને [પ્રમત્તયોગૈકકારણ—વિરોધાત્] પ્રમાદયોગરૂપ એક કારણના વિરોધથી [કર્માનુગ્રહણે] દ્રવ્યકર્મ નોકર્મની કર્મવર્ગણાઓ ગ્રહણ કરવામાં [અપિ] નિશ્ચયથી [સ્તેયસ્ય] ચોરી [અવિદ્યમાનત્વાત્] ઉપસ્થિત ન હોવાથી [તયો:] તે બંનેમાં અર્થાત્ હિંસા અને ચોરીમાં [અતિવ્યાસિ:] અતિવ્યાસિ પણ [ન] નથી.

ટીકા:- ‘ચ તયો: (હિંસા સ્તેયયો:) અતિવ્યાસિ: ચ ન અસ્તિ યત: નીરાગાણાં પ્રમત્તયોગૈકકારણ વિરોધાત્ કર્માનુગ્રહણે અપિ હિંસાયા: અવિદ્યમાનત્વાત્’— અર્થ:- હિંસા અને ચોરીમાં અતિવ્યાસિપણું પણ નથી, અર્થાત્ ચોરી હોય અને હિંસા ન થાય એમ નથી. તથા હિંસા હોય અને ચોરી ન હોય એમ પણ નથી કેમકે વીતરાગી મહાપુરુષોને પ્રમાદસહિત યોગનું કારણ નથી, તે કારણે દ્રવ્યકર્મ—નોકર્મની વર્ગણાઓનું ગ્રહણ હોવા છતાં પણ ચોરીનો સદ્ભાવ નથી, પ્રમાદ ન હોવાથી, દીધા વિના વસ્તુનું ગ્રહણ તે ચોરી છે. વીતરાગી અર્હત ભગવાનને કર્મ—નોકર્મ વર્ગણાઓનું ગ્રહણ

૮૬]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

હોય છે અને તે વર્ગણાઓ કોઈની આપેલી નથી માટે તેમને ચોરીનો પ્રસંગ આવે. પરંતુ પ્રમાદ અને યોગ વિના ચોરી હોતી નથી. પ્રમાદયોગ છે તે જ હિંસા છે તેથી અતિવ્યાસિપણું નથી. જો હિંસા પ્રમાદ વિના ચોરી થઈ શકતી હોત તો અતિવ્યાસિ દોષ આવત, પણ તે તો અહીં નથી. માટે એ વાત સિદ્ધ થઈ કે જ્યાં હિંસા નથી ત્યાં ચોરી પણ નથી અને જ્યાં ચોરી નથી ત્યાં હિંસા પણ નથી. ૧૦૫.

ચોરીના ત્યાગનો પ્રકાર:-

**असमर्था ये कर्तुं निपानतोयादिहरणविनिवृत्तिम् ।
तैरपि समस्तमपरं नित्यमदत्तं परित्याज्यम् ॥ १०६ ॥**

અન્યયાર્થ:- [યે] જેઓ [નિપાનતોયાદિહરણવિનિવૃત્તિમ્] બીજાનાં કુવા, વાવ આદિ જળાશયોનું જળ વગેરેનું ગ્રહણ કરવાનો ત્યાગ [કર્તુમ્] કરવાને [અસમર્થા] અસમર્થ છે [તૈઃ] તેમણે [અપિ] પણ [અપરં] અન્ય [સમસ્તં] સર્વ [અદત્તં] દીધા વિનાની વસ્તુઓ ગ્રહણ કરવાનો [નિત્યમ્] હંમેશા [પરિત્યાજ્યમ્] ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે.

ટીકા:- ‘ યે (જીવાઃ) નિપાનતોયાદિહરણવિનિવૃત્તિમ્ કર્તુ અસમર્થાઃ તૈઃ (જીવૈઃ) અપિ નિત્યં સમસ્તં અપરંઅદત્તં પરિત્યાજ્યમ્ ’— જે જીવો કુવા, નદીનું, જળથી માંડીને માટી વગેરે વસ્તુઓ—જે સામાન્ય જનતાના ઉપયોગને માટે હોય છે—તેના ગ્રહણનો ત્યાગ કરવા અશક્ત છે તે જીવોએ પણ હંમેશા બીજાની દીધા સિવાયની બધી વસ્તુઓના ગ્રહણનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

બાવાર્થ:- ચોરીનો ત્યાગ પણ બે પ્રકારે છે. એક સર્વથા ત્યાગ, બીજો એકદેશ ત્યાગ. સર્વથા ત્યાગ તો મુનિધર્મમાં જ હોય. તે જો બની શકે તો અવશ્ય કરવો. કદાચ ન બને તો એકદેશ ત્યાગ તો અવશ્ય કરવો જોઈએ. શ્રાવક કુવા-નદીનું પાણી, ખાણની માટી કોઈને પૂછ્યા વિના ગ્રહણ કરે તોપણ ચોરી નામ પામે નહિ, અને જો મુનિ તેને ગ્રહણ કરે તો ચોરી નામ પામે. ૧૦૬.

કુશીલનું સ્વરૂપ

**यद्वेदरागयोगान्मैथुनमभिधीयते तदब्रह्म ।
अवतरति तत्र हिंसा वधस्य सर्वत्र सद्भावात् ॥ १०७ ॥**

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૮૭

અન્યયાર્થ:- [યત્] જે [વેદરાગયોગાત્] વેદના રાગરૂપ યોગથી [મૈથુનં] સ્ત્રી-પુરુષોનો સહવાસ [અભિધીયતે] કહેવામાં આવે છે [તત્] તે [અબ્રહ્મ] અબ્રહ્મ છે અને [તત્ર] તે સહવાસમાં [વધસ્ય] પ્રાણિવધનો [સર્વત્ર] સર્વસ્થાનમાં [સદ્ભાવાત્] સદ્ભાવ હોવાથી [હિંસા] હિંસા [અવતરિત] થાય છે.

ટીકા:- ‘ યત્ વેદરાગયોગાત્ મૈથુનં અભિધીયતે તત્ અબ્રહ્મ ભવતિ તત્ર હિંસા અવતરતિ (યતઃ) સર્વત્ર વધસ્ય સદ્ભાવાત્ ’— જે પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ અને નપુંસકવેદના પરિણમનરૂપ રાગભાવ સહિતના યોગથી મૈથુન અર્થાત્ સ્ત્રી-પુરુષે મળીને કામસેવન કરવું તે કુશીલ છે. તે કુશીલમાં હિંસા ઉત્પન્ન થાય છે કારણ કે કુશીલ કરનાર અને કરાવનારને સર્વત્ર હિંસાનો સદ્ભાવ છે.

ભાવાર્થ:- સ્ત્રીની યોનિ, નાભિ, કુચ અને કાંખમાં મનુષ્યાકારના અસંજી પંચેન્દ્રિય જીવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સ્ત્રી સાથે સહવાસ કરવાથી દ્રવ્યહિંસા થાય છે અને સ્ત્રી-પુરુષ બન્નેને કામરૂપ પરિણામ થાય છે તેથી ભાવહિંસા થાય છે. શરીરની શિથિલતાદિના નિમિત્તે પોતાના દ્રવ્યપ્રાણનો ઘાત થાય છે. પર જીવ સ્ત્રી કે પુરુષના વિકાર પરિણામનું કારણ છે અથવા તેને પીડા ઊપજે છે, તેના પરિણામ વિકારી થાય છે તેથી અન્ય જીવના ભાવપ્રાણનો ઘાત થાય છે. વળી મૈથુનમાં ઘણાં જીવો મરે છે, એ રીતે અન્ય જીવના દ્રવ્યપ્રાણનો ઘાત થાય છે. ૧૦૭.

મૈથુનમાં પ્રગટરૂપ હિંસા છે:-

**હિંસ્યન્તે તિલનાલ્યાં તપ્સાયસિ વિનિહિતે તિલા યદ્વત્ ।
બહવો જીવા યોનૌ હિંસ્યન્તે મૈથુને તદ્વત્ ॥૧૦૮॥**

અન્યયાર્થ:- [યદ્વત્] જેમ [તિલનાલ્યાં] તલની નળીમાં [તપ્સાયસિ વિનિહિતે] તપેલા લોખંડનો સળિયો નાખવાથી [તિલાઃ] તલ [હિંસ્યન્તે] બળી જાય છે [તદ્વત્] તેમ [મૈથુને] મૈથુન વખતે [યોનૌ] યોનિમાં પણ [બહવો જીવાઃ] ઘણા જીવો [હિંસ્યન્તે] મરે છે.

ટીકા:- ‘ યદ્વત્ તિલનાલ્યાં તપ્સાયસિ વિનિહિતે (સતિ) તિલાઃ હિંસ્યન્તે તદ્વત્ યોનૌ મૈથુને (કૃતે સતિ) બહવો જીવાઃ હિંસ્યન્તે ’— જેમ તલથી ભરેલી નળીમાં તપાવેલો લોખંડનો સળિયો નાખવાથી તે નળીના બધા તલ બળી જાય છે તેમ સ્ત્રીના અંગમાં પુરુષનાં અંગથી મૈથુન કરવામાં આવતાં યોનિગત જે જીવો હોય છે તે બધા તરત જ મરણ પામે છે એ જ પ્રગટરૂપે દ્રવ્યહિંસા છે. ૧૦૮.

કોઈ કહે કે અનંગક્રીડામાં તો હિંસા થતી નથી. તેને કહે છે:-

**यदपि क्रियते किञ्चिन्मदनोद्रेकादनङ्गरमणादि ।
तत्रापि भवति हिंसा रागाद्युत्पत्तितन्त्रत्वात् ॥ १०९ ॥**

અન્યયાર્થ:- અને [અપિ] એ ઉપરાંત [મદનોદ્રેકાત્] કામની ઉત્કટતાથી [યત્ કિઞ્ચિત્] જે કાંઈ [અનજ્જરમણાદિ] અનંગક્રીડા [ક્રિયતે] કરવામાં આવે છે [તત્રાપિ] તેમાં પણ [રાગાદ્યુત્પત્તિતન્ત્રત્વાત્] રાગાદિની ઉત્પત્તિને કારણે [હિંસા] હિંસા [ભવતિ] થાય છે.

ટીકા:- ‘યત્ અપિ મદનોદ્રેકાત્ અનજ્જરમણાદિ કિઞ્ચિત્ ક્રિયતે તત્રાપિ હિંસા ભવતિ રાગાદ્યુત્પત્તિતન્ત્રત્વાત્’— જે જીવ તીવ્ર ચારિત્રમોહ કર્મના ઉદયથી (ઉદયમાં જોડાવાથી) તીવ્ર કામવિકાર થવાને લીધે અનંગક્રીડા કરે છે ત્યાં પણ હિંસા થાય છે. કેમકે હિંસાનું થવું રાગાદિની ઉત્પત્તિને આધીન છે. જો રાગાદિ ન થાય તો હિંસા કદી થઈ શકતી નથી. માટે એ સિદ્ધ થયું કે અનંગક્રીડામાં પણ હિંસા થાય છે. ૧૦૯.

કુશીલના ત્યાગનો ક્રમ

**ये निजकलत्रमात्रं परिहर्तुं शक्नुवन्ति न हि मोहात् ।
निःशेषशेषयोषिन्निषेવणं तैरपि न कार्यम् ॥ ११० ॥**

અન્યયાર્થ:- [યે] જે જીવ [મોહાત્] મોહને લીધે [નિજકલત્રમાત્રં] પોતાની વિવાહિતા સ્ત્રીને જ [પરિહર્તું] છોડવાને [હિ] નિશ્ચયથી [ન શક્નુવન્તિ] સમર્થ નથી [તૈઃ] તેમણે [નિઃશેષશેષયોષિન્નિષેવણં અપિ] બાકીની સ્ત્રીઓનું સેવન તો અવશ્ય જ [ન] ન [કાર્યમ્] કરવું જોઈએ.

ટીકા:- ‘યે (જીવાઃ) હિ મોહાત્ નિજકલત્રમાત્રં પરિહર્તું હિ ન શક્નુવન્તિ તૈરપિ નિઃશેષશેષયોષિન્નિષેવણં ન કાર્યમ્’— જે જીવ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ ચારિત્રમોહનીયના ઉદયથી (—ઉદયવશે) પોતાની વિવાહિતા સ્ત્રીને છોડવાને શક્તિમાન નથી તેઓએ (વિવાહિતા સ્ત્રી સિવાયની) સંસારની સમસ્ત સ્ત્રીઓ સાથે કામસેવન ન કરવું પોતાની વિવાહિતા સ્ત્રીમાં જ સંતોષ રાખવો. એ એકદેશ બ્રહ્મચર્યવ્રત છે, તથા સ્ત્રીમાત્રની સાથે કામસેવન કરવાનો ત્યાગ કરવો તે મહાવ્રત છે. ૧૧૦.

પરિગ્રહ પાપનું સ્વરૂપ

**યા મૂર્છા નામેયં વિજ્ઞાતવ્યઃ પરિગ્રહો હ્યેષઃ ।
મોહોદયાદુદીર્ણો મૂર્છા તુ મમત્વપરિણામઃ ॥ ૧૧૧ ॥**

અન્વયાર્થઃ- [ઇયં] આ [યા] જે [મૂર્છા નામ] મૂર્છા છે [એષઃ] એને જ [હિ] નિશ્ચયથી [પરિગ્રહઃ] પરિગ્રહ [વિજ્ઞાતવ્યઃ] જાણવો જોઈએ. [તુ] અને [મોહોદયાત્] મોહના ઉદયથી [ઉદીર્ણઃ] ઉત્પન્ન થયેલ [મમત્વપરિણામઃ] મમત્વરૂપ પરિણામ જ [મૂર્છા] મૂર્છા છે.

ટીકા:- ‘યા ઇયં મૂર્છા નામ હિ એષઃ પરિગ્રહઃ વિજ્ઞાતવ્યઃ તુ (પુનઃ) મોહોદયાત્ ઉદીર્ણઃ મમત્વપરિણામ મૂર્છા (અસ્તિ)’ – હે ભવ્ય જીવો! જે આ મૂર્છા છે તે જ ખરેખર પરિગ્રહ છે. મૂર્છા એટલે શું? તે કહે છે. ચારિત્રમોહનીય કર્મના ઉદયથી ઉદયને પ્રાપ્ત થયેલ જે મમત્વપરિણામ (અર્થાત્ આ મારું છે એવા પરિણામ) તેને જ મૂર્છા કહે છે. ૧૧૧.

મમત્વપરિણામ જ વાસ્તવિક પરિગ્રહ છે એ વાતને દઢ કરે છે:-

**મૂર્છાલક્ષણકરણાત્ સુઘટા વ્યાસિઃ પરિગ્રહત્વસ્ય ।
સગ્રન્થો મૂર્છાવાન વિનાપિ કિલ શેષમજ્ઞેભ્યઃ ॥ ૧૧૨ ॥**

અન્વયાર્થઃ- [પરિગ્રહત્વસ્ય] પરિગ્રહપણાનું [મૂર્છાલક્ષણકરણાત્] મૂર્છા લક્ષણ કરવાથી [વ્યાસિઃ] વ્યાસિ [સુઘટા] સારી રીતે ઘટિત થાય છે, કેમ કે [શેષમજ્ઞેભ્યઃ] બીજા પરિગ્રહ [વિના અપિ] વિના પણ [મૂર્છાવાન્] મૂર્છા કરનાર પુરુષ [કિલ] નિશ્ચયથી [સગ્રન્થઃ] બાહ્ય પરિગ્રહ સહિત છે.

ટીકા:- ‘પરિગ્રહત્વસ્ય મૂર્છાલક્ષણકરણાત્ વ્યાસિઃ સુઘટા (યતઃ) કિલ શેષસંગેભ્યઃ વિના અપિ મૂર્છાવાન્ સગ્રન્થઃ ભવતિ’ – પરિગ્રહના ભાવનું લક્ષણ મૂર્છા કર્યું તેમાં વ્યાસિ બરાબર બને છે. કેમ કે ધન-ધાન્યાદિ બાહ્ય પરિગ્રહ વિના પણ મમત્વપરિણામવાળો જીવ પરિગ્રહ સહિત હોય છે.

ભાવાર્થઃ- સાહચર્યના નિયમને વ્યાસિ કહે છે, અર્થાત્ જ્યાં લક્ષણ હોય ત્યાં લક્ષ્ય પણ હોય તેનું નામ વ્યાસિ છે. તેથી જ્યાં જ્યાં મૂર્છા છે ત્યાં ત્યાં અવશ્ય પરિગ્રહ છે અને જ્યાં મૂર્છા નથી ત્યાં પરિગ્રહ પણ નથી. મૂર્છાની પરિગ્રહની સાથે

૯૦]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

વ્યાપ્તિ છે. કોઈ જીવ નગ્ન છે, બાહ્ય પરિગ્રહથી રહિત છે, પણ જો અંતરંગમાં મૂર્છા અર્થાત્ મમત્વપરિણામ છે તો તે પરિગ્રહવાન જ છે. અને એક મમત્વના ત્યાગી દિગંબર મુનિને પીંછી, કમંડળરૂપ બાહ્ય પરિગ્રહ હોવા છતાં પણ અંતરંગમાં મમત્વ નથી તેથી તે વાસ્તવિક પરિગ્રહથી રહિત જ છે. ૧૧૨.

શંકાકારની શંકા

**યદ્યેવં ભવતિ તદા પરિગ્રહો ન ખલુ કોઽપિ બહિરજ્ઞ ।
ભવતિ નિતરાં યતોઽસૌ ધત્તે મૂર્છાનિમિત્તત્વમ્ ॥ ૧૧૩ ॥**

અન્યવાર્થ:- [યદિ]જો [એવં] આમ [ભવતિ] છે અર્થાત્ મૂર્છા જ પરિગ્રહ હોય [તદા તો [ખલુ] નિશ્ચયથી [બહિરજ્ઞ: પરિગ્રહ:] બાહ્ય પરિગ્રહ [ક: અપિ] કાંઈ પણ [ન ભવતિ] નહિ સિદ્ધ થાય, તો એમ નથી [યત:] કેમ કે [અસૌ] એ બાહ્ય પરિગ્રહ [મૂર્છાનિમિત્તત્વમ્] મૂર્છાના નિમિત્તપણાને [નિતરાં] અતિશયપણે [ધત્તે] ધારણ કરે છે.

ટીકા:- પ્રશ્ન- ‘ખલુ યદિ એવં ભવતિ તદા બહિરંગ: કોઽપિ પરિગ્રહ: ન (સ્યાત્)

ઉત્તર:- ય: અસૌ (બહિરંગ:) નિતરાં મૂર્છાનિમિત્તત્વમ્ ધત્તે’- અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે જો નિશ્ચયથી મૂર્છાનું જ નામ પરિગ્રહ છે તો પછી ધન-ધાન્યાદિ બાહ્યવસ્તુ પરિગ્રહ ન ઠરી. એને પરિગ્રહ શા માટે કહો છો? શ્રીગુરુ ઉત્તર આપે છે:-આ બાહ્ય ધન-ધાન્યાદિ તો અત્યંતપણે પરિગ્રહ છે કેમ કે બાહ્યવસ્તુ જ મૂર્છાનું કારણ છે.

ભાવાર્થ:- પરિગ્રહનું લક્ષણ તો મૂર્છા જ છે. પણ બાહ્ય ધન-ધાન્યાદિ વસ્તુ મૂર્છા ઉપજાવવાને (નિમિત્ત) કારણ છે માટે તેને પણ પરિગ્રહ કહીએ છીએ. ૧૧૩.

શંકાકારની શંકા

**એવમતિવ્યાપ્તિ: સ્યાત્પરિગ્રહસ્યેતિ ચેદ્ભવેન્નૈવમ્ ।
યસ્માદકષાયાણાં કર્મગ્રહણે ન મૂર્છાસ્તિ ॥ ૧૧૪ ॥**

અન્યવાર્થ:- [એવં] આ રીતે [પરિગ્રહસ્ય] બાહ્ય પરિગ્રહની [અતિવ્યાપ્તિ:] અતિવ્યાપ્તિ [સ્યાત્] થાય છે [ઇતિ ચેત્] એમ જો કદાચ કહો તો [એવં] એમ [ન ભવેત્] થતું નથી [યસ્માત્] કારણ કે [અકષાયાણાં] કષાયરહિત અર્થાત્ વીતરાગી પુરુષોને [કર્મગ્રહણે] કાર્મણવર્ગણાના ગ્રહણમાં [મૂર્છા] મૂર્છા [નાસ્તિ] નથી.

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૯૧

ટીકા:- ‘એવં પરિગ્રહસ્ય અતિવ્યાસિઃ સ્યાત્ ઇતિ ચેત્ ન એવં ભવેત્ યસ્માત્ અકષાયાણાં કર્મગ્રહણે મૂર્છા નાસ્તિ’- અર્થઃ- અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે જો પરિગ્રહને મૂર્છા ઉત્પન્ન કરવાનું નિશ્ચયકારણ કહેશે તો (મૂર્છા પરિગ્રહઃ) એ લક્ષણમાં અતિવ્યાસિ દોષ આવશે, કેમકે અહીંત અવસ્થામાં પણ કાર્મણવર્ગણા તથા નોકર્મવર્ગણા-એ બન્નેના ગ્રહણરૂપ પરિગ્રહ છે ત્યાં પણ મૂર્છા થઈ જશે. તો તેમ નથી, કારણ કે કષાયરહિત જીવોને કર્મ-નોકર્મનું ગ્રહણ હોવા છતાં પણ મૂર્છા અર્થાત્ મમત્વપરિણામ નથી.

ભાવાર્થ:- અતિવ્યાસિ તો ત્યારે થાય જો નિષ્પરિગ્રહી વીતરાગી મહાપુરુષોને મૂર્છા હોય. તે તો તેમને હોતી નથી, માટે વીતરાગી અહીંત ભગવાનને કર્મ-નોકર્મનું ગ્રહણ હોવા છતાં પણ મૂર્છા વિના પરિગ્રહ નામ પામતું નથી. તેથી અતિવ્યાસિ દોષ નથી. બાહ્યવસ્તુ મૂર્છા ઉપજાવવાનું કારણમાત્ર છે તેથી તેને ઉપચારથી પરિગ્રહ કહી દીધેલ છે. વાસ્તવમાં પરિગ્રહનું લક્ષણ મૂર્છા જ છે. ૧૧૪.

પરિગ્રહના ભેદ

**અતિસંક્ષેપાદ્ દ્વિવિધઃ સ ભવેદામ્યન્તરશ્ચ બાહ્યશ્ચ ।
પ્રથમશ્ચતુર્દશવિધો ભવતિ દ્વિવિધો દ્વિતીયસ્તુ ॥ ૧૧૫ ॥**

અન્વયાર્થ:- [સઃ] તે પરિગ્રહ [અતિસંક્ષેપાત્] અત્યંત સંક્ષિપ્તપણે [આમ્યન્તરઃ] અંતરંગ [ચ] અને [બાહ્યઃ] બહિરંગ [દ્વિવિધઃ] બે પ્રકારે [ભવેત્] છે [ચ] અને [પ્રથમઃ] પહેલો અંતરંગ પરિગ્રહ [ચતુર્દશવિધઃ] ચૌદ પ્રકારનો [તુ] તથા [દ્વિતીયઃ] બીજો બહિરંગ પરિગ્રહ [દ્વિવિધઃ] બે પ્રકારનો [ભવતિ] છે.

ટીકા:- ‘સ (પરિગ્રહઃ) અતિ સંક્ષેપાત્ દ્વિવિધઃ આમ્યન્તરઃ બાહ્યશ્ચ પ્રથમઃ (આમ્યન્તરઃ) ચતુર્દશવિધઃ ભવતિ દ્વિતીયસ્તુ દ્વિવિધઃ ભવતિ’- અર્થઃ- તે પરિગ્રહ સંક્ષેપમાં બે પ્રકારનો છે. પહેલો આભ્યંતર, બીજો બાહ્ય. અંતરંગ આત્માના પરિણામને આભ્યંતર પરિગ્રહ કહે છે અને બહારના બધા પદાર્થોને બાહ્ય પરિગ્રહ કહે છે. પહેલો પરિગ્રહ ચૌદ પ્રકારનો છે, બીજો બાહ્ય પરિગ્રહ બે પ્રકારનો છે. ૧૧૫.

આભ્યંતર પરિગ્રહના ચૌદ ભેદ

**મિથ્યાત્વવેદરાગાસ્તથૈવ હાસ્યાદયશ્ચ ષડ્ દોષા ।
ચત્વારશ્ચ કષાયાશ્ચતુર્દશામ્યન્તરા ગ્રન્થાઃ ॥ ૧૧૬ ॥**

૯૨]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

અન્યયાર્થ:- [મિથ્યાત્વવેદરાગાઃ] મિથ્યાત્વ, સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક વેદના રાગ [તથૈવ ચ] એ જ રીતે [હાસ્યાદયઃ] હાસ્યાદિ અર્થાત્ હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, જુગુપ્સા એ [ષડ્ દોષાઃ] છ દોષ [ચ] અને [ચત્વારઃ] ચાર અર્થાત્ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અથવા અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણી, પ્રત્યાખ્યાનાવરણી અને સંજ્વલન એ ચાર [કષાયા] કષાયભાવ-આ રીતે [આમ્યન્તરાઃ ગ્રન્થાઃ] અંતરંગ પરિગ્રહ [ચતુર્દશ] ચૌદ છે.

ટીકા:- ‘ આમ્યન્તરાઃ ગ્રન્થાઃ મિથ્યાત્વવેદરાગાઃ તથૈવ હાસ્યાદયઃ ષડ્ દોષાઃ ચ ચત્વારઃ કષાયાઃ -ચતુર્દશ (ભવતિ) ’- અર્થઃ- આભ્યંતર પરિગ્રહ ૧૪ પ્રકારનો છે. ૧ મિથ્યાત્વ, ૨ પુરુષવેદ, ૩ સ્ત્રીવેદ, ૪ નપુંસકવેદ તથા ૫ હાસ્ય, ૬ રતિ, ૭ અરતિ, ૮ શોક, ૯ભય, ૧૦ જુગુપ્સા અને ૧૧ ક્રોધ, ૧૨ માન, ૧૩ માયા, ૧૪ લોભ-એ ૧૪ આભ્યંતર પરિગ્રહ છે. ૧૧૬.

બાહ્ય પરિગ્રહના બે ભેદ

અથ નિશ્ચિત્તસચિત્તૌ બાહ્યસ્ય પરિગ્રહસ્ય ભેદૌ દ્વૌ ।

નૈષઃ કદાપિ સજ્ઞઃ સર્વોઽપ્યતિવર્તતે હિંસામ્ ॥ ૧૧૭ ॥

અન્યયાર્થ:- [અથ] ત્યાર પછી [બાહ્યસ્ય] બહિરંગ [પરિગ્રહસ્ય] પરિગ્રહનાં [નિશ્ચિત્તસચિત્તૌ] અચિત્ત અને સચિત્ત એ [દ્વૌ] બે [ભેદૌ] ભેદ છે. [ઇષઃ] આ [સર્વઃ અપિ] બધાય [સજ્ઞ] પરિગ્રહ [કદાપિ] કોઈપણ કાળે [હિંસામ્] હિંસાનું [ન અતિવર્તતે] ઉલ્લંઘન કરતા નથી અર્થાત્ કોઈપણ પરિગ્રહ કદીપણ હિંસારહિત નથી.

ટીકા:- ‘ અથ બાહ્યસ્ય પરિગ્રહસ્ય નિશ્ચિત્ત સચિત્તૌ દ્વૌ ભેદૌ (ભવતઃ) ઇષઃ સર્વોઽપિ (પરિગ્રહઃ) સજ્ઞ હિંસામ્ કદાપિ ન અતિવર્તતે ’- અર્થઃ- બાહ્ય પરિગ્રહનાં ચેતન અને અચેતન એ બે ભેદ છે. આ જે બધોય પરિગ્રહ છે તે હિંસાનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી, અર્થાત્ હિંસા વિના પરિગ્રહ હોતો નથી. ૧૧૭.

હિંસા-અહિંસાનું લક્ષણ

ઉભયપરિગ્રહવર્જનમાચાર્યાઃ સૂચયન્ત્યહિંસેતિ ।

દ્વિવિધપરિગ્રહવહનં હિંસેતિ જિનપ્રવચનજ્ઞાઃ ॥ ૧૧૮ ॥

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૯૩

અન્યાર્થ:- [જિનપ્રવચનજ્ઞા:] જૈન સિદ્ધાંતના જ્ઞાતા [આચાર્યો:] આચાર્યો [ઉભયપરિગ્રહવર્જનમ્] બન્ને પ્રકારનાં પરિગ્રહનાં ત્યાગને [અહિંસા] અહિંસા [ઇતિ] એમ અને [દ્વિવિધપરિગ્રહવહનં] બન્ને પ્રકારના પરિગ્રહનાં ધારણને [હિંસા ઇતિ] હિંસા એમ [સૂચયન્તિ] સૂચવે-કહે છે.

ટીકા:- ‘ જિન પ્રવચનજ્ઞા: આચાર્યો: ઉભયપરિગ્રહવર્જનં અહિંસા (ભવતિ) ઇતિ સૂચયન્તિ તથા દ્વિવિધપરિગ્રહવહનં હિંસા (ભવતિ) ઇતિ સૂચયન્તિ ’- અર્થ:- જૈન સિદ્ધાંતને જાણનાર આચાર્યો, ‘ બન્ને પ્રકારના અંતરંગ અને બાહ્ય પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો તે અહિંસા છે અને બન્ને પ્રકારના પરિગ્રહને ધારણ કરવો તે હિંસા છે ’ એમ કહે છે. પરિગ્રહત્યાગ વિના અહિંસાની સિદ્ધિ નથી. ૧૧૮.

બન્ને પરિગ્રહોમાં હિંસા છે એમ બતાવે છે:-

**હિંસાપર્યાયત્વાત્ સિદ્ધા હિંસાન્તરજ્ઞસજ્ઞેષુ ।
બહિરજ્ઞેષુ તુ નિયતં પ્રયાતુ મર્છૈવ હિંસાત્વમ્ ॥ ૧૧૯ ॥**

અન્યાર્થ:- [હિંસાપર્યાયત્વાત્] હિંસાના પર્યાયરૂપ હોવાથી [અન્તરજ્ઞસજ્ઞેષુ] અંતરંગ પરિગ્રહોમાં [હિંસા] હિંસા [સિદ્ધા] સ્વયંસિદ્ધ છે [તુ] અને [બહિરજ્ઞેષુ] બહિરંગ પરિગ્રહોમાં [મૂર્છા] મમત્વપરિણામ [એવ] જ [હિંસાત્વમ્] હિંસાભાવને [નિયતમ્] નિશ્ચયથી [પ્રયાતુ] પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકા:- ‘ અન્તરંગસંગેષુ હિંસાપર્યાયત્વાત્ હિંસા સિદ્ધા તુ (પુનઃ) બહિરજ્ઞેષુ નિયતં મૂર્છૈવ હિંસાત્વં પ્રયાતુ ’- અંતરંગ ૧૪ પ્રકારના પરિગ્રહોમાં બધા જ ભેદ હિંસાના પર્યાય હોવાથી હિંસા સિદ્ધ જ છે. બહિરંગ પરિગ્રહમાં નિશ્ચયથી મમત્વપરિણામ છે તે હિંસાને પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ:- અંતરંગ પરિગ્રહ જે મિથ્યાત્વાદિ ૧૪ પ્રકારનો છે તે બધું જીવનું વિભાવ (-વિકારી) પરિણામ છે. તે કારણે તે તો હિંસા જ છે, પરંતુ બાહ્યવસ્તુમાં પણ નિશ્ચયથી મમત્વપરિણામ છે તે જ હિંસાનું કારણ છે. બાહ્યવસ્તુમાં જે મમત્વપરિણામ છે તેનું જ નામ પરિગ્રહ છે. કેવળીને સમવસરણાદિ વિભૂતિ હોય છે પણ મમત્વપરિણામ વિના પરિગ્રહ નથી. અથવા જે કોઈ પરિગ્રહને અંગીકાર કરીને કહે કે મારે તો મમત્વપરિણામ નથી તો તે જૂઠું છે, કારણ કે મમત્વ વિના અંગીકાર થાય નહિ. ૧૧૯.

જો બહિરંગ પદાર્થમાં મમત્વપરિણામનું હોવું જ પરિગ્રહ છે તો બધામાં સરખો જ પરિગ્રહજન્ય પાપબંધ થવો જોઈએ.

**एवं न विशेषः स्यादुन्दुररिपुहरिणशावकादीनाम् ।
नैवं भवति विशेषस्तेषां मूर्छाविशेषेण ॥ १२० ॥**

અન્યયાર્થ:- [एवं] જો એમ જ હોય અર્થાત્ બહિરંગ પરિગ્રહમાં મમત્વપરિણામનું નામ જ મૂર્છા હોય તો [ઉન્દુરરિપુહરિણશાવકાદીનાં] બિલાડી અને હરણનાં બચ્ચાં વગેરેમાં [વિશેષઃ] કાંઈ વિશેષતા [ન સ્યાત્] નહિ રહે. પણ [एवं] એમ [ન ભવતિ] નથી, કારણ કે [મૂર્છાવિશેષેણ] મમત્વપરિણામોની વિશેષતાથી [તેષાં] તે બિલાડી અને હરણના બચ્ચાં વગેરે જીવોમાં [વિશેષઃ] વિશેષતા છે, અર્થાત્ સમાનતા નથી.

ટીકા:- પ્રશ્ન-‘ यदि एवं हि तर्हि उन्दुररिपु-हरिणशावकादीनाम् विशेषः न ।

ઉત્તર:- एवं न भवति-तेषां मूर्छाविशेषेण विशेषः भवति ।’- અહીં કોઈ શંકા કરે છે કે જો બાહ્ય પદાર્થમાં જ મમત્વપરિણામ હિંસાનું કારણ છે અને તે મમત્વપરિણામ સામાન્ય રીતે બધા જીવોને હોય છે તો બધા જ જીવોને સરખું પાપ થવું જોઈએ. જેમ કે માંસાહારી બિલાડી અને ઘાસ ખાનાર હરણના બચ્ચાંમાં ભોજન કરવા સંબંધી મમત્વપરિણામ સામાન્યપણે સરખા જ છે. ત્યારે આચાર્ય ભગવાન તેને ઉત્તર આપે છે કે એમ નથી. બિલાડી અને હરણનાં બચ્ચાંની બાબતમાં પણ વિશેષતા છે, સમાનતા નથી. કેમકે બિલાડીને તો માંસ ખાવાના પરિણામ છે અને હરણનાં બચ્ચાંને ઘાસ ખાવાના પરિણામ છે. બસ, આ મમત્વવિશેષ હોવાથી વિશેષતા છે. ૧૨૦.

મમત્વ-મૂર્છામાં વિશેષતા

**हरिततृणाङ्कुरचारिणिमन्दा मृगशावके भवति मूर्छा ।
उन्दुरनिकरोन्माथिनि मार्जारै सैव जायते तीव्रा ॥ १२१ ॥**

અન્યયાર્થ:- [हरिततृणाङ्कुरचारिणि] લીલા ઘાસના અંકુર ખાનાર [મૃગશાવકે] હરણના બચ્ચાંમાં [મૂર્છા] મૂર્છા [મન્દા] મંદ [ભવતિ] હોય છે અને [સ એવ] તે જ મૂર્છા [ઉન્દુરનિકરોન્માથિનિ] ઉંદરોના સમૂહનું ઉન્મથન કરનાર [માર્જારૈ] બિલાડીમાં [તીવ્રા] તીવ્ર [જાયતે] હોય છે.

ટીકા:- ‘हरिततृणाङ्कुरचारिणि मृगशावके मन्दा मूर्छा भवति तथा सैव मूर्छा उन्दुरनिकरोन्माथिनि मार्जारै तीव्रा जायते’- અર્થ:-લીલા ઘાસના અંકુર ખાનાર

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૯૫

હરણનું બચ્ચું છે તેને ઘાસ ખાવામાં પણ મમત્વ બહુ ઓછું છે, અને ઉંદરોના સમૂહને ખાનાર બિલાડીને ઉંદર ખાવામાં બહુ તીવ્ર મમત્વ છે. બસ આ જ વિશેષતા છે.

ભાવાર્થ:- પ્રથમ તો હરણના બચ્ચાને લીલા ઘાસમાં અધિક લાલસા નથી, પછી ખાવામાં ઘણી સરાગતા પણ નથી તથા ખાતી વખતે જો જરાપણ ભય પ્રાપ્ત થાય તો તે જ વખતે છોડીને ભાગી જાય છે. તેથી જણાય છે કે તેને અત્યંત આસક્તિ નથી. ઉંદરોના સમૂહને મારનાર બિલાડીને ઉંદર ખાવાની લાલસા ઘણી છે, પછી ઉંદરોને માર્યા પછી તેને ખાવામાં સરાગતા પણ ઘણી છે તથા જે વખતે તે ઉંદરોને ખાતી હોય ત્યારે તેના ઉપર લાકડી પણ પડે તોયે મહામુશ્કેલીએ તેને છોડે છે, તેથી જણાય છે કે હરણના બચ્ચા અને બિલાડીની મૂર્ચ્છામાં ઘણો ફેર છે. એવી જ રીતે ઘણા આરંભ-પરિગ્રહવાળા અને અલ્પ આરંભ-પરિગ્રહવાળામાં પણ તફાવત જાણવો. ૧૨૧.

આગળ આ પ્રયોજન સિદ્ધ કરે છે:-

**निर्बाधं संसिध्येत् कार्यविशेषो हि कारणविशेषात् ।
औधस्यखण्डयोरिह माधुर्यप्रीतिभेद इव ॥ १२२ ॥**

અન્વયાર્થ:- [ઔધસ્યખણ્ડયોઃ] દૂધ અને સાકરમાં [માધુર્યપ્રીતિભેદઃ] મધુરતાના પ્રીતિભેદની જેમ [ઇહ] આ લોકમાં [હિ] નિશ્ચયથી [કારણવિશેષાત્] કારણની વિશેષતાથી [કાર્યવિશેષઃ] કાર્યની વિશેષતા [નિર્બાધં] બાધારહિતપણે [સંસિધ્યત્] સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે.

ટીકા:- હિ કારણવિશેષાત્ કાર્યવિશેષઃ નિર્બાધ સંસિધ્યત્ યથા ઔધસ્યખણ્ડયોઃ ઇહ માધુર્યપ્રીતિભેદઃ ઇવ ભવતિ- અર્થઃ- નિશ્ચયથી કારણની વિશેષતા હોવાથી કાર્યની વિશેષતા છે. જેમ ગાયના દૂધમાં અને ખાંડમાં ઓછીવત્તી મિઠાશ હોય છે તે જ ઓછીવત્તી પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે છે. ગાયના સ્તન ઉપર જે દૂધ રહેવાની થેલી છે તેને ઔધ કહે છે, તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલને ઔધસ એટલે દૂધ કહે છે.

ભાવાર્થ:- એવો નિયમ છે કે જેવું કારણ હોય તેવું જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ દૂધમાં મિઠાશ ઓછી છે અને સાકરમાં મિઠાશ વધારે છે તેથી દૂધમાં પ્રીતિ ઓછી થાય છે અને સાકરમાં પ્રીતિ વધારે થાય છે. ૧૨૨.

ઉદાહરણ કહે છે:-

**માધુર્યપ્રીતિઃ કિલ દુગ્ધે મન્દૈવ મન્દમાધુર્યે ।
સૈવોત્કટમાધુર્યે ખણ્ડે વ્યપદિશ્યતે તીવ્રા ॥ ૧૨૩ ॥**

અન્વયાર્થઃ- [કિલ] નિશ્ચયથી [મન્દમાધુર્યે] ઓછી મિઠાશવાળા [દુગ્ધે] દૂધમાં [માધુર્યપ્રીતિઃ] મિઠાશની રુચિ [મન્દા] થોડી [એવ] જ [વ્યપદિશ્યતે] કહેવામાં આવે છે અને [સા એવ] તે જ મિઠાશની રુચિ [ઉત્કટમાધુર્યે] અત્યંત મિઠાશવાળી [ખણ્ડે] સાકરમાં [તીવ્રા] અધિક કહેવામાં આવે છે.

ટીકા:- ‘કિલ મન્દમાધુર્યે દુગ્ધે માધુર્યપ્રીતિઃ મંદા વ્યપદિશ્યતે તથા સેવ માધુર્યપ્રીતિઃ ઉત્કટમાધુર્યે ખણ્ડે તીવ્રા વ્યપદિશ્યતે’- અર્થઃ- નિશ્ચયથી થોડી મિઠાશવાળા દૂધમાં મિષ્ટરસની રુચિવાળા પુરુષને રુચિ બહુ થોડી હોય છે અને ઘણી મિઠાશવાળી સાકરમાં તે જ પુરુષને રુચિ ઘણી વધારે હોય છે.

ભાવાર્થઃ- જેમ કોઈ મનુષ્ય મિષ્ટરસનો અભિલાષી છે તો તેની રુચિ દૂધમાં ઓછી હોય છે અને ખાંડમાં વધારે હોય છે; તેમ જે મનુષ્યને જેટલો પદાર્થોમાં મમત્વભાવ હશે તે તે પુરુષ તેટલો જ હિંસાનો ભાગીદાર થશે, વધારેનો નહિ. ભલે તેની પાસે તે પદાર્થો હાજર હોય કે ન હોય. અહીં કોઈ ઘણા આરંભ-પરિગ્રહ કરવાવાળો જીવ કહે કે અમને મમત્વભાવ નથી, પણ પરિગ્રહ ઘણો છે તો એમ બની શકે નહિ. કેમ કે જો મમત્વભાવ નહોતો તો બાહ્ય પરિગ્રહ એકત્ર જ શા માટે કર્યો? અને જો બાહ્ય પરિગ્રહ હોવા છતાં પણ તે જો મમત્વનો ત્યાગી હોય તો તે આ બાહ્ય પદાર્થોને એક ક્ષણમાં છોડી શકે છે. માટે સિદ્ધ થયું કે મમત્વભાવ વિના બાહ્ય પદાર્થોનો સંગ્રહ થઈ શકતો નથી. જેમ જેમ આપણો મમત્વભાવ વધતો જાય છે તેમ તેમ આપણે બાહ્ય પદાર્થોનો સંગ્રહ પણ કરતા જઈએ છીએ. ભાવહિંસા વિના દ્રવ્યહિંસા બની શકે છે પણ મમત્વભાવ વિના બાહ્ય પદાર્થોનો સંગ્રહ થઈ શકતો નથી. ૧૨૩.

પરિગ્રહ ત્યાગવાનો ઉપાય

**તત્ત્વાર્થાશ્રદ્ધાને નિર્યુક્તં પ્રથમમેવ મિથ્યાત્વમ્ ।
સમ્યર્ગદશનચૌરાઃ પ્રથમકષાયાશ્ચ ચત્વારઃ ॥ ૧૨૪ ॥**

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૯૭

અન્યાર્થ:- [પ્રથમમ્] પહેલાં [એવ] જ [તત્ત્વાર્થાશ્રદ્ધાને]^૧ તત્ત્વાર્થના અશ્રદ્ધાનમાં જેને [નિર્યુક્તં] સંયુક્ત કર્યા છે એવા [મિથ્યાત્વં]^૨ મિથ્યાત્વ [ચ] અને [સમ્યગ્દર્શનચૌરાઃ] સમ્યગ્દર્શનના ચોર [ચત્વારઃ] ચાર [પ્રથમકષાયાઃ] પહેલાં કષાય અર્થાત્ અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ છે.

ટીકા:- ‘પ્રથમં તત્ત્વાર્થાશ્રદ્ધાને મિથ્યાત્વં નિર્યુક્તં—એવં મિથ્યાત્વં ચ ચત્વારઃ પ્રથમ કષાયાઃ સમ્યગ્દર્શનચૌરાઃ સન્તિ’— અર્થ:- પહેલાં તત્ત્વાર્થના મિથ્યાશ્રદ્ધાનમાં સંયુક્ત કર્યા છે અર્થાત્ પહેલો મિથ્યાત્વ નામનો અંતરંગ પરિગ્રહ છે અને પહેલી ચોકડી અર્થાત્ અનંતાનુબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભ એ ચાર છે. આ રીતે સમ્યગ્દર્શનના એ પાંચ ચોર છે. જ્યાંસુધી એનો નાશ થતો નથી ત્યાંસુધી સમ્યગ્દર્શન થતું નથી.

ભાવાર્થ:- અહીં એમ બતાવે છે કે આ અંતરંગ ચોર પ્રકારના પરિગ્રહોનો કેવી રીતે ત્યાગ કરવો જોઈએ. પહેલાં જ્યારે શ્રાવક સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધી ચોકડીનો નાશ કરે છે. અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિની અપેક્ષાએ પાંચનો નાશ થાય છે અને સાદિ (મિથ્યાદષ્ટિ)ની અપેક્ષાએ સાતનો નાશ થાય છે.

બાકીના બીજા બતાવે છે:-

**પ્રવિહાય ચ દ્વિતીયાન્ દેશચરિત્રસ્ય સન્મુખાયાતઃ ।
નિયતં તે હિ કષાયાઃ દેશચરિત્રં નિરુન્ધન્તિ ॥ ૧૨૫ ॥**

અન્યાર્થ:- [ચ] અને [દ્વિતીયાન્] બીજા કષાય અર્થાત્ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણી ક્રોધ-માન-માયા-લોભને [પ્રવિહાય] છોડીને [દેશચરિત્રસ્ય] દેશચરિત્રની [સન્મુખાયાતઃ] સન્મુખ આવે છે, [હિ] કારણ કે [તે] તે [કષાયાઃ] કષાય [નિયતં] નક્કીપણે [દેશચરિત્રં] એકદેશ ચરિત્રને [નિરુન્ધન્તિ] રોકે છે.

ટીકા:- ‘ચ શ્રાવકાઃ દ્વિતીયાન્ અપ્રત્યાખ્યાન ક્રોધાદીન્ ચતુષ્કાન્ પ્રવિહાય દેશચરિત્રસ્ય સન્મુખાયાતઃ ભવન્તિ હિ તે કષાયાઃ નિયતં દેશચરિત્રં નિરુન્ધન્તિ ।’

૧. જેમ હિંસાના પ્રકરણમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે કોઈ પુરુષથી જો બાલ્હ હિંસા થઈ જાય અને તેના પરિણામ તે હિંસા કરવાના ન હોય-શુદ્ધ હોય, તો તે હિંસાનો ભાગીદાર થતો નથી.

૨. મિથ્યાત્વ, સમ્યગ્મિથ્યાત્વ અને સમ્યગ્પ્રકૃતિમિથ્યાત્વ.

૯૮]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

અર્થ:- સમ્યગ્દષ્ટિ શ્રાવક તે ^૧ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ-માન-માયા-લોભ-આ ચારે કષાયોનો નાશ કરીને એકદેશ ચારિત્ર સન્મુખ થાય છે અર્થાત્ ગ્રહણ કરે છે. કારણ કે નિશ્ચયથી તે જ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ આદિ ચારે દેશચારિત્ર-શ્રાવકનાં વ્રતોનો ઘાત કરે છે આ રીતે આ ત્રીજો ભેદ અંતરંગ પરિગ્રહનો થયો. ૧૨૫.

નિજશક્ત્યા શેષાણાં સર્વેષામન્તરજ્ઞસજ્ઞાનામ્ । કર્ત્તવ્યઃ પરિહારો માર્દવશૌચાદિભાવનયા ॥ ૧૨૬ ॥

અન્વયાર્થ:- માટે [નિજશક્ત્યા] પોતાની શક્તિથી [માર્દવશૌચાદિભાવનયા] માર્દવ, શૌચ, સંયમાદિ દશલક્ષણ ધર્મદ્વારા [શેષાણાં] બાકીના [સર્વેષામ્] બધાય [અન્તરજ્ઞસજ્ઞાનામ્] અંતરંગ પરિગ્રહોનો [પરિહારઃ] ત્યાગ [કર્ત્તવ્યઃ] કરવો જોઈએ.

ટીકા:- ‘શેષાણાં સર્વેષામ્ અંતરંગસંગાનામ્ નિજશક્ત્યા માર્દવ શૌચાદિ ભાવનયા પરિહારઃ કર્ત્તવ્યઃ’— અર્થ:- અને બાકીના જે ૧૦ પ્રકારના અંતરંગ પરિગ્રહ છે તેમને પોતાની શક્તિ અનુસાર પોતાના ક્રોમળ પરિણામ તથા સંતોષરૂપી ભાવનાથી છોડવા અર્થાત્ યથાક્રમ બધાનો ત્યાગ કરવો.

ભાવાર્થ:- અંતરંગ પરિગ્રહ ૧૪ પ્રકારના છે તેમનાં નામ આ જ ગ્રન્થમાં શ્લોક ૧૧૬માં બતાવ્યાં છે. ૧ મિથ્યાત્વ, ૪ ચોકડીરૂપ ચાર કષાય, તથા ૯ હાસ્યાદિ ^૨નોકષાય- આ રીતે ૧૪ ભેદ છે. તેમનો ક્રમપૂર્વક ત્યાગ કરવો. તેમાંથી મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધી ૪ કષાય છે તે સમ્યગ્દર્શન અને સ્વરૂપાયરણરૂપ ચારિત્રનો ઘાત કરે છે. અપ્રત્યાખ્યાનાવરણી નામે ચાર કષાય છે તે દેશચારિત્રનો ઘાત કરે છે અર્થાત્ શ્રાવકપદ થવા દેતા નથી. પ્રત્યાખ્યાનાવરણી નામે ચાર કષાય તે સકલસંયમનો ઘાત કરે છે અર્થાત્ મુનિપદ થવા દેતા નથી. તથા સંજ્વલનાદિ ૪ અને હાસ્યાદિ ૬ તથા ૩ વેદ-એ બધા યથાખ્યાતચારિત્રના ઘાતમાં નિમિત્ત છે. (નિજશક્તિના બળથી) આ રીતે આ બધાં વ્રતોને ક્રમપૂર્વક ધારણ કરીને, અંતરંગ પરિગ્રહને ક્રમપૂર્વક છોડવો જોઈએ. ૧૨૬.

૧. પ્રત્યાખ્યાનાવરણ-અ=ઈષત્ થોડા, પ્રત્યાખ્યાન=ત્યાગને, આવરણ=આચ્છાદિત કરવાવાળા.

૨. નોકષાય=૧ હાસ્ય, ૨ રતિ, ૩ અરતિ ૪ શોક, ૫ ભય, ૬ જુગુપ્સા (ગ્લાનિ), ૭ સ્ત્રીવેદ, ૮ પુરુષવેદ, ૯ નપુંસકવેદ

બાહ્ય પરિગ્રહ ત્યાગવાનો ક્રમ

**बहिरङ्गादपि सङ्गात् यस्मात्प्रभवत्यसंयमोऽनुचितः ।
परिवर्जयेदशेषं तमचित्तं वा सचित्तं वा ॥ ૧૨૭ ॥**

અન્યયાર્થ:- [વા] તથા [તમ્] તે બાહ્ય પરિગ્રહને [અચિત્તં] ભલે તે અચેતન હોય [વા] કે [સચિત્તં] સચેતન હોય, [અશેષં] સમ્પૂર્ણપણે [પરિવર્જયેત્] છોડી દેવા જોઈએ. [યસ્માત્] કારણ કે [બહિરંગાત્] બહિરંગ [સંગાત્] પરિગ્રહથી [અપિ] પણ [અનુચિતઃ] અયોગ્ય અથવા નિંદ [અસંયમઃ] અસંયમ [પ્રભવતિ] થાય છે.

ટીકા:- ‘યસ્માત્ બહિરંગાત્ અપિ સંગાત્ અનુચિતઃ અસંયમઃ ભવતિ તસ્માત્ ચં અચિત્તં સચિત્તં વા અશેષં પરિગ્રહં પરિવર્જયેત્’—અર્થ:- જેથી બાહ્ય ધન-ધાન્યાદિ પરિગ્રહથી પણ મહાન અસંયમ થાય છે અર્થાત્ જ્યાંસુધી પરિગ્રહ રહે છે ત્યાંસુધી સંયમનું સારી રીતે પાલન થઈ શકતું નથી. તેથી તે બાહ્ય પરિગ્રહ ભલે સજીવ હોય કે અજીવ હોય— બન્ને પ્રકારનો પરિગ્રહ છોડવો જોઈએ.

બાવાર્થ:- બાહ્ય પરિગ્રહમાં સંસારના જેટલા કોઈ પદાર્થો છે તે બધા પ્રાયઃ આવી જાય છે. તેથી બાહ્ય પરિગ્રહનાં સજીવ અને અજીવ એવા બે ભેદ કર્યા છે. રૂપિયા, પૈસા ખેતી વગેરે અજીવ પરિગ્રહ છે અને હાથી, ઘોડા, બળદ, નોકર, ચાકર એ સજીવ પરિગ્રહ છે. એનો પણ ત્યાગ એકદેશ અને સર્વદેશ થાય છે. ૧૨૭.

જે સર્વદેશ ત્યાગ ન કરી શકે તે એકદેશ ત્યાગ કરે

**योऽपि न शक्यस्त्यक्तुं धनधान्यमनुष्यवास्तुवित्तादिः ।
सोऽपि तनूकरणियो निवृत्तिरूपं यतस्तत्त्वम् ॥ ૧૨૮ ॥**

અન્યયાર્થ:- [અપિ] અને [યઃ] જે [ધનધાન્યમનુષ્યવાસ્તુવિત્તાદિઃ] ધન, ધાન્ય, મનુષ્ય, ગૃહ, સંપદા વગેરે [ત્યક્તુમ્] છોડવાને [ન શક્ય] સમર્થ ન હોય [સઃ] તે પરિગ્રહ [અપિ] પણ [તનૂ] ઓછો [કરણીયઃ] કરવો જોઈએ. [યતઃ] કારણ કે [નિવૃત્તિરૂપં]^૧ ત્યાગરૂપ જ [તત્ત્વમ્] વસ્તુનું સ્વરૂપ છે.

૧. તત્ત્વ નિવૃત્તિરૂપ છે તેનો અર્થ:- દરેક વસ્તુ સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર સ્વકાળ અને સ્વભાવથી સદાય પરિપૂર્ણ જ છે અને પરદ્રવ્યાદિકથી શૂન્ય અર્થાત્ નિવૃત્તિરૂપ જ છે વર્તમાન અશુદ્ધશામાં પરદ્રવ્યના આલંબનવડે રાગી જીવને બાહ્ય-સામગ્રી પ્રત્યે મમત્વરૂપ રાગ ભૂમિકાનુસાર હોય છે. તેનો

ટીકા:- ‘યોડપિ મનુષ્યઃ ધન્યધાન્યમનુષ્યવાસ્તુવિત્તાદિઃ ત્યક્તુમ્ ન શક્તઃ સોડપિ મનુષ્યઃ ધન્યધાન્યાદિકઃ તનૂકરણીયઃ યતઃ તત્ત્વં નિવૃત્તિરૂપં અસ્તિ।’— અર્થઃ— જે પ્રાણી ધન, ધાન્ય, વાસ્તુ મનુષ્યાદિ બહિરંગ (દસ પ્રકારના) પરિગ્રહને સર્વથા છોડવાને અશક્ત હોય તેણે તેમાંથી થોડો પરિગ્રહ રાખવાનું પરિમાણ કરવું જોઈએ. કારણ કે તત્ત્વ ત્યાગરૂપ છે.

બાવાર્થ:- બહિરંગ પરિગ્રહ મૂળ સજીવ અને અજીવના ભેદથી બે પ્રકારના છે. બન્નેના દશ ભેદ છે. ખેતર, મકાન, ચાંદી, સોનું, ધન, ચાર પગવાળા પશુ, વસ્ત્ર-પાત્ર, અનાજ, ^૧ દાસી, દાસ વગેરે એ બાહ્ય પરિગ્રહના દશ ભેદ છે. એનો જો સંપૂર્ણ ત્યાગ ન કરી શકે તો તેમાંથી પોતાની જરૂર જેટલાનું પરિમાણ કરીને રાખે અને બાકીનાનો ત્યાગ કરે, કારણ કે ત્યાગરૂપ જ તત્ત્વનું સ્વરૂપ છે. જ્યાંસુધી આ આત્મા ^૨ ત્યાગધર્મનું આચરણ નહિ કરે ત્યાંસુધી તેને મોક્ષ મળશે નહિ. નિવૃત્તિ નામ પણ મોક્ષનું જ છે. આ રીતે હિંસાદિ પાંચે પાપોનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું. ૧૨૮.

રાત્રૌ ભુજ્ઞાનાનાં યસ્માદનિવારિતા ભવતિ હિંસા ।

હિંસાવિરતૈસ્તસ્માત્ ત્યક્તવ્યા રાત્રિભુક્તિરપિ ॥ ૧૨૯ ॥

અન્વયાર્થ:- [યસ્માત્] કારણ કે [રાત્રૌ] રાત્રે [ભુજ્ઞાનાનાં] ભોજન કરનારાને [હિંસા] હિંસા [અનિવારિતા] અનિવાર્ય [ભવતિ] થાય છે. [તસ્માત્] તેથી [હિંસાવિરતૈઃ] હિંસાના ત્યાગીઓએ [રાત્રિભુક્તિઃ અપિ] રાત્રિભોજનનો પણ [ત્યક્તવ્યા] ત્યાગ કરવો જોઈએ.

સ્વાશ્રયના બળ વડે ત્યાગ કરાવવા માટે બાહ્ય પદાર્થના ત્યાગનો ઉપદેશ છે. વાસ્તવમાં તો આત્માને પરવસ્તુનો ત્યાગ જ છે પણ જે કંઈ રાગ, મમત્વભાવ છે તેના ત્યાગરૂપ નિર્મળ પરિણામ જેટલા અંશે થાય છે તેટલા જ અંશે રાગાદિની ઉત્પત્તિ થતી જ નથી. જ્યાં આપું હોય ત્યાં તે જીવને પર વસ્તુના ત્યાગનો કર્તા કહેવો તે તે જાતના અભાવરૂપ નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવવા માટે અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનું કથન છે. (નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન વિના અજ્ઞાનીના હૃદય ત્યાગને વ્યવહારે પણ ધર્મ સંજ્ઞા નથી.)

૧. દાસી દાસાદિને દ્વિપદ= બે પગવાળાં કહેવામાં આવે છે.

૨. ત્યાગધર્મ=જેમ પ્રકાશની ઉત્પત્તિ વિના અંધારું ટળે જ નહિ તેમ નિજ શુદ્ધાત્માના આશ્રય વડે નિર્મળ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન અને સ્વરૂપમાં એકાગ્રતારૂપ શુદ્ધ પરિણતિની પ્રાપ્તિ કર્યા વિના રાગનો ત્યાગ અર્થાત્ વીતરાગી ધર્મરૂપ મોક્ષનો ઉપાય અને મોક્ષ મળે નહી.

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૦૧

ટીકા:- ‘યસ્માત્ રાત્રૌ ભુજ્જાનાનાં અનિવારિતા હિંસા ભવતિ તસ્માત્ હિંસાવિરતૈઃ રાત્રિભુક્તિઃ અપિ ત્યક્તવ્યા’—અર્થઃ—રાત્રે ખાનારને હિંસા અવશ્ય જ થાય છે માટે હિંસાના ત્યાગીઓએ રાત્રિભોજનનો ત્યાગ અવશ્ય જ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ:- રાત્રે ભોજન કરવાથી જીવોની હિંસા અવશ્ય થાય છે. પ્રાયઃ એવાં નાનાં નાનાં ઘણાં જંતુઓ છે કે જે રાત્રે જ ગમન કરે છે અને દીવાના પ્રકાશના પ્રેમથી દીવાની (દીપકની) પાસે આવે છે, માટે રાત્રે ચૂલો સળગાવવામાં, પાણી આદિ ભરવામાં, ઘંટીથી દળવામાં, ભોજન બનાવવામાં નિયમથી અસંખ્ય જંતુઓનો ઘાત થાય છે. માટે હિંસાનો ત્યાગ કરનાર દયાળુ મનુષ્યોએ રાત્રે ખાવાનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો જોઈએ.

રાત્રિભોજનમાં ભાવહિંસા પણ થાય છે:-

**રાગાદ્યુદયપરત્વાદનિવૃત્તિર્નાતિવર્તતે હિંસામ્ ।
રાત્રિં દિવમાહરતઃ કથં હિ હિંસા ન સંભવતિ ॥ ૧૩૦ ॥**

અન્યયાર્થ:- [અનિવૃત્તિઃ] અત્યાગભાવ [રાગાદ્યુદયપરત્વાત્] રાગાદિભાવોના ઉદયની ઉત્કટતાથી [હિંસામ્] હિંસાને [ન અતિવર્તતે] ઉલ્લંઘીને વર્તતા નથી, તો [રાત્રિં દિવમ્] રાત્રે અને દિવસે [આહરતઃ] આહાર કરનારને [હિ] નિશ્ચયથી [હિંસા] હિંસા [કથં] કેમ [ન સંભવતિ] ન સંભવે ?

ટીકા:- ‘રાગાદિઉદયપરત્વાત્ અનિવૃત્તિઃ અત્યાગઃ હિંસાં ન અતિવર્તતે યતઃ રાત્રિં દિવં આહરતઃ—ભુજ્જાનસ્ય હિ હિંસા કથં ન સંભવતિ ?—અપિતુ સંભવતિ એવ ।’— અર્થઃ—રાગાદિભાવ ઉત્કૃષ્ટ હોવાને લીધે રાગાદિનું અત્યાગપણું હિંસાનું ઉલ્લંઘન કરી શકતું નથી. અર્થાત્ જ્યાંસુધી રાગાદિનો ત્યાગ નથી ત્યાં સુધી અહિંસા નથી, હિંસા જ છે. તો પછી રાત્રે અને દિવસે ખાનારને હિંસા કેમ ન હોય ? નિયમથી હોય જ. રાગાદિનું હોવું જ વાસ્તવિક હિંસાનું લક્ષણ છે. ૧૩૦.

શંકાકારની શંકા

**યદ્યેવં તર્હિ દિવા કર્તવ્યો ભોજનસ્ય પરિહારઃ ।
ભોક્તવ્યં તુ નિશાયાં નેત્યં નિત્યં ભવતિ હિંસા ॥ ૧૩૧ ॥**

અન્યયાર્થ:- [યદિ એવં] જો એમ છે અર્થાત્ સદાકાળ ભોજન કરવામાં હિંસા છે [તર્હિ] તો [દિવા ભોજનસ્ય] દિવસના ભોજનનો [પરિહારઃ] ત્યાગ

૧૦૨]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

[કર્તવ્યઃ] કરવો જોઈએ [તુ] અને [નિશાયાં] રાત્રે [ભોક્તવ્યં] ભોજન કરવું જોઈએ. કેમકે [ઇત્યં] એ રીતે [હિંસા] હિંસા [નિત્યં] સદાકાળ [ન ભવતિ] નહિ થાય.

ટીકા:- ‘યદિ એવં તર્હિ દિવા ભોજનસ્ય પરિહારઃ કર્તવ્યઃ તુ નિશાયાં ભોક્તવ્યં ઇત્યં નિત્યં હિંસા ન ભવતિ’— અર્થઃ— અહીં કોઈ તર્ક કરે છે કે જો દિવસે અને રાત્રે—બન્ને વખતે ભોજન કરવાથી હિંસા થાય છે તો દિવસે ભોજન ન કરવું જોઈએ અને રાત્રે ભોજન કરવું જોઈએ જેથી હંમેશાં હિંસા નહિ થાય. એવો જ નિયમ શા માટે કરવો કે દિવસે જ ભોજન કરવું અને રાત્રે ન કરવું?

આચાર્ય તેનો ઉત્તર આપે છે:-

**नैवं वासरभुक्तेर्भवति हि रागोऽधिको रजनिभुक्तौ ।
अन्नकवलस्य भुक्तेर्भुक्ताविव मांसकवलस्य ॥ ૧૩૨ ॥**

અન્યવાર્થ:- [એવં ન] એમ નથી. કારણ કે [અન્નકવલસ્ય] અન્નના કોળિયાના [ભુક્તૈઃ] ભોજનથી [માંસકવલસ્ય] માંસના કોળિયાના [ભુક્તૌ ઇવ] ભોજનમાં જેમ રાગ અધિક થાય છે તેવી જ રીતે [વાસરભુક્તૈઃ] દિવસના ભોજન કરતાં [રજનિભુક્તૌ] રાત્રિભોજનમાં [હિ] નિશ્ચયથી [રાગાધિકઃ] અધિક રાગ [ભવતિ] થાય છે.

ટીકા:- ‘હિ રજનિભુક્તૌ અધિકઃ રાગઃ ભવતિ વાસરભુક્તૈઃ એવં ન ભવતિ યથા અન્નકવલસ્ય ભુક્તૌ માંસકવલસ્ય ભુક્તૌ ઇવ’—અર્થઃ—નિશ્ચયથી રાત્રે ભોજન કરવામાં અધિક રાગભાવ છે અને દિવસે ભોજન કરવામાં ઓછો રાગભાવ છે. જેમ અન્નના ભોજનમાં રાગભાવ ઓછો છે અને માંસના ભોજનમાં રાગભાવ અધિક છે.

ભાવાર્થ:- પેટ ભરવાની અપેક્ષાએ તો બન્ને ભોજન સરખા જ છે. પણ પ્રત્યેક પ્રાણીને અન્ન, દૂધ, ઘી, વગેરે ખાવામાં તો સાધારણ રાગભાવ છે અર્થાત્ ઓછી લોલુપતા છે કેમ કે અન્નનો આહાર તો સર્વ મનુષ્યોને સહ જ છે તેથી પ્રાયઃ ઘણા પ્રાણીઓ તો અન્નનું જ ભોજન કરે છે; પણ માંસના ભોજનમાં કામાદિની અપેક્ષાએ અથવા શરીરના મોહની અપેક્ષાએ વિશેષ રાગભાવ હોય છે કેમકે માંસનું ભોજન બધા મનુષ્યોનો સ્વાભાવિક—પ્રાકૃતિક આહાર નથી. તેવી જ રીતે દિવસના ભોજનમાં પ્રાયઃ બધા પ્રાણીઓનો સાધારણ રાગભાવ છે કેમકે દિવસનું ભોજન સર્વ પ્રાણીઓને હોય છે, અને રાતના ભોજનમાં કામાદિની અપેક્ષાએ તથા શરીરમાં અધિક સ્નેહની

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૦૩

અપેક્ષાએ અધિક રાગભાવ છે તેથી રાતનું ભોજન બહુ ઓછા માણસોને હોય છે. એ સ્વાભાવિક વાત છે કે દિવસે ભોજન કરવાથી જેટલું સારી રીતે પાચન થાય છે અને જેટલું સારું સ્વાસ્થ્ય રહે છે તેટલું રાત્રે ખાવાથી કદી રહી શકતું નથી. માટે રાત્રિભોજનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને દિવસે જ ખાવું જોઈએ. તેથી શંકાકારની જે શંકા હતી તેનું નિરાકરણ થયું. ૧૩૨.

રાત્રિભોજનમાં દ્રવ્યહિંસા

**અર્કાલોકેન વિના ભુજ્જાનઃ પરિહરેત્ કથં હિંસામ્ ।
અપિ બોધિતઃ પ્રદીપે ભોજ્યજુષાં સૂક્ષ્મજીવાનામ્ ॥ ૧૩૩ ॥**

અન્વયાર્થઃ- તથા [અર્કાલોકેન વિના] સૂર્યના પ્રકાશ વિના રાત્રે [ભુજ્જાનઃ] ભોજન કરનાર મનુષ્ય [બોધિતઃ પ્રદીપે] સળગાવેલા દીવામાં [અપિ] પણ [ભોજ્યજુષાં] ભોજનમાં મળેલા [સૂક્ષ્મજીવાનામ્] સૂક્ષ્મ જંતુઓની [હિંસા] હિંસા [કથં] કેવી રીતે [પરિહરેત્] છોડી શકે ?

ટીકા:- ‘બોધિતે પ્રદીપે અપિ અર્કાલોકેન વિના ભુજ્જાનઃ ભોજ્યજુષાં સૂક્ષ્મજન્તૂનામ્ હિંસાં કથં પરિહરેત્’—અર્થઃ—રાત્રે દીવો સળગાવવા છતાં પણ સૂર્યના પ્રકાશ વિના રાત્રે ભોજન કરનાર મનુષ્ય, ભોજનમાં પ્રીતિ રાખનાર જે સૂક્ષ્મ જંતુઓ વગેરે છે તેની હિંસાથી બચી શકતો નથી.

ભાવાર્થઃ- જે પુરુષ રાત્રે દીવા વિના ભોજન કરે છે તેના આહારમાં જો મોટા મોટા ઉંદર વગેરે પણ આવી જાય તોય ખબર પડતી નથી, અને જે પુરુષ રાત્રે દીવો સળગાવી ભોજન કરે છે તેના ભોજનમાં દીવાના સંબંધથી તથા ભોજ્યપદાર્થના સંબંધથી આવનારા નાનાં નાનાં પતંગિયાં, ફૂદાં વગેરે અવશ્ય ભોજનમાં પડે છે અને તેમની અવશ્ય હિંસા થાય છે. તે કારણે એમ સાબિત થયું કે રાત્રે ભોજન કરનાર મનુષ્ય દ્રવ્યહિંસા અને ભાવહિંસા—એ બન્ને પ્રકારની હિંસાને રોકી શકતો નથી. માટે અહિંસાપ્રત પાળનારે રાત્રિભોજન અવશ્ય ત્યાગવું જોઈએ. જે મનુષ્ય રાત્રે શિંગોડાંનાં ભજિયાં વગેરે બનાવીને ખાય છે તેઓ પણ બન્ને પ્રકારની હિંસા કરે છે. ૧૩૩.

**કિં વા બહુપ્રલપિતૈરિતિ સિદ્ધં યો મનોવચનકાયૈઃ ।
પરિહરતિ રાત્રિભુક્તિં સતતમહિંસાં સ પાલયતિ ॥ ૧૩૪ ॥**

૧૦૪]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

અન્યાર્થ:- [વા] અથવા [બહુપ્રલપિતૈઃ] ઘણા પ્રલાપથી [કિં] શું? [યઃ] જે પુરુષ [મનોવચનકાર્યૈઃ] મન, વચન અને ક્રયાથી [રાત્રિભુક્તિં] રાત્રિભોજનનો [પરિહરતિ] ત્યાગ કરે છે [સઃ] તે [સતતમ્] નિરંતર [અહિંસાં] અહિંસાનું [પાલયતિ] પાલન કરે છે [ઈતિ સિદ્ધમ્] એમ સિદ્ધ થયું.

ટીકા:- ‘વા બહુપ્રલપિતૈઃ કિં ઇતિ સિદ્ધં યઃ મનોવચનકાર્યૈઃ રાત્રિભુક્તિં પરિહરતિ સ સતતં અહિંસાં પાલયતિ’—અર્થઃ—અથવા ઘણું કહેવાથી શું? એ વાત સિદ્ધ થઈ કે જે મનુષ્ય મન, વચન, ક્રયાથી રાત્રિભોજનનો ત્યાગ કરે છે તે હંમેશાં અહિંસાનું પાલન કરે છે.

ભાવાર્થ:- રાત્રે ભોજન કરવામાં અને રાત્રે ભોજન બનાવવામાં હંમેશાં હિંસા છે. રાત્રે ભોજન કરવાની અપેક્ષાએ રાત્રે ભોજન બનાવવામાં ઘણી વધારે હિંસા થાય છે. તેથી પહેલાં અહિંસાપ્રત પાળનારાઓએ રાત્રે બનેલા દરેક પદાર્થનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ખાસ કરીને બજારના બનેલા પદાર્થોનો તો બિલકુલ ત્યાગ જ કરી દેવો જોઈએ પણ જો પાક્ષિક શ્રાવક કોઈ રીતે સમ્પૂર્ણ ત્યાગ કરી ન શકે તો પાણી, પાન, મેવો વગેરે કે જેમાં રાતે બિલકુલ આરંભ કરવો પડતો નથી તેનું ગ્રહણ કરે તો કરી શકે છે, તે પણ જો તેને પાણી વિના ચાલતું ન હોય તો. ૧૩૪.

इत्यत्र त्रितयात्मनि मार्गे मोक्षस्य ये स्वहितकामाः ।

अनुपरतं प्रयतन्ते प्रयान्ति ते मुक्तिमचिरेण ॥ १३५ ॥

અન્યાર્થ:- [ઈતિ] એ રીતે [અત્ર] આ લોકમાં [યે] જે [સ્વહિતકામાઃ] પોતાના હિતના ઇચ્છુક [મોક્ષસ્ય] મોક્ષના [ત્રિતયાત્મનિ] રત્નત્રયાત્મક [માર્ગે] માર્ગમાં [અનુપરતં] સર્વદા અટક્યા વિના [પ્રયતન્તે] પ્રયત્ન કરે છે [તે] તે પુરુષ [મુક્તિમ્] મોક્ષમાં [અચિરેણ] શીઘ્ર જ [પ્રયાન્તિ] ગમન કરે છે.

ટીકા:- ‘યે (પુરુષાઃ) સ્વહિતકામાઃ ઇત્યત્ર ત્રિતયાત્મનિ મોક્ષમાર્ગે અનુપરતં પ્રયતન્તે તે (પુરુષાઃ) અચિરેણ મુક્તિં પ્રયાન્તિ’— અર્થઃ—જે જીવ પોતાના હિતને ઇચ્છતા થકા આ રીતે રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં હંમેશાં પ્રયત્ન કરતા રહે છે તે જીવ તરત જ મોક્ષને પામે છે. જીવમાત્રનું હિત મોક્ષ છે, સંસારમાં બીજે કયાંય આનંદ નથી. તેથી જે જીવ મોક્ષમાં જવા ઇચ્છે છે તેમણે સદૈવ સમ્યઙ્ઘર્શન, સમ્યઙ્ઘજ્ઞાન અને સમ્યઙ્ઘચારિત્રરૂપ જે મોક્ષમાર્ગ છે તેમાં સદૈવ જ પ્રયત્ન કર્યા કરવો. જો આપણે

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૦૫

મોક્ષની વાતો કર્યા કરીએ અને મોક્ષના માર્ગની ખોજ કરીએ નહિ તથા તેના અનુસારે ચાલીએ નહિ તો આપણે કદી મોક્ષને પામી શકીએ નહિ અને જે જીવો તેના માર્ગમાં ચાલે છે અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરી લે છે તે જીવ તરત જ મોક્ષના પરમધામમાં પહોંચી જાય છે. આ રીતે (-તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક) પાંચે પાપના ત્યાગપૂર્વક પાંચે અણુવ્રતનું તથા રાત્રિભોજનત્યાગનું વર્ણન કરીને હવે સાત શીલવ્રતોનું વર્ણન કરે છે. કેમ કે સાત શીલવ્રત પાંચ અણુવ્રતની રક્ષા કરવા માટે નગરના કોટ સમાન છે. જેમ કિલ્લો નગરનું રક્ષણ કરે છે તેવી જ રીતે સાત શીલવ્રત પાંચે અણુવ્રતની રક્ષા કરે છે. ૧૩૫.

પરિધય ઇવ નગરાણિ વ્રતાનિ કિલ પાલયન્તિ શીલાનિ ।

વ્રતપાલનાય તસ્માચ્છીલાન્યપિ પાલનીયાનિ ॥ ૧૩૬ ॥

અન્યયાર્થ:- [કિલ] નિશ્ચયથી [પરિધય: ઇવ] જેમ કોટ, કિલ્લો [નગરાણિ] નગરોની રક્ષા કરે છે તેવી જ રીતે [શીલાનિ] ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત-એ સાત શીલ [વ્રતાનિ] પાંચે અણુવ્રતોનું [પાલયન્તિ] પાલન અર્થાત્ રક્ષણ છે. [તસ્માત્] માટે [વ્રતપાલનાય] વ્રતોનું પાલન કરવા માટે [શીલાનિ] સાત શીલવ્રતો [અપિ] પણ [પાલનીયાનિ] પાળવાં જોઈએ.

ટીકા:- ‘કિલ શીલાનિ વ્રતાનિ પાલયન્તિ પરિધય: નગરાણિ ઇવ તસ્માત્ વ્રતપાલનાય શીલાનિ અપિ પાલનીયાનિ’—અર્થ:-નિશ્ચયથી જે સાત શીલવ્રત છે તે પાંચે અણુવ્રતની રક્ષા કરે છે, જેમ કોટ નગરની રક્ષા કરે છે. તેથી પાંચે અણુવ્રતોનું પાલન કરવા માટે ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત એ સાત શીલવ્રતો અવશ્ય પાળવાં જ જોઈએ. હવે તેનું જ વર્ણન કરે છે તે સાંભળો. ત્રણ ગુણવ્રતોનાં નામ:-૧ દિગ્વ્રત, ૨ દેશવ્રત, ૩ અનર્થદંડત્યાગવ્રત. ચાર શિક્ષાવ્રતનાં નામ:-૧ સામાયિક. ૨ પ્રોષધોપવાસ, ૩ ભોગોપભોગપરિમાણવ્રત, ૪ વૈયાવૃત્ત. ૧૩૬.

પહેલાં દિગ્વ્રત નામના ગુણવ્રતનું સ્વરૂપ કહે છે:-

પ્રવિધાય સુપ્રસિદ્ધૈર્મર્યાદાં સર્વતોપ્યભિજ્ઞાનૈઃ ।

પ્રાચ્યાદિભ્યો દિગ્ભ્યઃ કર્તવ્યા વિરતિરવિચલિતા ॥ ૧૩૭ ॥

અન્યયાર્થ:- [સુપ્રસિદ્ધૈઃ] સારી રીતે પ્રસિદ્ધ [અભિજ્ઞાનૈઃ] ગામ, નદી, પર્વતાદિ જીવંત જીવંત લક્ષણોથી [સર્વતઃ] બધી દિશાએ [મર્યાદાં] મર્યાદા [પ્રવિધાય]

૧૦૬]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

કરીને [પ્રાચ્યાદિભ્યઃ] પૂર્વાદિ [દિગ્ભ્યઃ] દિશાઓમાં [અવિચલિતા વિરતિઃ] ગમન ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા [કર્તવ્યા] કરવી જોઈએ.

ટીકા:- ‘સુપ્રસિદ્ધૈઃ અભિજ્ઞાનૈઃ સર્વતઃ મર્યાદાં પ્રવિધાય પ્રાચ્યાદિભ્યઃ દિગ્ભ્યઃ અવિચલિતા વિરતિઃ કર્તવ્યા’—અર્થઃ—પ્રસિદ્ધપણે જાણેલા જે મહાન પર્વતાદિ, નગરાદિ અથવા સમુદ્રાદિવડે ચારે દિશામાં જિંદગીપર્યંત મર્યાદા બાંધીને ચાર દિશા, ચાર વિદિશા અને ઉપર તથા નીચે—એ રીતે દશે દિશાઓમાં જવાની પ્રતિજ્ઞા કરી લેવી અને પછી જિંદગીપર્યંત આ મર્યાદાની બહાર ન જવું તેને દિગ્વ્રત કહે છે. અહીં પહાડ વગેરે તથા હવાઈ જહાજથી ચડવાની અપેક્ષાએ ઉપરની દિશા અને કૂવા કે સમુદ્રાદિમાં જવાની અપેક્ષાએ નીચેની દિશાનું ગ્રહણ કર્યું છે. ૧૩૭.

દિગ્વ્રત પાળવાનું ફળ

इति नियमितदिग्भागे प्रवर्तते यस्ततो बहिस्तस्य ।

सकलासंयमविरहाद्भवत्यहिंसाव्रतं पूर्णम् ॥ १३८ ॥

અન્વયાર્થઃ:- [યઃ] જે [ઇતિ] આ રીતે [નિયમિતદિગ્ભાવે] મર્યાદા કરેલી દિશાઓની અંદર [પ્રવર્તતે] રહે છે [તસ્ય] તે પુરુષને [તતઃ] તે ક્ષેત્રની [બહિઃ] બહારના [સકલાસંયમવિરહાત્] સમસ્ત અસંયમના ત્યાગના કારણે [પૂર્ણ] પરિપૂર્ણ [અહિંસાવ્રતં] અહિંસાવ્રત [ભવતિ] થાય છે.

ટીકા:- ‘યઃ (પુરુષઃ) ઇતિ નિયમિત દિગ્ભાગે પ્રવર્તતે તસ્ય તતઃ બહિઃ સકલાસંયમવિરહાત્ પૂર્ણ અહિંસાવ્રતં ભવતિ.’—અર્થઃ—જે મનુષ્ય આ રીતે મર્યાદા કરેલા દશે દિશાઓના ક્ષેત્રની અંદર જ પોતાનું બધું કામ કરે છે તેને તે દિશાઓની બહાર અહિંસા મહાવ્રત પળાય છે. માટે દિગ્વ્રત પાળવાથી અહિંસાવ્રત પુષ્ટ થાય છે. ૧૩૮.

દેશવ્રતનું સ્વરૂપ

तत्रापि च परिमाणं ग्रामापणभवनपाटकादीनाम् ।

प्रविधाय नियतकालं करणीयं विरमणं देशात् ॥ १३९ ॥

અન્વયાર્થઃ:- [ચ] અને [તત્ર અપિ] તે દિગ્વ્રતમાં પણ [ગ્રામાપણભવનપાટકાદીનામ્] ગામ, બજાર, મકાન, શેરી વગેરેનું [પરિમાણ] પરિમાણ [પ્રવિધાય]

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૦૭

કરીને [દેશાત્] મર્યાદા કરેલા ક્ષેત્રમાંથી બહાર [નિયતકાલં] જવાનો કોઈ નક્કી કરેલા સમય સુધી [વિરમણં] ત્યાગ [કરણીયં] કરવો જોઈએ.

ટીકા:- ‘તત્રાપિ ચ દિગ્વ્રતોઽપિ ચ ગ્રામાપણભવનપાટકાદીનામ્ નિયતકાલં પરિમાણં પ્રવિધાય દેશાત્ વિરમણં કરણીયમ્.’—અર્થ:-જે દશે દિશાઓની મર્યાદા દિગ્વ્રતમાં કરી હતી તેમાં પણ ગામ, બજાર, ઘર, શેરી વગેરે સુધી એક દિવસ, એક અઠવાડિયું, પખવાડિયું, મહિનો, અયન, વર્ષ વગેરે નિશ્ચિત કાળ સુધી જવા-આવવાનું પરિમાણ કરીને બહારના ક્ષેત્રથી વિરક્ત થવું એને જ દેશવ્રત કહે છે. આ દેશવ્રતથી પણ અહિંસા પળાય છે. ૧૩૯.

**इति विरतो बहुदेशात् तदुत्थहिंसाविशेषपरिहारात् ।
तत्कालं विमलमतिः श्रयत्यहिंसां विशेषेण ॥ १४० ॥**

અન્વયાર્થ:- [इति] આ રીતે [बहुदेशात् विरतः] ઘણા ક્ષેત્રનો ત્યાગ કરનાર [विमलमतिः] નિર્મળ બુદ્ધિવાળો શ્રાવક [तत्कालं] તે નિયમિત કાળે [तदुत्थहिंसाविशेषपरिहारात्] મર્યાદાકૃત ક્ષેત્રથી ઉત્પન્ન થયેલી હિંસા વિશેષના ત્યાગથી [विशेषेण] વિશેષપણે [अहिंसां] અહિંસાવ્રતનો [श्रयति] આશ્રય કરે છે.

ટીકા:- ‘इति बहुदेशात् विरतो विमलमतिः तत्कालं तदुत्थहिंसाविशेषपरिहारात् विशेषेण अहिंसां श्रयति.’—અર્થ:-આ રીતે દિગ્વ્રતમાં કરેલા ક્ષેત્રનું પરિમાણ કરીને તે ક્ષેત્ર બહાર હિંસાનો ત્યાગ થવા છતાં પણ ઉત્તમ બુદ્ધિવાળો શ્રાવક જો તે વખતે બીજા પણ થોડા ક્ષેત્રની મર્યાદા કરે છે તો તે વિશેષપણે અહિંસાનું આશ્રય કરે છે. જે મનુષ્યે જીવનપર્યંત દક્ષિણમાં કન્યાકુમારી અને ઉત્તરમાં હિમાલય સુધીનું દિગ્વ્રત કર્યું છે તે કાયમ તો હિમાલય જતો નથી તેથી તે દરરોજ એવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે આજ હું ‘છપારા’ ગામમાં જ રહીશ, બહાર નહીં જાઉં. તો જે દિવસે તે ‘છપારા’ સુધીનો જ નિયમ કરે છે તેને તે દિવસે ‘છપારા’ની બહારના પ્રદેશમાં અહિંસા મહાવ્રતનું પાલન થાય છે. ૧૪૦.

ત્રીજા અનર્થદંડત્યાગ નામના ગુણવ્રતનું સ્વરૂપ:-

પ્રયોજન વિનાના પાપનો ત્યાગ કરવો તેને અનર્થદંડત્યાગવ્રત કહે છે. તેના પાંચ ભેદ છે:-૧. અપધ્યાનત્યાગવ્રત, ૨. પાપોપદેશત્યાગવ્રત, ૩. પ્રમાદચર્યાત્યાગવ્રત, ૪. હિંસાદાનત્યાગવ્રત, અને ૫. દુઃશ્રુતિત્યાગવ્રત.

અપધ્યાનઅનર્થદંડત્યાગવ્રતનું સ્વરૂપ:-

**પાપર્હિજયપરાજયસંગ્રહરપરદારગમનચૌર્યાદ્યાઃ ।
ન કદાચનાપિ ચિન્ત્યાઃ પાપફલં કેવલં યસ્માત્ ॥ ૧૪૧ ॥**

અન્યયાર્થ:- [પાપર્હિ—જય—પરાજય—સંગ્રહરપરદારગમન—ચૌર્યાદ્યાઃ] શિકાર, જય, પરાજય, યુદ્ધ, પરસ્ત્રીગમન, ચોરી, આદિનું [કદાચનાપિ] કોઈ પણ સમયે [ન ચિન્ત્યાઃ] ચિંતવન ન કરવું જોઈએ [યસ્માત્] કારણ કે આ અપધ્યાનોનું [કેવલં] માત્ર [પાપફલં] પાપ જ ફળ છે.

ટીકા:- ‘પાપર્હિ જય પરાજય સંગ્રહરપરદારગમન ચૌર્યાદ્યાઃ કદાચન અપિ ન ચિન્ત્યાઃ યસ્માત્ કેવલ પાપફલં ભવતિ’—અર્થ:-શિકાર કરવાનું, સંગ્રામમાં કોઈની જીત અને હારનું, પરસ્ત્રીગમનનું, ચોરી કરવાનું ઇત્યાદિ ખરાબ કાર્યો કે જે કરવાથી કેવળ પાપ જ થાય છે., તેનું કદીપણ ચિંતવન ન કરવું જોઈએ એને જ અપધ્યાન—અનર્થદંડત્યાગવ્રત કહે છે. ખોટા (ખરાબ) ધ્યાનનું નામ અપધ્યાન છે, તેથી જે વાતનો વિચાર કરવાથી કેવળ પાપનો જ બંધ થાય તેને જ અપધ્યાન કહે છે. તેનો ત્યાગ કરવો તે અપધ્યાનઅનર્થદંડત્યાગવ્રત કહે છે. ૧૪૧.

પાપોપદેશ નામના અનર્થદંડત્યાગવ્રતનું સ્વરૂપ:-

**વિદ્યાવાણિજ્યમષીકૃષિસેવાશિલ્પજીવિનાં પુંસામ્ ।
પાપોપદેશદાનં કદાચિદપિ નૈવ વક્તવ્યમ્ ॥ ૧૪૨ ॥**

અન્યયાર્થ:- [વિદ્યા—વાણિજ્ય—મષી—કૃષિ—સેવા—શિલ્પજીવિનાં] વિદ્યા, વ્યાપાર, લેખનકળા, ખેતી, નોકરી અને કારીગરીથી નિર્વાહ ચલાવનાર [પુંસામ્] પુરુષોને [પાપોપદેશદાનં] પાપનો ઉપદેશ મળે એવું [વચન] વચન [કદાચિત્ અપિ] કોઈ પણ વખતે [નૈવ] ન [વક્તવ્યમ્] બોલવું જોઈએ.

ટીકા:- ‘વિદ્યા વાણિજ્ય મષી કૃષિ સેવા શિલ્પ જીવિનાં પુંસામ્ પાપોપદેશદાનં વચનં કદાચિત્ અપિ નૈવ વક્તવ્યમ્.’—અર્થ:-વિદ્યા અર્થાત્ વૈદક-જ્યોતિષ કરનાર, વ્યાપાર કરનાર, લેખનકાર્ય કરનાર, ખેતી કરનાર, નોકરી-ચાકરી કરનાર અને લુહાર, સોની, દરજી વગેરેનું કામ કરનારને આ જ કામ કરવાના અને બીજા જે કોઈ પાપબંધ કરનારાં કાર્ય છે તેનો કોઈને પણ ઉપદેશ આપવો ન જોઈએ. એને જ

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૦૯

પાપોપદેશ અનર્થદંડત્યાગવ્રત કહે છે. શ્રાવક ગૃહસ્થ પોતાના કુટુંબીઓને, ભાઈબંધોને, પોતાનાં સગાંવહાલાંઓને-સંબંધીઓને કે જેમની સાથે પોતાને પ્રયોજન છે તેમને તથા પોતાના સાધર્મી ભાઈઓ છે તેમને તેમનો નિર્વાહ ચલાવવા માટે અવશ્ય વ્યાપાર વગેરેનો ઉપદેશ આપીને નિમિત્ત સંબંધી ચેષ્ટા કરે, પણ જેમની સાથે પોતાને કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી તેમને ઉપદેશ ન દેવો જોઈએ. ૧૪૨.

પ્રમાદચર્યા અનર્થદંડત્યાગવ્રતનું સ્વરૂપ:-

**ભૂખનનવૃક્ષમોટ્ટનશાઢ્વલદલનામ્બુસેચનાદીનિ ।
નિષ્કારણં ન કુર્યાદલફલકુસુમોચ્ચયાનપિ ચ ॥ ૧૪૩ ॥**

અન્વયાર્થ:- [ભૂખનનવૃક્ષમોટ્ટનશાઢ્વલદલનામ્બુસેચનાદીનિ] પૃથ્વી ખોદવી, વૃક્ષ ઉખાડવાં, અતિશય ઘાસવાળી જમીન કચરવી, પાણી સીંચવું વગેરે [ચ] અને [દલફલકુસુમોચ્ચયાન્] પત્ર, ફળ, ફૂલ તોડવા [અપિ] વગેરે પણ [નિષ્કારણં] પ્રયોજન વિના [ન કુર્યાત્] ન કરવું.

ટીકા:- ‘નિષ્કારણં ભૂખનન વૃક્ષમોટ્ટન શાઢ્વલદલન અમ્બુસેચનાદીનિ ચ દલફલકુસુમોચ્ચયાન્ અપિ ચ ન કુર્યાત્’-અર્થ:-વિના પ્રયોજને પૃથ્વી ખોદવી, વૃક્ષ ઉખાડવા, ઘાસ કચરવું, પાણી સીંચવું-ઢોળવું તથા પાંદડાં, ફળ, ફૂલો તોડવાં, ઇત્યાદિ કોઈ પણ કાર્ય ન કરવું.

ભાવાર્થ:- ગૃહસ્થ શ્રાવક પોતાના પ્રયોજન માટે કાંઈ પણ કરી શકે છે, પણ જેમાં પોતાનો કાંઈ પણ સ્વાર્થ નથી, જેમકે રસ્તે ચાલતાં વનસ્પતિ વગેરે તોડવી ઇત્યાદિ નકામાં કામ ન કરવાં જોઈએ. એને જ પ્રમાદચર્યાઅનર્થદંડત્યાગવ્રત કહે છે. ૧૪૩.

હિંસાપ્રદાન અનર્થદંડત્યાગવ્રતનું સ્વરૂપ:-

**અસિધેનુવિષહુતાશનલાઙ્ગલકરવાલકાર્મુકાદીનામ્ ।
વિતરણમુપકરણાનાં હિંસાયાઃ પરિહરેદ્યત્નાત્ ॥ ૧૪૪ ॥**

અન્વયાર્થ:- [અસિ-ધેનુ-વિષ-હુતાશન-લાઙ્ગલ-કરવાલ-કાર્મુકાદીનામ્] છરી, વિષ, અગ્નિ, હળ, તલવાર, ધનુષ આદિ [હિંસાયાઃ] હિંસાનાં [ઉપકરણાનાં] ઉપકરણોનું

૧૧૦]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

[વિતરણમ્] વિતરણ એટલે કે બીજાને દેવું તે [યત્નાત્] સાવધાનીથી [પરિહરેત્] છોડી દેવું જોઈએ.

ટીકા:- ‘હિંસાયા: ઉપકરણાનાં અસિ ધેનુ વિષ હુતાશન લાજ્જલ કરવાલ કાર્મુકાદીનામ્ પરિહરેત્’—અર્થ:-હિંસા કરવાનાં સાધન છરી, વિષ, અગ્નિ, હળ, તરવાર, બાણ વગેરેનું દેવું પ્રયત્નથી દૂર કરે અર્થાત્ બીજાને આપે નહિ, એને જ હિંસાદાન અર્થદંડત્યાગવ્રત કહે છે. જે વસ્તુઓ આપવાથી હિંસા થતી હોય તે વસ્તુઓનો ઉપયોગ પોતાના માટે કરી શકે છે પરંતુ બીજાઓને કદીપણ ન આપવી. ૧૪૪.

દુઃશ્રુતિ અનર્થદંડત્યાગવ્રતનું સ્વરૂપ:-

**રાગાદિવર્દ્ધનાનાં દુષ્ટકથાનામબોધબહુલાનામ્ ।
ન કદાચન કુર્વીત શ્રવણાર્જનશિક્ષણાદીનિ ॥ ૧૪૫ ॥**

અન્વયાર્થ:- [રાગાદિવર્દ્ધનાનાં] રાગ, દ્વેષ, મોહાદિને વધારનાર તથા [અબોધબહુલાનામ્] ઘણા અંશે અજ્ઞાનથી ભરેલી [દુષ્ટકથાનામ્] દુષ્ટ કથાઓનું [શ્રવણાર્જનશિક્ષણાદીનિ] સાંભળવું, ધારવું, શીખવું આદિ [કદાચન] કોઈ સમયે, કદીપણ [ન કુર્વીત] કરવું ન જોઈએ.

ટીકા:- ‘અબોધ (મિથ્યાત્વ) બહુલાનાં રાગાદિવર્દ્ધનાનાં દુષ્ટકથાનાં શ્રવણાર્જનશિક્ષણાદીનિ ન કદાચન કુર્વીત’—અર્થ:-મિથ્યાત્વસહિત રાગદ્વેષ, વેરભાવ, મોહ, મદાદિ વધારનાર કુકથાઓનું શ્રવણ તથા નવી કથાઓ બનાવવી, વાંચવી વગેરે કદી પણ ન કરવું. એને જ દુઃશ્રુતિ અનર્થદંડત્યાગવ્રત કહે છે. જે કથાઓ સાંભળવાથી, વાંચવાથી અને શિખવવાથી વિષયાદિની વૃદ્ધિ થાય, મોહ વધે અને પોતાના તથા પરના પરિણામથી ચિત્તને સંકલેશ થાય એવી રાજકથા, ચોરકથા, ભોજનકથા, સ્ત્રીકથા ઇત્યાદિ કથાઓ કહેવી નહિ. ૧૪૫.

મહાહિંસાનું કારણ અને અનેક અનર્થ ઉત્પન્ન કરનાર જુગારનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ:-

**સર્વાનર્થપ્રથમં મથનં શૌચસ્ય સદ્મ માયાયા: ।
દૂરાત્પરિહરણીયં ચૌર્યાસત્યાસ્પદં દ્યૂતમ્ ॥ ૧૪૬ ॥**

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૧૧

અન્યયાર્થ:- [સર્વાનર્થપ્રથમ] સાત વ્યસનોમાં પહેલું અથવા બધાં અનર્થોમાં મુખ્ય, [શૌચસ્ય મથનં] સંતોષનો નાશ કરનાર, [માયાયા:] માયાચારનું [સદ્ધ] ધર અને [ચૌર્યાસત્યાસ્પદમ્] ચોરી તથા અસત્યનું સ્થાન [દ્યૂતમ્] એવા જુગારનો [દૂરાત્] દૂરથી જ [પરિહરણીયમ્] ત્યાગ કરવો જોઈએ.

ટીકા:- ‘સર્વાનર્થપ્રથમમ્ મથનં શૌચસ્ય, સદ્ધ માયાયા: ચૌર્યાસત્યાસ્પદં દ્યૂતમ્ દૂરાત્ પરિહરણીયમ્.’—અર્થ:-બધાં અનર્થોને ઉત્પન્ન કરનાર, શૌચ જે લોભનો ત્યાગ તેનો નાશ કરનાર અને કપટનું ધર એવા જુગારને દૂરથી જ છોડવો જોઈએ.

ભાવાર્થ:- ખરી રીતે જુગાર રમવો ઘણું જ ખરાબ કામ છે. સાત વ્યસનોમાંથી જુગાર જ સૌથી ખરાબ છે. જે પુરુષ જુગાર રમે છે તેઓ પ્રાયઃ બધાં પાપોનું આચરણ કરે છે, માટે જુગારનો ત્યાગ અવશ્ય કરવો જોઈએ. તેથી અનર્થદંડ ત્યાગનારને જુગારનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૧૪૬.

વિશેષ કહે છે:-

**एवंविधमपरमपि ज्ञात्वा मुञ्चत्यनर्थदण्डं यः ।
तस्यानिशमनवद्यं विजयमहिंसाव्रतं लभते ॥ १४७ ॥**

અન્યયાર્થ:- [ય:] જે મનુષ્ય [એવં વિધં] આ પ્રકારના [અપરમપિ] બીજા પણ [અનર્થદંડમ્] અનર્થદંડને [જ્ઞાત્વા] જાણીને [મુચ્ચતિ] ત્યાગે છે [તસ્ય] તેને [અનવદ્યં] નિર્દોષ [અહિંસાવ્રતં] અહિંસાવ્રત [અનિશમ્] નિરંતર [વિજયમ્] વિજય [લભતે] પામે છે.

ટીકા:- ‘યઃ એવં વિધં અપરં અપિ અનર્થદણ્ડં જ્ઞાત્વા મુચ્ચતિ તસ્ય અનવદ્યં અહિંસાવ્રતં અનિશં વિજયં લભતે.’—અર્થ:-જે મનુષ્ય આ રીતે બીજા પણ પાપબંધ કરનાર અનર્થદંડને જાણીને છોડે છે, તે પુરુષનું પાપરહિત અહિંસાવ્રત હંમેશા વિજય પામે છે, અર્થાત્ સદૈવ પુણ્યબંધ કરતો, પાપનો ત્યાગ કરતો થકો કર્મોની નિર્જરા કરે છે.

ભાવાર્થ:- સંસારમાં એવાં નાનાં નાનાં ઘણાં કાર્યો છે કે જેને કરવાથી વ્યર્થ જ પાપનો બંધ કર્યા કરે છે, તેથી બધા મનુષ્યોએ જેનાથી પોતાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી એવા વ્યર્થ અનર્થદંડોનો ત્યાગ અવશ્ય કરવો-એ તેમનું કર્તવ્ય છે. આ રીતે ત્રણ ગુણવ્રતોનું વર્ણન સમાપ્ત કર્યું. ૧૪૭.

હવે ચાર શિક્ષાવ્રતોનું વર્ણન કરે છે:-
પહેલું સામાયિક શિક્ષાવ્રત

**રાગદ્વેષત્યાગાન્નિખિલદ્રવ્યેષુ સામ્યમવલમ્બ્ય ।
તત્ત્વોપલલ્બ્ધિમૂલં बहुशः सामायिकं कार्यम् ॥ ૧૪૮ ॥**

અન્યયાર્થ:- [રાગદ્વેષત્યાગાત્] રાગ-દ્વેષના ત્યાગથી [નિખિલદ્રવ્યેષુ] બધા ઈષ્ટ-અનિષ્ટ પદાર્થોમાં [સામ્યં] સામ્યભાવને [અવલમ્બ્ય] અંગીકાર કરીને [તત્ત્વોપલલ્બ્ધિમૂલં] આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિનું મૂળકારણ એવું [સામાયિકં] સામાયિક [કાર્યમ્] કરવું જોઈએ.

ટીકા:- ‘ નિખિલદ્રવ્યેષુ રાગદ્વેષત્યાગાત્ સામ્યં અવલમ્બ્ય તત્ત્વોપલલ્બ્ધિ મૂલં સામાયિકં बहुशः कार्यम्.’ અર્થ:-સમસ્ત ઈષ્ટ-અનિષ્ટ પદાર્થોમાં રાગદ્વેષ ભાવોનો ત્યાગ કરવાથી, સમતાભાવનું આલંબન કરીને, આત્માના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવામાં મૂળકારણ સામાયિક છે તે વારંવાર કરવું જોઈએ, અર્થાત્ દરરોજ ત્રણે કાળે કરવું જોઈએ. તેને જ સામાયિક શિક્ષાવ્રત કહે છે.

ભાવાર્થ:- ‘ સમ્’ એટલે એકરૂપ અને ‘ અય ’ એટલે આત્માના સ્વરૂપમાં ગમન તે ‘ સમય ’ થયું. એવો ‘ સમય ’ જેનું પ્રયોજન છે તેને સામાયિક કહે છે. આ સામાયિક સમતાભાવ વિના થઈ શકે નહિ. તેથી સુખદાયક અને દુઃખદાયક પદાર્થોમાં સમાન બુદ્ધિ રાખતો શ્રાવક ત્રણે કાળે પાંચે પાપોનો ત્યાગ કરીને અવશ્ય સામાયિક કરે. એને સામાયિક શિક્ષાવ્રત કહે છે. ૧૪૮.

સામાયિક ક્યારે અને કેવી રીતે કરવું તે બતાવે છે:-

**रजनीदिनयोरन्ते तदवश्यं भावनीयमविचलितम् ।
इतरत्र पुनः समये नं कृतं दोषाय तद्गुणाय कृतम् ॥ ૧૪૯ ॥**

અન્યયાર્થ:- [તત્] તે સામાયિક [રજનીદિનયોઃ] રાત્રિ અને દિવસના [અન્તે] અંતે [અવિચલિતમ્] એકાગ્રતાપૂર્વક [અવશ્યં] અવશ્ય [ભાવનીયમ્] કરવું જોઈએ. [પુનઃ] અને જો [ઇતરત્ર સમયે] અન્ય સમયે [કૃતં] કરવામાં આવે તો [તત્ કૃતં] તે સામાયિક કાર્ય [દોષાય] દોષનો હેતુ [ન] નથી, પણ [ગુણાય] ગુણને માટે જ હોય છે.

ટીકા:- ‘તત્ સામાયિકં રજની દિનયોઃ અન્તે અવશ્યં અવિચલિતં ભાવનીયં પુનઃ
ઇતરત્ર સમયે દોષાય કૃતમ્ ન કિન્તુ તત્ ગુણાય કૃતમ્ અસ્તિ।’—અર્થ:-તે ‘સામાયિક પ્રત્યેક
શ્રાવકે રાતના અંતે અને દિવસના અંતે અર્થાત્ પ્રભાતે અને સંધ્યાકાળે અવશ્ય નિયમપૂર્વક
કરવું જોઈએ અને બાકીના વખતે જો સામાયિક કરે તો ગુણ નિમિત્તે જ હોય છે, દોષ નિમિત્તે
નહિ.

ભાવાર્થ:- ગૃહસ્થ શ્રાવક ગૃહસ્થપણાનાં અનેક કાર્યોમાં સંલગ્ન રહે છે તેથી તેને માટે
આલંબનરૂપ પ્રભાત અને સંધ્યાના બન્ને સમય આચાર્યોએ નિયમિત કર્યા છે. આમ તો
સામાયિક ગમે ત્યારે કરવામાં આવે તેનાથી આત્માનું કલ્યાણ જ છે, નુકસાન કદીપણ નથી.
તેથી પ્રત્યેક શ્રાવકે બન્ને સમય અથવા ત્રણ સમય બે ઘડી, ચાર ઘડી કે છ ઘડી સુધી પાંચે
પાપનો તથા આરંભ-પરિગ્રહનો ત્યાગ કરીને એકાંત સ્થાનમાં શુદ્ધ મન કરીને પહેલાં પૂર્વ
દિશામાં નમસ્કાર કરવા, પછી નવવાર નમસ્કારમંત્રનો જાપ કરવો, પછી ત્રણ આવર્તન કરવા
અને એક શિરોનતિ કરવી. આ રીતે ચારે દિશામાં કરીને ખડ્ગાસન અથવા પદ્માસન કરીને
સામાયિક કરવું અને જ્યારે સામાયિક પૂર્ણ થઈ જાય ત્યારે અંતે પણ શરૂઆતની પેઠે નવવાર
નમસ્કારમંત્રનો જાપ, ત્રણ ત્રણ આવર્તન, એક એક શિરોનતિ એ જ પ્રમાણે કરવી. આ જ
સામાયિક કરવાની સ્થૂળ વિધિ છે. સામાયિક કરતી વખતે શ્રાવક પણ મુનિસમાન જ છે. ૧૪૮.

**સામાયિકશ્રિતાનાં સમસ્તસાવદ્યયોગપરિહારાત્ ।
ભવતિ મહાવ્રતમેષામુદયેઽપિ ચરિત્રમોહસ્ય ॥ ૧૫૦ ॥**

અન્વયાર્થ:- [ણમ્] આ [સામાયિકશ્રિતાનાં] સામાયિક દશાને પામેલા શ્રાવકોને
[ચરિત્રમોહસ્ય] ચારિત્રમોહનો [ઉદયે અપિ] ઉદય હોવા છતાં પણ
[સમસ્તસાવદ્યયોગપરિહારાત્] સમસ્ત પાપના યોગના ત્યાગથી [મહાવ્રતં] મહાવ્રત [ભવતિ]
થાય છે.

૧. [સામાયિકને માટે ૧-યોગ્ય ક્ષેત્ર, ૨-યોગ્ય કાળ, ૩-યોગ્ય આસન, ૪-યોગ્ય વિનય, ૫-મનશુદ્ધિ,
૬-વચનશુદ્ધિ, ૭-ભાવશુદ્ધિ અને ૮-કાયશુદ્ધિ એ આઠ વાતની અનુકૂળતા હોવી જરૂરી છે; તેમાં
ભેદજ્ઞાનપૂર્વક સ્વસન્મુખતાના બળથી જેટલી પરિણામોની શુદ્ધતા થાય તેટલી નિશ્ચય સામાયિક છે,
ત્યાં વર્તતા શુભરાગને વ્યવહાર સામાયિક કહેવામાં આવે છે. નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનપૂર્વક જેણે
કપાયની બે ચોકડીનો અભાવ કર્યો છે તે જીવને સાચાં અણુવ્રત અને સામાયિકવ્રત હોય છે, જેને
નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન ન હોય તેના વ્રતને સર્વજ્ઞદેવે બાળવ્રત-અજ્ઞાનમયવ્રત કહેલ છે.]

૧૧૪]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

ટીકા:- ‘સામાયિકશ્રિતાનાં ઇષાં શ્રાવકાનાં સમસ્તસાવદ્યયોગપરિહારાત્ ચરિત્રમોહસ્ય ઉદયે અપિ મહાવ્રતં ભવતિ।’—અર્થ:-સામાયિક કરનાર શ્રાવકને તે સમયે સમસ્ત પાંચે પાપોનો ત્યાગ હોવાથી પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ચારિત્રમોહનીય કર્મનો ઉદય હોવા છતાં પણ મહાવ્રત જ છે.

ભાવાર્થ:- શ્રાવક જે વખતે સામાયિક કરી રહ્યો છે ત્યારે ખરી રીતે તેની તે વખતની અવસ્થા મુનિ સમાન જ છે. તેના પરિણામોમાં અને મુનિના પરિણામોમાં વિશેષ તફાવત નથી. ભેદ ફક્ત એટલો જ છે કે મુનિ દિગંબર છે અને શ્રાવક વસ્ત્રસહિત છે. મુનિ મહારાજે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયોનો ત્યાગ કરી દીધો છે અને શ્રાવકે હજી સુધી પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયોનો ત્યાગ કર્યો નથી. ૧૫૦.

હવે બીજું શિક્ષાવ્રત પ્રોષધોપવાસનું સ્વરૂપ કહે છે:-

**સામાયિકસંસ્કારં પ્રતિદિનમારોપિતં સ્થિરીકર્તુમ્ ।
પક્ષાર્દ્ધયોર્દ્વયોરપિ કર્તવ્યોઽવશ્યમુપવાસઃ ॥ ૧૫૧ ॥**

અન્યવાર્થ:- [પ્રતિદિનં] દરરોજ [આરોપિતં] અંગીકાર કરેલ [સામાયિકસંસ્કારં] સામાયિકરૂપ સંસ્કાર [સ્થિરીકર્તુમ્] સ્થિર કરવાને માટે [દ્વયોઃ] બન્ને [પક્ષાર્દ્ધયોઃ] પક્ષના અર્ધભાગમાં અર્થાત્ અષ્ટમી અને ચતુર્દશીના દિવસે [ઉપવાસઃ] ઉપવાસ [અવશ્યમપિ] અવશ્ય જ [કર્તવ્યઃ] કરવો જોઈએ.

ટીકા:- ‘પ્રતિદિનં આરોપિતં સામાયિક સંસ્કારં સ્થિરીકર્તુમ્ દ્વયોરપિ પક્ષાર્દ્ધયોઃ અવશ્યમ્ ઉપવાસઃ કર્તવ્યઃ’—અર્થ:-પ્રતિદિન અંગીકાર કરેલ સામાયિક વ્રતની દૃઢતા કરવા માટે બન્ને પખવાડિયાના અર્ધ ભાગમાં જે ચૌદશ અને આઠમ છે તેમાં અવશ્ય ઉપવાસ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ:- આ પ્રોષધ ઉપવાસ દરેક મહિનામાં ચાર વાર કરવામાં આવે છે, અર્થાત્ દરેક ચૌદશ અને આઠમના દિવસે તે કરવામાં આવે છે. તેનાથી સામાયિક કરવાની ભાવના દૃઢ રહે અર્થાત્ વિષયકષાયોમાંથી ચિત્ત સદા વિરક્ત જ રહે છે તેથી પ્રત્યેક ગૃહસ્થે સામાયિક અવશ્ય કરવું જોઈએ. ૧૫૧.

પ્રોષધોપવાસની વિધિ

**મુક્તસમસ્તારમ્ભઃ પ્રોષધદિનપૂર્વવાસરસ્યાર્દ્ધે ।
ઉપવાસં ગૃહ્ણીયાન્મમત્વમપહાય દેહાદૌ ॥ ૧૫૨ ॥**

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૧૫

અન્યાર્થ:- [મુક્તસમસ્તારમ્ભઃ] સમસ્ત આરંભથી મુક્ત થઈને [દેહાદૌ] શરીરાદિમાં [મમત્વં] આત્મબુદ્ધિનો [અપહાય] ત્યાગ કરીને [પ્રોષધદિનપૂર્વવાસરસ્યાર્દ્ધે] ઉપવાસના આગલા દિવસના અર્ધા ભાગમાં [ઉપવાસં] ઉપવાસ [ગૃહ્ણીયાત્] અંગીકાર કરવો જોઈએ.

ટીકા:- ‘પ્રોષધદિનપૂર્વવાસરસ્યાર્દ્ધે મુક્તસમસ્તારમ્ભઃ દેહાદૌ મમત્વં અપહાય ઉપવાસં ગૃહ્ણીયાત્.’—અર્થ:-ઉપવાસ કરવાના એક દિવસ અગાઉ અર્થાત્ ધારણાના દિવસે સમસ્ત આરંભ છોડીને ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરીને શરીર વગેરેમાં મમત્વભાવ છોડીને ઉપવાસ ગ્રહણ કરવો.

ભાવાર્થ:- જેમ કે આઠમનો ઉપવાસ કરવાનો છે તો સાતમના બાર વાગ્યાથી ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરીને, સમસ્ત આરંભનો ત્યાગ કરતો થકો શરીરાદિથી મોહ છોડીને ઉપવાસ ધારણ કરવો. ૧૫૨.

ઉપવાસના દિવસનું કર્તવ્ય

શ્રિત્વા વિવિક્તવસતિં સમસ્તસાવદ્યયોગમપનીય ।

સર્વેન્દ્રિયાર્થવિરતઃ કાયમનોવચનગુપ્તિભિસ્તિષ્ઠેત્ ॥ ૧૫૩ ॥

અન્યાર્થ:- ૫૬ી [વિવિક્તવસતિં] નિર્જન ^૧વસતિકા-નિવાસસ્થાનમાં [શ્રિત્વા] જઈને [સમસ્તસાવદ્યયોગં] સમ્પૂર્ણ ^૨સાવદ્યયોગનો [અપનીય] ^૩ત્યાગ કરીને [સર્વેન્દ્રિયાર્થવિરતઃ] સર્વ ઈન્દ્રિયોથી વિરક્ત થઈ [કાયમનોવચનગુપ્તિભિઃ] મનગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ સહિત [તિષ્ઠેત્] સ્થિર થાય.

ટીકા:- ‘વિવિક્ત વસતિં શ્રિત્વા સમસ્ત સાવદ્યયોગં અપનીય સર્વેન્દ્રિયાર્થવિરતઃ કાયમનોવચનગુપ્તિભિઃ તિષ્ઠેત્.’—અર્થ:-જેણે સાતમના દિવસે ઉપવાસ ધારણ કર્યો છે તે શ્રાવક તે જ વખતે એકાંત સ્થાનમાં જઈને હિંસાદિ પાંચે પાપોનો સંકલ્પપૂર્વક ત્યાગ કરીને, પાંચે ઈન્દ્રિયના વિષયોથી વિરક્ત થઈને મન, વચન અને કાયને વશ રાખે અર્થાત્ ત્રણે ગુપ્તિનું પાલન કરે.

૧. પ્રાચીન સમયમાં નગર-ગ્રામોની બહાર ધર્માત્માજન મુનિઓને ઉતરવા માટે-આરામ માટે અથવા સામાયિક આદિ કરવા માટે ઝુંપડી કરાવી દેતા, તેને વસતિકા કહેતા હતા. અનેક નગરોમાં વસતિકાઓ આજ પણ જોવામાં આવે છે. ૨-અપધ્યાન = માહું ધ્યાન, અપકથન અને અપચેષ્ટારૂપ પાપસહિત ક્રિયા. ૩-સમસ્તસાવદ્યયોગનો ત્યાગ = જે સમયે સાવદ્યક્રિયાઓનો ત્યાગ કરે, તે સમયે ‘હું સર્વસાવદ્યયોગનો ત્યાગી થાઉં છું’ એવી પ્રતિજ્ઞા કરે.

૧૧૬]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

ભાવાર્થ:- ઉપવાસનો બધો સમય ધર્મધ્યાન વગેરેમાં વિતાવવો જોઈએ. એકાંત સ્થાન વિના ધર્મધ્યાન થઈ શકતું નથી. માટે એકાંત સ્થાન ધર્મશાળા, ચૈત્યાલય વગેરેમાં વાસ કરે અને જો મનમાં વિચાર કરે તો ધાર્મિક વાતોનો જ વિચાર કરે, જો વચન બોલે તો ધાર્મિક વાતોનું જ વિવેચન કરે અને જો કાયાની ચેષ્ટા કરે તો પોતાની મર્યાદા પ્રમાણે જ હરે ફરે, નિરર્થક હરે ફરે નહિ. આ રીતે ત્રણે ગુણોનું પાલન કરે. ૧૫૩.

પછી શું કરે તે બતાવે છે:-

**ધર્મધ્યાનાસક્તો વાસરમતિવાહ્ય વિહિતસાન્ધ્યવિધિમ્ ।
શુચિસંસ્તરે ત્રિયામાં ગમયેત્સ્વાધ્યાયજિતનિદ્રઃ ॥ ૧૫૪ ॥**

અન્વયાર્થ:- [વિહિતસાન્ધ્યવિધિમ્] જેમાં પ્રાતઃકાળ અને સંધ્યાકાળની સામાયિકાદિ ક્રિયા કરીને [વાસરમ્] દિવસ [ધર્મધ્યાનાસક્તઃ] ધર્મધ્યાનમાં લીન થઈને [અતિવાહ્ય] વિતાવીને [સ્વાધ્યાયજિતનિદ્રઃ] પઠન-પાઠનથી નિદ્રાને જીતીને [શુચિસંસ્તરે] પવિત્ર પથારી પર [ત્રિયામાં] રાત્રિ [ગમયેત્] પૂર્ણ કરે.

ટીકા:- ‘ધર્મધ્યાનાસક્તો વાસરં અતિવાહ્ય વિહિત સાન્ધ્યવિધિમ્ સ્વાધ્યાયજિતનિદ્રઃ શુચિસંસ્તરે ત્રિયામાં ગમયેત્ ।’—અર્થ:-ઉપવાસ સ્વીકારીને શ્રાવક, ધર્મધ્યાનમાં લીન થઈ દિવસ પૂર્ણ કરી સંધ્યા સમયે સામાયિક વગેરે કરીને ત્રણ પહોર સુધી પવિત્ર પથારીમાં યથાશક્તિ સ્વાધ્યાય કરીને રાત્રિ પૂર્ણ કરે.

ભાવાર્થ:- આ ઉપવાસ ધારણાનો દિવસ છે તેથી બપોરના બાર વાગ્યાથી સંધ્યાકાળ સુધી ધર્મધ્યાન કરવું, પછી સામાયિક કરવું, પછી સ્વાધ્યાય કરવી, પછી શયન કરવું. યથાશક્તિ બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરવું. પછી પ્રાતઃકાળે ચાર વાગ્યે પથારી છોડીને જાગ્રત થઈ જવું. ૧૫૪.

પછી શું કરવું ?

**પ્રાતઃ પ્રોત્થાય તતઃ કૃત્વા તાત્કાલિકં ક્રિયાકલ્પમ્ ।
નિર્વર્તયેદ્યથોક્તં જિનપૂજાં પ્રાસુકૈર્દ્રવ્યૈઃ ॥ ૧૫૫ ॥**

અન્વયાર્થ:- [તતઃ] પછી [પ્રાતઃ] સવારમાં [પ્રોત્થાય] ઊઠીને [તાત્કાલિકં] તે સમયની [ક્રિયાકલ્પમ્] ક્રિયાઓ [કૃત્વા] કરીને [પ્રાસુકૈઃ] પ્રાસુક અર્થાત્

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૧૭

જીવરહિત [દ્રવ્યેઃ] દ્રવ્યોથી [યથોક્ત] આર્ષ ગ્રન્થોમાં કહ્યા પ્રમાણે [જિનપૂજા] જિનેશ્વરદેવની પૂજા [નિર્વર્તયેત્] કરવી.

ટીકા:- ‘તતઃ પ્રાતઃ પ્રોત્થાય તાત્કાલિકં ક્રિયાકલ્પં કૃત્વા યથોક્તં પ્રાસુકૈઃ દ્રવ્યૈઃ જિનપૂજાં નિર્વર્તયેત્.’—અર્થઃ—સૂતા પછી ચાર વાગ્યે બ્રહ્મમુહૂર્તમાં જાગ્રત થઈને સામાયિક અને ભજન—સ્તુતિ વગેરે કરીને શૌચાદિ સ્નાન વગેરે કરી પ્રાસુક આઠ દ્રવ્યોથી ભગવાનની પૂજા કરવી તથા સ્વાધ્યાય વગેરે કરવાં.

ભાવાર્થ:- આચાર્યોનો અભિપ્રાય અહીં પ્રાસુક દ્રવ્યોથી પૂજન કરવાનો છે તેથી જળને લવિંગ દ્વારા પ્રાસુક^૧ બનાવી લેવું જોઈએ અથવા જળ ઉકાળી લેવું જોઈએ અને તે જળથી દ્રવ્યો ધોવાં જોઈએ. ભગવાનની પૂજા માટે મોસંબી, નારંગી, સીતાફળ, શેરડી આદિ સચિત વસ્તુઓ ઉપવાસના વ્રતધારીએ કદીપણ ચઢાવવી નહિ. ૧૫૫.

ઉક્તેન તતો વિધિના નીત્વા દિવસં દ્વિતીયરાત્રિં ચ ।

અતિવાહ્યેત્પ્રયત્નાદર્ધં ચ તૃતીયદિવસસ્ય ॥ ૧૫૬ ॥

અન્વયાર્થ:- [તતઃ] ત્યાર પછી [ઉક્તેન] પૂર્વોક્ત [વિધિના] વિધિથી [દિવસં] ઉપવાસનો દિવસ [ચ] અને [દ્વિતીયરાત્રિં] બીજી રાત્રિ [નીત્વા] વિતાવીને [ચ] પછી [તૃતીયદિવસસ્ય] ત્રીજા દિવસનો [અર્ધ] અર્ધભાગ પણ [પ્રયત્નાત્] અતિશય યત્નાચારપૂર્વક [અતિવાહયેત્] બચાવવા કરવો.

ટીકા:- ‘તતઃ ઉક્તેન વિધિના દિવસં નીત્વા ચ દ્વિતીય રાત્રિં નીત્વા ચ તૃતીય દિવસસ્ય અર્ધં પ્રયત્નાત્ અતિવાહયેત્.’—અર્થઃ—પછી જેવી રીતે ધર્મધ્યાનથી પહેલો અર્ધો દિવસ વિતાવ્યો હતો તેવી જ રીતે બીજો દિવસ વિતાવીને, તથા જેવી રીતે સ્વાધ્યાયપૂર્વક પહેલી રાત્રિ વિતાવી હતી તેવી જ રીતે બીજી રાત્રિ વિતાવીને ખૂબ પ્રયત્નપૂર્વક ત્રીજો અર્ધો દિવસ પણ વિતાવવો.

ભાવાર્થ:- જેવી રીતે ધારણાનો દિવસ વિતાવ્યો હતો તેવી જ રીતે પારણાનો દિવસ વિતાવવો. ધારણાથી લઈને પારણા સુધી સોળ પહોર સુધી શ્રાવકે સારી રીતે

૧. પ્રાસુક = જે દ્રવ્ય સુકાયેલું હોય પાકી ગયેલું હોય, અગ્નિથી તપાવેલું હોય, આમ્લરસ તથા લવણ મિશ્રિત હોય, કોલ્હુ, સંચો, છરી, ઘંટી આદિ ચંત્રોથી છિન્નભિન્ન કરેલ હોય તથા સંશોધિત હોય તે બધાં પ્રાસુક = અચિત્ત છે. આ ગાથા સ્વામી કાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા ગ્રન્થની સંસ્કૃત ટીકામાં તથા ગોમ્મટસારની કેશવવર્ણીકૃત સં. ટીકામાં સત્યવચનના ભેદોમાં કહેવામાં આવી છે.

૧૧૮]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

ધર્મધ્યાનપૂર્વક જ સમય વિતાવવો, ત્યારે જ તેનો ઉપવાસ કરવો સાર્થક છે; કારણ કે વિષય-કષાયોના ત્યાગ માટે જ ઉપવાસ વગેરે કરવામાં આવે છે. ૧૫૬.

ઉપવાસ કરવાનું ફળ બતાવે છે:-

**इति यः षोडशयामान् गमयति परिमुक्तसकलसावद्यः ।
तस्य तदानीं नियतं पूर्णमहिंसाव्रतं भवति ॥ १५७ ॥**

અન્યાર્થ:- [ય:] જે જીવ [ઇતિ] આ રીતે [પરિમુક્તસકલસાવદ્ય: સન્] સંપૂર્ણ પાપક્રિયાઓથી રહિત થઈને [ષોડશયામાન્] સોળ પહોર [ગમયતિ] વિતાવે છે [તસ્ય] તેને [તદાનીં] તે વખતે [નિયતં] નિશ્ચયપૂર્વક [પૂર્ણ] સંપૂર્ણ [અહિંસાવ્રતં] અહિંસાવ્રત [ભવતિ] થાય છે.

ટીકા:- ‘इति (पूर्वोक्तरीत्या) यः (श्रावकः) परिमुक्तसकलसावद्यः षोडशयामान् गमयति, तस्य (श्रावकस्य) तदानीं नियतं पूर्णं अहिंसाव्रतं भवति।’—અર્થ:-જેવી રીતે ઉપવાસની વિધિ બતાવી છે તેવી રીતે જે શ્રાવક સંપૂર્ણ આરંભ-પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી સોળ પહોર વિતાવે છે તે શ્રાવકને તે સોળ પહોરમાં નિયમથી પૂર્ણ અહિંસાવ્રતનું પાલન થાય છે.

ભાવાર્થ:- ઉપવાસ ત્રણ પ્રકારે છે:-ઉત્કૃષ્ટ ઉપવાસ સોળ પહોરનો છે, મધ્યમ ઉપવાસ બાર પહોરનો છે, જઘન્ય ઉપવાસ આઠ પહોરનો છે.

- જેમ (૧) સાતમને દિવસે બાર વાગ્યે ઉપવાસ ધારણ કર્યો અને નોમને દિવસે બાર વાગ્યે પારણું કર્યું તો સોળ પહોર થયા તે ઉત્કૃષ્ટ ઉપવાસ છે.
- (૨) સાતમને દિવસે સંધ્યા સમયે પાંચ વાગ્યે ઉપવાસ ધારણ કર્યો અને નોમને દિવસે સાત વાગ્યે પારણું કરે તો એ બાર પહોરનો મધ્યમ ઉપવાસ છે.
- (૩) જઘન્ય ઉપવાસ આઠ પહોરનો છે. એ આઠમને દિવસે સવારમાં આઠ વાગ્યે ધારણ કરવામાં આવે અને નોમને દિવસે સવારે આઠ વાગ્યે પારણું કરવામાં આવે તે આઠ પહોરનો જઘન્ય ઉપવાસ થયો. આ રીતે ઉપવાસનું વર્ણન પૂર્ણ થયું. ૧૫૭.

ઉપવાસમાં વિશેષપણે અહિંસાની પુષ્ટિ

**भोगोपभोगहेतोः स्थावरहिंसा भवेत् किलामीषाम् ।
भोगोपभोग विरहाद्भवति न लेशोऽपि हिंसायाः ॥ १५८ ॥**

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૧૯

અન્વયાર્થ:- [કિલ] ખરેખર [અમીષામ્] આ દેશવ્રતી શ્રાવકને [ભોગોપભોગ] ભોગ-ઉપભોગના હેતુથી [સ્થાવરહિંસા] સ્થાવર અર્થાત્ એકેન્દ્રિય જીવોની હિંસા [ભવેત્] થાય છે પણ [ભોગોપભોગવિરહાત્] ભોગ-ઉપભોગના ત્યાગથી [હિંસાયા:] હિંસા [લેશ: અપિ] લેશ પણ [ન ભવતિ] થતી નથી.

ટીકા:- ‘ ‘કિલ અમીષામ્ (શ્રાવકાનામ્) ભોગોપભોગહેતો: સ્થાવરહિંસા ભવેત્ (અત: ઉપવાસે) ભોગોપભોગવિરહાત્ હિંસાયા: લેશોઽપિ ન ભવતિ ’’-અર્થ:-નિશ્ચયથી શ્રાવકોને ભોગ-ઉપભોગના પદાર્થો સંબંધી સ્થાવરહિંસા થાય છે, કેમકે ગૃહસ્થ શ્રાવક ત્રસહિંસાનો તો પૂર્ણ ત્યાગી જ છે. જ્યારે ગૃહસ્થ ઉપવાસમાં સમસ્ત આરંભ-પરિગ્રહ અને પાંચે પાપનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી દે છે ત્યારે તેને ઉપવાસમાં સ્થાવરહિંસા પણ થતી નથી. આ કારણે પણ તેને અહિંસા મહાવ્રતનું પાલન થાય છે. ૧૫૮.

એ જ રીતે ઉપવાસમાં અહિંસા મહાવ્રતની જેમ બીજાં ચાર મહાવ્રત પણ પળાય છે એ વાત બતાવે છે:-

**વાગ્ગુપ્તેનાસ્ત્યનૃતં ન સમસ્તાદાનવિરહતઃ સ્તેયમ્ ।
નાબ્રહ્મ મૈથુનમુચઃ સજ્ઞો નાજ્ઞેપ્યમૂર્છસ્ય ॥ ૧૫૯ ॥**

અન્વયાર્થ:- અને ઉપવાસધારી પુરુષને [વાગ્ગુપ્તે:] વચનગુપ્તિ હોવાથી [અનૃતં] જૂઠું વચન [ન] નથી, [સમસ્તાદાનવિરહતઃ] સંપૂર્ણ અદત્તાદાનના ત્યાગથી [સ્તેયમ્] ચોરી [ન] નથી, [મૈથુનમુચઃ] મૈથુન છોડનારને [અબ્રહ્મ] અબ્રહ્મચર્ય [ન] નથી અને [અજ્ઞે] શરીરમાં [અમૂર્છસ્ય] નિર્મમત્વ હોવાથી [સજ્ઞઃ] પરિગ્રહ [અપિ] પણ [ન] નથી.

ટીકા:- ‘ વાગ્ગુપ્તે: અનૃતં નાસ્તિ, સમસ્તાદાનવિરહતઃ સ્તેયં નાસ્તિ, મૈથુનમુચઃ અબ્રહ્મ નાસ્તિ, અજ્ઞે અપિ અમૂર્છસ્ય સજ્ઞઃ નાસ્તિ. ’-અર્થ:-ઉપવાસધારી પુરુષને વચનગુપ્તિ પાળવાથી સત્ય મહાવ્રત પળાય છે, દીધા વિનાની સમસ્ત વસ્તુઓનો ત્યાગ હોવાથી અચોર્ય મહાવ્રત પળાય છે, સંપૂર્ણ મૈથુન કર્મનો ત્યાગ હોવાથી બ્રહ્મચર્ય મહાવ્રત પળાય છે અને શરીરમાં જ મમત્વપરિણામ ન હોવાથી પરિગ્રહત્યાગ મહાવ્રત પળાય છે. એ રીતે ચારે મહાવ્રત પાળી શકે છે. ૧૫૯.

હવે અહીં કોઈ શંકા કરે કે જો શ્રાવકને પણ મહાવ્રત છે અને મુનિઓને પણ મહાવ્રત છે તો બન્નેમાં તફાવત શું છે ?

૧૨૦]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

તો કહે છે:-

**इत्थमशेषितहिंसाः प्रयाति स महाव्रतित्वमुपचारात् ।
उदयति चरित्रमोहे लभते तु न संयमस्थानम् ॥ १६० ॥**

અન્યાર્થ:- [इत्थम्] આ રીતે [अशेषितहिंसाः] સંપૂર્ણ હિંસાઓથી રહિત [सः] તે પ્રોષધ ઉપવાસ કરનાર પુરુષ [उपचारात्] ઉપચારથી અથવા વ્યવહારનયથી [महाव्रतित्वं] મહાવ્રતપણું [प्रयाति] પામે છે, [तु] પણ [चरित्रमोहे] ચારિત્રમોહના [उदयति] ઉદયરૂપ હોવાના કારણે [संयमस्थानम्] સંયમસ્થાન અર્થાત્ પ્રમત્તાદિ ગુણસ્થાન [न लभते] પ્રાપ્ત કરતો નથી.

ટીકા:- ‘इत्थं अशेषितहिंसाः सः (श्रावकः) उपचारात् महाव्रतित्वं प्रयाति, तु चरित्रमोहे उदयति (सति) संयमस्थानं न लभते।’—અર્થ:-આ રીતે જેને હિંસા બાકી છે એવો શ્રાવક ઉપચારથી મહાવ્રતપણું પામે છે. ખરી રીતે તે મહાવ્રતી નથી, કેમકે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ચારિત્રમોહનીય કર્મના ઉદયમાં જોડાવાથી તે શ્રાવક મહાવ્રત સંયમને પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી.

ભાવાર્થ:- વાસ્તવમાં જેને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ-માન-માયા-લોભનો અભાવ થઈ ગયો છે તે જ મહાવ્રતી સંયમી કહેવાય છે. પણ જેમને તે કષાયોનો અભાવ થયો નથી પણ તેને દ્રવ્યરૂપ પાંચે પાપોનો અભાવ થઈ ગયો હોય તો તેને ઉપચારથી મહાવ્રત છે; ખરી રીતે મહાવ્રત નથી, કેમકે પૂર્ણ સંયમ પ્રમત્ત ગુણસ્થાનમાં જ શરૂ થાય છે અને પ્રમત્ત ગુણસ્થાન પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયના અભાવ વિના થતું નથી. આ રીતે પ્રોષધોપવાસનું વર્ણન કર્યું. આ પ્રોષધોપવાસ બધા શ્રાવકોએ કરવો જોઈએ, કેમ કે એમાં પાંચે મહાપાપોનો ત્યાગ થઈ જાય છે અને પાંચે ઈંદ્રિયોના વિષય તથા કષાયોનું દમન પણ થાય છે. જે ગૃહસ્થ કેવળ માન-મોટાઈ માટે જ ઉપવાસ કરે છે અને પોતાના કષાયોનો ત્યાગ કરતા નથી તેમને ઉપવાસ કરવો એ ન કરવા સમાન જ છે. ૧૬૦.

ત્રીજું શિક્ષાવ્રત-ભોગોપભોગપરિભાણ

**भोगोपभोगमूला विरताविरतस्य नान्यतो हिंसा ।
अधिगम्य वस्तुतत्त्वं स्वशक्तिमपि तावपि त्याज्यौ ॥ १६१ ॥**

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૨૧

અન્યયાર્થ:- [વિરતાવિરતસ્ય] દેશવ્રતી શ્રાવકને [ભોગોપભોગમૂલા] ભોગ અને ઉપભોગના નિમિત્તે થતી [હિંસા] હિંસા થાય છે [અન્યતઃ ન] અન્ય પ્રકારે થતી નથી, માટે [તૌ] તે બન્ને અર્થાત્ ભોગ અને ઉપભોગ [અપિ] પણ [વસ્તુતત્ત્વં] વસ્તુસ્વરૂપ [અપિ] અને [સ્વશક્તિમ્] પોતાની શક્તિને [અધિગમ્ય] જાણીને અર્થાત્ પોતાની શક્તિ અનુસાર [ત્યાજ્યૌ] છોડવા યોગ્ય છે.

ટીકા:- ‘વિરતાવિરતસ્ય ભોગોપભોગમૂલા હિંસા ભવતિ। અન્યતઃ ન ઇતિ હેતોઃ ભાવકેન વસ્તુતત્ત્વં અધિગમ્ય તથા સ્વશક્તિમ્ અપિ અધિગમ્ય તૌ અપિ ભોગોપભોગૌ અપિ ત્યાજ્યૌ।’— અર્થઃ-દેશવ્રત પાળનાર શ્રાવકને ભોગના પદાર્થો સંબંધી અને ઉપભોગના પદાર્થો સંબંધી હિંસા થાય છે, પણ બીજા કોઈ પ્રકારે હિંસા થતી નથી. આ કારણે વસ્તુસ્વરૂપ જાણીને તથા પોતાની શક્તિને પણ જાણીને તે ભોગ અને ઉપભોગને છોડવા.

ભાવાર્થ:- જે એક વાર ભોગવવામાં આવે તેને ભોગ કહે છે. જેમ કે દાળ, ભાત, રોટલી, પુરી, પાણી, દૂધ, દહીં, પેંડા, જલેબી, પુષ્પમાળા વગેરે બધા ભોગ પદાર્થો છે. જે વારંવાર ભોગવવામાં આવે તેને ઉપભોગ કહે છે. જેમ કે કપડાં, વાસણ, ઘર, મકાન, ખેતર, જમીન, ગાય, બળદ વગેરે બધા ઉપભોગ પદાર્થો છે શ્રાવકને આ પદાર્થોના સંબંધથી હિંસા થાય છે તેથી શ્રાવકોએ આ હિંસાનાં કારણોનો શીઘ્ર ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૧૬૧.

एकमपि प्रजिघांसुर्निहन्त्यनन्तान्यतस्ततोऽवश्यम् ।

करणीयमशेषाणां परिहरणमनन्तकायानाम् ।। १६२ ।।

અન્યયાર્થ:- [તતઃ] કારણ કે [એકમ્] એક સાધારણ શરીરને-કંદમૂળાદિને [અપિ] પણ [પ્રજિઘાંસુઃ] ધાતવાની ઈચ્છા કરનાર પુરુષ [અનન્તાનિ] અનંત જીવને [નિહન્તિ] મારે છે, [અતઃ] માટે [અશેષાણાં] સંપૂર્ણ [અનન્તકાયાનાં] અનંતકાયનો [પરિહરણં] પરિત્યાગ [અવશ્યમ્] અવશ્ય [કરણીયમ્] કરવો જોઈએ.

ટીકા:- ‘एकं अपि प्रजिघांसुः अतः अनन्तानि निहन्ति ततः अशेषाणां अनन्तकायानां अवश्यं परिहरणं करणीयम्।’—અર્થઃ-એક કંદમૂળ સંબંધી જીવને ખાવાની ઈચ્છા કરનાર ગૃહસ્થ તે જીવની સાથે સાથે તેને આશ્રયે રહેતા સાધારણ અનંતા

૧૨૨]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

જીવો છે તે બધાયને મારે છે તેથી સાધારણ અનંતકાયવાળી જેટલી વનસ્પતિ છે તે બધીનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ:- વનસ્પતિ સાધારણ અને પ્રત્યેક એમ બે પ્રકારે છે. તેમાં ગૃહસ્થ શ્રાવકે સાધારણ વનસ્પતિનો ત્યાગ તો સર્વથા જ કરવો જોઈએ અને યથાશક્તિ પ્રત્યેક વનસ્પતિનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ. હવે અહીં પ્રત્યેક અને સાધારણના સર્વ ભેદ-પ્રભેદપૂર્વક સ્પષ્ટ કથન કરે છે.

પાંચ સ્થાવરોમાંથી પૃથ્વીકાય, જળકાય, વાયુકાય અને અગ્નિકાય એ ચારમાં તો નિગોદના જીવ રહેતા નથી, કેવળ એક વનસ્પતિમાં જ રહે છે. તેના પ્રત્યેક અને સાધારણ એવા બે ભેદ છે. જે શરીરનો એક જ સ્વામી હોય તેને પ્રત્યેક કહે છે અને જે શરીરના અનંત સ્વામી હોય તેને સાધારણ કહે છે. પ્રત્યેકના પણ બે ભેદ છે. સપ્રતિષ્ઠિત પ્રત્યેક અને અપ્રતિષ્ઠિત પ્રત્યેક. જે શરીરનો મૂળ સ્વામી એક હોય અને તે શરીરના આશ્રયે અનંત જીવ રહેતા હોય તેને સપ્રતિષ્ઠિત કહે છે. જે શરીરનો મૂળ સ્વામી એક હોય અને તેના આશ્રયે અનંત જીવ ન રહેતા હોય તેને અપ્રતિષ્ઠિત પ્રત્યેક કહે છે.

સાધારણ વનસ્પતિનું લક્ષણ:-જેને તોડતાં સમાન ભંગ થાય, જેનાં પાંદડાંઓમાં જ્યાંસુધી તંતુરેખા અને નસની જાળ નીકળી ન હોય, જેનાં મૂળ, કંદ, કંદમૂળ, છાલ, પાંદડાં, નાની ડાળી, ફૂલ, ફળ અને બીજમાં-તેને તોડતી વખતે-સમાન ભંગ થઈ જાય ત્યાંસુધી તે બધી સાધારણ વનસ્પતિ છે અને જ્યારે તેમનામાં સમાન ભંગ ન થાય ત્યારે તે જ વનસ્પતિ પ્રત્યેક થઈ જાય છે. જોકે સાધારણ વનસ્પતિ અને સપ્રતિષ્ઠિત પ્રત્યેક વનસ્પતિ-એ બન્નેમાં અનંતા જીવ છે તોપણ સાધારણ વનસ્પતિના શરીરમાં જેટલા જીવ છે તે બધા જ તે શરીરના સ્વામી છે અને તે વનસ્પતિને તોડતાં-કાપતાં તે બધા જીવોનો ઘાત થાય છે અને સપ્રતિષ્ઠિત પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં એક શરીરમાં સ્વામી તો શરીરનો એક જ છે પણ તે શરીરના આશ્રયે અનંત જીવ છે તે બધા સ્વામી નથી અને તે શરીરના સ્વામીના મરવા-જીવવા સાથે તે બધા જીવોના

૧-તે બધીનો ત્યાગ એટલે તે સંબંધી રાગનો ત્યાગ તે પણ મિથ્યા અભિપ્રાયના ત્યાગરૂપ અને સ્વાશ્રયના ગ્રહણરૂપ સમ્યક્દર્શન વિના 'યથાર્થ રીતે વ્યવહાર ત્યાગ' એવા નામને પામતો નથી. ધર્મી જીવે ત્રસ અને સ્થાવર જીવના ભેદ જાણવા જોઈએ બેઈન્દ્રિય આદિથી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવને ત્રસ તથા પૃથિવીકાયિક, જળકાયિક, વાયુકાયિક, અગ્નિકાયિક અને વનસ્પતિકાયિક જીવને સ્થાવર કહે છે.

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૨૩

મરવા-જીવવાનો કોઈ સંબંધ નથી. બસ એ જ બન્નેમાં ભેદ છે. તેથી ગૃહસ્થ શ્રાવકે સાધારણ વનસ્પતિનો સર્વથા જ ત્યાગ કરવો જોઈએ અને સપ્રતિષ્ઠિત પ્રત્યેકનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ કેમ કે એક સાધારણ વનસ્પતિના એક શરીરમાં અનંતાનંત જીવ રહે છે. તેથી જ્યારે આપણે એક બટેટું ખાઈએ છીએ ત્યારે અનંતાનંત જીવોનો ઘાત કરીએ છીએ.

હવે અહીં એક સાધારણ વનસ્પતિનો વિચાર કરવામાં આવે છે. જેમકે એક બટેટું લ્યો. આ બટેટાના જેટલા પ્રદેશો છે તેના કરતાં અસંખ્યાતગુણાં શરીર છે, તે બધાં શરીરના પિંડને 'સ્કંધ' કહીએ છીએ. (જેમ એક આપણું શરીર છે) અને તે એક સ્કંધમાં અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ 'અંડર' છે (જેમ આપણા શરીરમાં હાથ, પગ વગેરે ઉપાંગ છે) અને એક અંડરમાં અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ 'પુલવી' છે, (જેમ આપણા હાથને આંગળીઓ છે) અને એક પુલવીમાં અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ 'આવાસ' છે, (જેમ એક આંગળીમાં ત્રણ વેદા હોય છે) અને એક 'આવાસ'માં અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ નિગોદના 'શરીર' છે. (જેમ એક વેદામાં અનેક રેખાઓ છે) અને એક નિગોદ શરીરમાં અનંત સિદ્ધ (મુક્તાત્મા)ની રાશિથી અનંતગુણા જીવ છે (જેમ એક આંગળીની રેખામાં અસંખ્યાત પ્રદેશ છે) એ રીતે એક બટેટામાં અથવા એક બટેટાના ટૂકડામાં અનંતાનંત જીવ રહે છે. તેથી આવી વનસ્પતિઓનો શીઘ્ર ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૧૬૨.

વિશેષપણે બતાવે છે:-

**नवनीतं च त्याज्यं योनिस्थानं प्रभूतजीवानाम् ।
यद्वापि पिण्डशुद्धौ विरुद्धमभिधीयते किञ्चित् ॥ १६३ ॥**

અન્વયાર્થ:- [ચ] અને [પ્રભૂતજીવાનામ્] ઘણા જીવોના [યોનિસ્થાનં] ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ [નવનીતં] નવનીત અર્થાત્ માખણ [ત્યાજ્યં] ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. [વા] અથવા [પિણ્ડશુદ્ધૌ] આહારની શુદ્ધિમાં [યત્કિઞ્ચિત્] જે થોડું પણ [વિરુદ્ધં] વિરુદ્ધ [અભિધીયતે] કહેવામાં આવે છે [તત્] તે [અપિ] પણ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

ટીકા:- 'ચ પ્રભૂત જીવાનાં યોનિસ્થાનં નવનીતં ત્યાજ્યં વા પિણ્ડશુદ્ધૌ યત્કિઞ્ચિત્ વિરુદ્ધં અભિધીયતે તત્ અપિ ત્યાજ્યમ્।' અર્થ:-ઘણા જીવોને ઊપજવાનું સ્થાન એવું માખણ અને તાજું માખણ તે પણ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે અને આહારશુદ્ધિમાં જે કાંઈ પણ નિષિદ્ધ છે તે બધું જ છોડવું જોઈએ.

૧૨૪]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

ભાવાર્થ:- આચારશાસ્ત્રમાં જે પદાર્થો અભક્ષ્ય અને નિષેધ્ય બતાવ્યા છે તે બધાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. જેમ કે ચામડામાં રાખેલ અથવા ચામડાનો સ્પર્શ થયો હોય તેવું પાણી, નળનું પાણી, ચામડામાં રાખેલ વા ચામડાનો સ્પર્શ થયો હોય તેવાં ઘી, તેલ; ચામડામાં રાખેલ ઢીંગ વગેરે પણ અશુદ્ધ છે. તેથી તે ખાવા નહિ. ૪૮ મિનિટથી વધારે વખત રહેલું કાચું દૂધ, એક દિવસ ઉપરાંતનું દહીં, બજારનો લોટ, અજાણ્યાં ફળ, રીંગણાં, સડેલું અનાજ, બહુબીજવાળી વસ્તુઓ ખાવી નહિ. મર્યાદા ઉપરાંતનો લોટ ખાવો ન જોઈએ.

બત્રીસ આંગળ લાંબા અને ચોવીસ આંગળ પહોળા બેવડા કરેલા સ્વચ્છ, જાડા કપડાથી પાણી ગાળીને પીવું. તે ગાળેલા કાચા પાણીની મર્યાદા ૪૮ મિનિટની છે. ગાળેલા પાણીમાં જો લવિંગ, એલચી, મરી વગેરેનો ભૂકો કરીને નાખવામાં આવે અને તેનું પ્રમાણ એટલું હોય કે તે પાણીનો રંગ અને સ્વાદ બદલાઈ જાય તો તે પાણીની મર્યાદા છ કલાકની છે અને પાણીને ઉછાળો આવે તેવું ઉકાળવામાં આવે તો તેની મર્યાદા ૨૪ કલાકની છે.^૧ આ રીતે પાણીના ઉપયોગમાં આચરણ કરવું જોઈએ. પાણીનું ગાળણ જ્યાંથી પાણી આવ્યું હોય ત્યાં મોકલવું જોઈએ. આ રીતે શ્રાવકે પોતાના ભોગ-ઉપભોગની સામગ્રીમાં વિવેક રાખીને ત્યાગ અને ગ્રહણ કરવાં જોઈએ. ૧૬૩.

વિશેષ કહે છે:-

અવિરુદ્ધા અપિ ભોગા નિજશક્તિમપેક્ષ્ય ધીમતા ત્યાજ્યાઃ ।

અત્યાજ્યેષ્વપિ સીમા કાર્યૈકદિવાનિશોપભોગ્યતયા ॥ ૧૬૪ ॥

અન્વયાર્થ:- [ધીમતા] બુદ્ધિમાન મનુષ્યે [નિજશક્તિમ્] પોતાની શક્તિ [અપેક્ષ્ય] જોઈને [અવિરુદ્ધાઃ] અવિરુદ્ધ [ભોગાઃ] ભોગ [અપિ] પણ [ત્યાજ્યાઃ] છોડી દેવા યોગ્ય છે. અને જે [અત્યાજ્યેષુ] ઉચિત ભોગ-ઉપભોગોનો ત્યાગ ન થઈ શકે તો તેમાં [અપિ] પણ [એકદિવાનિશોપભોગ્યતયા] એક દિવસ-રાતની ઉપભોગ્યતાથી [સીમા] મર્યાદા [કાર્યા] કરવી જોઈએ.

ટીકા:- ‘ ધીમતા નિજશક્તિમ્ અપેક્ષ્ય અવિરુદ્ધાઃ અપિ ભોગાઃ ત્યાજ્યાઃ તથા અત્યાજ્યેષુ અપિ એક દિવાનિશોપભોગ્યતયા સીમા કાર્યા । ’ અર્થ:-બુદ્ધિમાન શ્રાવક પોતાની શક્તિનો વિચાર કરીને ખાવા યોગ્ય પદાર્થો પણ છોડે અને જે સર્વથા છૂટી

૧. ઉકાળેલા પાણીની મર્યાદા પૂરી થયા પછી તે પાણી કોઈ કામમાં ન લેવું એવી આજ્ઞા છે.

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૨૫

ન શકે તેમાં એક દિવસ, એક રાત, એક અઠવાડિયું, પખવાડિયું વગેરેની મર્યાદા કરીને ક્રમે ક્રમે છોડે. ૧૬૪.

હજી વિશેષ કહે છે:-

**પુનરપિ પૂર્વકૃતાયાં સમીક્ષ્ય તાત્કાલિકીં નિજાં શક્તિમ્ ।
સીમન્યન્તરસીમા પ્રતિદિવસં ભવતિ કર્તવ્યા ॥ ૧૬૫ ॥**

અન્યયાર્થ:- [પૂર્વકૃતાયાં] પ્રથમ કરેલી [સીમનિ] મર્યાદામાં [પુનઃ] ફરીથી [અપિ] પણ [તાત્કાલિકી] તે સમયની અર્થાત્ વર્તમાન સમયની [નિજાં] પોતાની [શક્તિમ્] શક્તિનો [સમીક્ષ્ય] વિચાર કરીને [પ્રતિદિવસં] દરરોજ [અન્તરસીમા] મર્યાદામાં પણ થોડી મર્યાદા [કર્તવ્યા ભવતિ] કરવા યોગ્ય છે.

ટીકા:- ‘પુનરપિ પૂર્વકૃતાયાં સીમનિ તાત્કાલિકીં નિજાં શક્તિમ્ સમીક્ષ્ય પ્રતિદિવસં અન્તર સીમા કર્તવ્યા ભવતિ।’—અર્થ:-પહેલાં જે એક દિવસ, એક સપ્તાહ ઇત્યાદિ ક્રમે ત્યાગ કર્યો છે તેમાં પણ તે સમયની પોતાની શક્તિ જોઈને ઘડી, કલાક, પહોર વગેરેની થોડી થોડી મર્યાદા કરીને જેટલો ત્યાગ બની શકે તેટલો ત્યાગ કરવો. આ રીતે પોતાના ભોગ-ઉપભોગની સામગ્રીના પદાર્થોની સંખ્યા તથા જેટલા કાળની મર્યાદા ઓછી કરી શકે તેટલી અવશ્ય કરવી. એમાં જ આત્માનું ^૧કલ્યાણ છે. ૧૬૫.

વિશેષ બતાવે છે:-

**इति यः परिमितभोगैः सन्तुष्टस्त्यजति बहुतरान् भोगान् ।
बहुतरहिंसाविरहात्तस्याऽहिंसा विशिष्टा स्यात् ॥ १६६ ॥**

અન્યયાર્થ:- [યઃ] જે ગૃહસ્થ [इति] આ રીતે [परिमितभोगैः] મર્યાદારૂપ ભોગોથી [सन्तुष्टः] સંતુષ્ટ થઈને [बहुतरान्] ઘણા [भोगान्] ભોગોને [त्यजति] છોડી દે છે [तस्य] તેને [बहुतरहिंसाविरहात्] ઘણી હિંસાના ત્યાગથી [विशिष्टा अहिंसा] વિશેષ અહિંસાવ્રત [स्यात्] થાય છે.

૧, [નોંધ:-અહીં ભૂમિકાનુસાર આવો રાગ આવે છે તેનું જ્ઞાન કરાવવા માટે ઉપદેશવચન છે. આત્માનું કલ્યાણ તો અંતરંગમાં નિજ કારણપરમાત્માના આશ્રયે થતી શુદ્ધિ = વીતરાગભાવ છે. ત્યાં અશુભથી બચવા જે શુભરાગ આવે છે તેને ઉપચારથી = વ્યવહારથી ભલો કહેવાની રીત છે.]

૧૨૬]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

ટીકા:- ‘યઃ ઇતિ પરિમિતભોગૈઃ સન્તુષ્ટઃ બહુતરાન્ ભોગાન્ ત્યજતિ તસ્ય બહુતરહિંસાવિરહાત્ વિશિષ્ટા અહિંસા સ્યાત્।’—અર્થઃ—આ રીતે જે શ્રાવક ભોગ-ઉપભોગના પદાર્થોથી સંતુષ્ટ થયો થકો ઘણા ભોગ-ઉપભોગના પદાર્થોને છોડી દે છે તેને ઘણી હિંસા ન થવાના કારણે વિશેષ અહિંસા થાય છે.

ભાવાર્થ:- જે શ્રાવક ભોગ-ઉપભોગના પદાર્થોનો મર્યાદાપૂર્વક ત્યાગ કરતો રહે છે તેને તેટલા જ અંશે સંતોષ પ્રગટ થઈને અહિંસા પ્રગટ થાય છે. તે વસ્તુઓના જીવોની હિંસા નહિ થવાથી દ્રવ્યહિંસા થતી નથી તથા એટલા જ અંશે લોભ કષાયનો ત્યાગ થવાને લીધે ભાવહિંસા પણ થતી નથી. તેથી (અકષાય જ્ઞાતાસ્વરૂપમાં-સાવધાન એવા) ત્યાગી મનુષ્યને અવશ્ય જ વિશેષ અહિંસા હોય છે. આ રીતે ભોગ-ઉપભોગપરિમાણ નામના ત્રીજા શિક્ષાપ્રતનું વર્ણન કર્યું.૧૬૬.

હવે ચોથા વૈયાવૃત્ત (અતિથિસંવિભાગ) નામના શિક્ષાપ્રતનું વર્ણન કરે છે:-

વિધિના દાતૃગુણવતા દ્રવ્યવિશેષસ્ય જાતરૂપાય ।

સ્વપરાનુગ્રહહેતોઃ કર્તવ્યોઽવશ્યમતિથયે ભાગઃ ॥ ૧૬૭ ॥

અન્યવાર્થ:- [દાતૃગુણવતા] દાતાના ગુણવાળા ગૃહસ્થે [જાતરૂપાય અતિથયે] દિગંબર મુનિને [સ્વપરાનુગ્રહહેતોઃ] પોતાના અને પરના અનુગ્રહના હેતુથી [દ્રવ્યવિશેષસ્ય] વિશેષ દ્રવ્યનો અર્થાત્ દેવા યોગ્ય વસ્તુનો [ભાગઃ] ભાગ [વિધિના] વિધિપૂર્વક [અવશ્યમ્] અવશ્ય જ [કર્તવ્યઃ] કર્તવ્ય છે.

ટીકા:- ‘વિધિના દાતૃગુણવતા દ્રવ્યવિશેષસ્ય જાતરૂપાય અતિથયે સ્વપરાનુગ્રહહેતોઃ અવશ્યમ્ ભાગઃ કર્તવ્યઃ।’—અર્થઃ—નવધાભક્તિપૂર્વક તથા દાતારના સાત ગુણ સહિત જે શ્રાવક છે તેણે દાન દેવા યોગ્ય વસ્તુનું જે ગુણવાન પાત્ર છે તેમને પોતાના અને પરના ઉપકારના નિમિત્તે અવશ્ય દાન કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ:- શ્રાવક જે ન્યાયપૂર્વક ધન પેદા કરે છે તેણે પોતાના ધનમાંથી થોડુંઘણું ધન ચારે સંઘના દાન નિમિત્તે કાઢવું જોઈએ અને તેનું વિધિપૂર્વક દાન આપવું જોઈએ. તેથી તેના ધનનો સદુપયોગ થઈને કર્મોની નિર્જરા થાય અને ચારે સંઘ પોતાનાં તપની વૃદ્ધિ કરે. ૧૬૭.

૧. જાતરૂપા = જન્મ્યા પ્રમાણે (નિર્દોષ) જેવા રૂપમાં હતા તેવા અર્થાત્ નગ્ન દિગમ્બર, અથવા ઉત્તમ ગુણો સહિત અતિથિ. અતિથિ = જેમના આગમનની તિથિનો નિયમ નથી.

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૨૭

[આવેલા અભ્યાગતને પ્રતિદિન ભોજનાદિકનું દાન કરીને પછી પોતે ભોજન કરે એવું શ્રાવકોનું નિત્યકર્મ છે. તેને અતિથિસંવિભાગ કહે છે.]

નવધા ભક્તિનાં નામ:-

**સંગ્રહમુચ્ચસ્થાનં પાદોદકમર્ચનં પ્રણામં ચ ।
વાક્કાયમન:શુદ્ધિરેષણશુદ્ધિશ્ચ વિધિમાહુઃ ॥ ૧૬૮ ॥**

અન્યયાર્થ:- [ચ] અને [સંગ્રહમ્] પ્રતિગ્રહણ, [ઉચ્ચસ્થાનં] ઊંચું આસન આપવું, [પાદોદકમ્] પગ ધોવા, [અર્ચનં] પૂજા કરવી, [પ્રણામં] નમસ્કાર કરવા, [વાક્કાયમન:શુદ્ધિ] મનશુદ્ધિ, વચનશુદ્ધિ અને કાયશુદ્ધિ રાખવી [ચ] અને [એષણશુદ્ધિ:] ભોજનશુદ્ધિ. આ રીતે આચાર્યો [વિધિમ્] નવધાભક્તિરૂપ વિધિ [આહુઃ] કહે છે.

ટીકા:- સંગ્રહમ્, ઉચ્ચસ્થાનં, પાદોદકં, અર્ચનં, પ્રણામં, વાક્શુદ્ધિઃ, કાયશુદ્ધિઃ, મનશુદ્ધિઃ, એષણશુદ્ધિઃ, इति विधिम् આહુઃ।' ૧-સંગ્રહ એટલે પડગાહન કરવું, મુનિરાજને ખૂબ આદરપૂર્વક ભોજન માટે નિમંત્રણ આપીને ઘરમાં પ્રવેશ કરાવવો, ૨-ઉચ્ચ સ્થાન અર્થાત્ ઘરમાં લઈ જઈને તેમને ઊંચા આસન પર બેસાડવાં, ૩-પાદોદક અર્થાત્ તેમના પગ નિર્દોષ જળથી ધોવા, ૪-અર્ચન અર્થાત્ આઠ દ્રવ્યથી તેમની પૂજા કરવી અથવા ફક્ત અર્ધ ચડાવવો, ૫-પ્રણામ અર્થાત્ પૂજન પછી પ્રણામ કરીને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરવી, ૬-વાક્શુદ્ધિ અર્થાત્ વિનયપૂર્વક વચન બોલવાં એવી વચનશુદ્ધિ, ૭-કાયશુદ્ધિ અર્થાત્ હાથ અને પોતાનું શરીર શુદ્ધ રાખવું, ૮-મનશુદ્ધિ અર્થાત્ મન શુદ્ધ કરવું જેમ કે દાન દેવામાં પરિણામ સેવા તથા ભક્તિરૂપ રાખવા, ખોટા પરિણામ ન કરવા, ૯-એષણશુદ્ધિ અર્થાત્ આહારની શુદ્ધિ રાખવી, આહારની બધી વસ્તુઓ નિર્દોષ રાખવી. આ રીતે નવ પ્રકારની ભક્તિપૂર્વક જ આહારદાન આપવું જોઈએ, આ નવધાભક્તિ મુનિ મહારાજને માટે જ છે અન્યને માટે યોગ્યતા પ્રમાણે ઓછીવત્તી છે. ૧૬૮.

હવે દાતાના સાત ગુણ બતાવે છે:-

**ऐहिकफलानपेक्षा क्षान्तिर्निष्कपटतानसूयत्वम् ।
अविषादित्वमुदित्वे निरहङ्कारित्वमिति हि दातृगुणाः ॥
૧૬૯ ॥**

૧૨૮]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

અન્વયાર્થ:- [એહિકફલાનપેક્ષા] આ લોક સંબંધી ફળની ઇચ્છા ન રાખવી, [ક્ષાન્તિ:] ક્ષમા અથવા સહનશીલતા, [નિષ્કપટતા] નિષ્કપટપણું, [અનસૂયત્વમ્] ઇર્ષારહિતપણું, [અવિષાદિત્વમુદિત્વે] અભિન્નભાવ, હર્ષભાવ અને [નિરહંકારિત્વમ્] નિરભિમાનપણું [ઇતિ]-એ રીતે આ સાત [હિ] નિશ્ચયથી [દાતૃગુણા:] દાતાના ગુણ છે.

ટીકા:- ‘હિ એહિકફલાનપેક્ષા, ક્ષાન્તિ:, નિષ્કપટતા, અનસૂયત્વમ્, અવિષાદિત્વમ્-મુદિત્વમ્, નિરહંકારિત્વમ્ ઇતિ સપ્ત દાતૃગુણા: સન્તિ।’ અર્થ:-૧-ઐહિકફલ-અનપેક્ષા-દાન આપીને આ લોક સંબંધી સારા ભોગોપભોગની સામગ્રીની ઇચ્છા ન કરવી. ૨-ક્ષાન્તિ-દાન આપતી વખતે ક્ષમાભાવ ધારણ કરવો. ૩-નિષ્કપટતા-કપટ ન કરવું તે. બહારમાં ભક્તિ કરે અને અંતરંગમાં પરિણામ ખરાબ રાખે તેમ ન કરવું જોઈએ. ૪-અનસૂયત્વમ્-બીજા દાતા પ્રત્યે દુર્ભાવ ન રાખવો. અર્થાત્ પોતાને ઘેર મુનિ મહારાજનો આહાર ન થવાથી અને બીજાના ઘેર આહાર થવાથી બીજા પ્રત્યે બુરો ભાવ ન રાખવો. ૫-અવિષાદપણું-વિષાદ ન કરવો તે. અમારે ત્યાં સારી વસ્તુ હતી તે અમે આપી શક્યા નહિ વગેરે પ્રકારે ખિન્નતા કરવી નહિ. ૬-મુદિતપણું-દાન આપીને ખૂબ હર્ષ ન કરે. ૭-નિરહંકારીપણું-અભિમાન ન કરવું તે. અમે મહાન દાની છીએ ઇત્યાદિ પ્રકારે મનમાં અભિમાન ન કરવું. આ સાત ગુણ દાતાના છે. તે પ્રત્યેક દાતામાં અવશ્ય હોવા જોઈએ. આ રીતે નવ પ્રકારની ભક્તિપૂર્વક તથા સાત ગુણ સહિત જે દાતા દાન આપે છે તે દાન ઘણું ફળ આપનાર થાય છે અને જે એ સિવાય દાન આપે છે તે ઘણું ફળ આપનાર થતું નથી. ૧૬૮.

કેવી વસ્તુઓનું દાન કરવું જોઈએ એ હવે બતાવે છે:-

**રાગદ્વેષાસંયમમદદુ:ખભયાદિકં ન યત્કુરુતે ।
દ્રવ્યં તદેવ દેયં સુતપ: સ્વાધ્યાય વૃદ્ધિકરમ્ ॥ ૧૭૦ ॥**

અન્વયાર્થ:- [યત્] જે [દ્રવ્યં] દ્રવ્ય [રાગદ્વેષાસંયમમદદુ:ખભયાદિકં] રાગ, દ્વેષ, અસંયમ, મદ, દુ:ખ, ભય આદિ [ન કુરુતે] કરતું નથી અને [સુતપ: સ્વાધ્યાય-

૧. રત્નકરણ શ્રાવકાચાર ગા૦ ૧૩૩ માં દાતાના સાત ગુણ-૧ ભક્તિ-ધર્મમાં તત્પર રહી, પાત્રોના ગુણોના સેવનમાં લીન થઈ, પાત્રને અંગીકાર કરે, પ્રમાદરહિત જ્ઞાનસહિત શાન્ત પરિણામી થયો પાત્રની ભક્તિમાં પ્રવર્તે. ૨-તુષ્ટિ-દેવામાં અતિ આસક્ત, પાત્રલાભને પરમ નિધાનનો લાભ માને. ૩-શ્રદ્ધા, ૪-વિજ્ઞાન, ૫-અલોલુપ, ૬-સાત્ત્વિક, ૭-ક્ષમા.

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૨૯

વૃદ્ધિકરમ્] ઉત્તમ તપ તથા સ્વાધ્યાયની વૃદ્ધિ કરનાર છે [તત્ એવ] તે જ [દેયં] દેવા યોગ્ય છે.

ટીકા:- ‘યત્ (વસ્તુ) રાગદ્વેષ અસંયમ મદ દુઃખ ભયાદિકં ન કુરુતે તત્ એવ મુતપઃ સ્વાધ્યાયવૃદ્ધિકરં દ્રવ્યં દેયમ્.’—અર્થ:-જે વસ્તુ રાગ, દ્વેષ, અસંયમ, મદ, દુઃખ અને ભય ઉત્પત્તિનું કારણ નથી અને જે વસ્તુ તપ અને શાસ્ત્રના સ્વાધ્યાયને વધારનાર છે તેનું જ દાન કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ:- જે દ્રવ્યનું દાન આપવાથી પોતાના કર્મોની નિર્જરા થાય અને પાત્રજીવોને તપ, સ્વાધ્યાય વગેરેની વૃદ્ધિ થાય તેવાં દ્રવ્યોનું જ દાન શ્રાવકે આપવું જોઈએ. જેનાથી આળસ વગેરેની વૃદ્ધિ થાય એવાં ગરિષ્ઠ ભોજન વગેરેનું દાન આપવું નહિ. આપું ઉત્કૃષ્ટ દાન ચાર પ્રકારનું છે. ૧-આહારદાન-શરીરની સ્થિરતા માટે આહાર આપવો તે પહેલું દાન છે. ૨-ઔષધદાન-રોગાદિની પીડા દૂર કરવા માટે ઔષધ આપવું તે બીજું દાન છે. ૩-જ્ઞાનદાન-અજ્ઞાનનો નાશ અને જ્ઞાનનો વિકાસ કરવા માટે શાસ્ત્ર વગેરે આપવાં તે ત્રીજું જ્ઞાનદાન છે. ૪-અભયદાન-જંગલમાં ઝૂંપડી, વસતિકા, ધર્મશાળા વગેરે બંધાવી આપવી. અંધારાવાળા રસ્તામાં પ્રકાશ આદિ થાય તેવી વ્યવસ્થા કરાવી આપવી તે ચોથું અભયદાન છે. આ રીતે આત્મકલ્યાણના નિમિત્તે દાન આપવું તે જ ખરું દાન છે. પણ જે વસ્તુઓનું દાન આપવાથી સંસારના વિષય આદિ અને રાગદ્વેષની વૃદ્ધિ થાય એવું દાન ન આપવું જોઈએ.

જેમ કે-પૃથ્વીનું દાન, હાથી, ઘોડા, સોનું, ચાંદી, સ્ત્રી વગેરેનું દાન કરવું તે. જેનાથી રાગદ્વેષની વૃદ્ધિ થાય તેને જ કુદાન કહે છે. આપું દાન કરવાથી હલકી ગતિના બંધ સિવાય બીજું કાંઈ થતું નથી, માટે એવું કુદાન ન કરવું જોઈએ. ૧૭૦.

હવે પાત્રોના ભેદ બતાવે છે:-

પાત્રં ત્રિભેદમુક્તં સંયોગો મોક્ષકારણગુણાનામ્ ।

અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિઃ વિરતાવિરતશ્ચ સકલવિરતશ્ચ ॥ ૧૭૧ ॥

અન્યવાર્થ:- [મોક્ષકારણગુણાનામ્] મોક્ષના કારણરૂપ ગુણોનો અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપ ગુણોનો [સંયોગઃ] સંયોગ જેમાં હોય, એવા [પાત્રં] પાત્ર [અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિઃ] વ્રતરહિત સમ્યગ્દષ્ટિ [ચ] તથા [વિરતાવિરતઃ] દેશવ્રતી [ચ] અને [સકલવિરતઃ] મહાવ્રતી [ત્રિભેદમ્] ત્રણ ભેદરૂપ [ઉક્તમ્] કહેલ છે.

ટીકા:- ‘મોક્ષકારણગુણાનાં સંયોગઃ પાત્રં ત્રિભેદં ઉક્તં સકલવિરતઃ ચ વિરતાવિરતઃ ચ અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિઃ ચ ઇતિ।’—અર્થઃ—મોક્ષના કારણ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર—એ ત્રણેનો સંયોગ જેમાં હોય તેને પાત્ર કહે છે. ઉત્તમ, મધ્યમ અને જઘન્યપાત્રના ભેદથી તેના ત્રણ પ્રકાર છે.

ભાવાર્થ:- સમ્યક્ત્વસહિત મુનિને ઉત્તમપાત્ર, સમ્યક્ત્વસહિત દેશવ્રત પાળનાર શ્રાવકને મધ્યમપાત્ર અને વ્રતરહિત સમ્યક્ત્વસહિત શ્રાવકને જઘન્યપાત્ર કહે છે. જે જીવને સમ્યગ્દર્શન થઈ ગયું છે તે જ પાત્ર કહેવાવાને યોગ્ય છે. સમ્યગ્દર્શનના અભાવમાં કોઈ પ્રકારની પાત્રતા હોઈ શકતી નથી. તેથી દ્રવ્યલિંગી મુનિ પાત્ર નથી પણ ઉત્તમ કુપાત્ર છે, કેમ કે તેને સમ્યગ્દર્શન નથી. પણ અહીં વિચારવા જેવી વાત એ છે કે પાત્રના ભેદ વ્યવહારસમ્યગ્દર્શનની અપેક્ષાથી છે કે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનની અપેક્ષાએ? જો નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનની અપેક્ષાએ માનવામાં આવે તો તો ઉત્તમપાત્રની ઓળખાણ કરવી તે કુપાત્રની બુદ્ધિની બહારની વાત છે અને જો વ્યવહારસમ્યગ્દર્શનની અપેક્ષાએ માનવામાં આવે તો પહેલા ગુણસ્થાનવાળો જીવ પણ વ્યવહારસમ્યગ્દષ્ટિ હોઈ શકે છે અને તે ઉત્તમપાત્રની ગણનામાં આવી શકે છે. તેથી દ્રવ્યલિંગી મુનિ પણ ઉત્તમપાત્ર હોઈ શકે છે અને એ જ ઠીક લાગે છે. કારણ કે પાત્રની ઓળખાણ કરવી એ શ્રાવકનું કામ છે. શ્રાવક જે વાતની જેટલી પરીક્ષા કરી શકે છે તેટલી જ કરશે તેથી દ્રવ્યલિંગીને પણ (વ્યવહાર) પાત્રતા હોઈ શકે છે. માટે વ્યવહારસમ્યગ્દર્શનથી પાત્રોની પરીક્ષા કરીને તેમને યથાયોગ્ય વિનય, આદરપૂર્વક દાન દેવું અને તે સિવાય દુઃખી પ્રાણીઓને ભક્તિભાવ વિના કરુણાથી દાન આપવું જોઈએ.

જે દુઃખી નથી, પોતાની આજીવિકા કરવાને સમર્થ છે, વ્યસની અને વ્યભિચારી છે તેમને દાન ન આપવું જોઈએ. તેમને દાન આપવાથી અનેક પાપ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે એવા જીવોને દાન નહિ આપવું જોઈએ. ઉત્તમપાત્રને દાન દેવાથી ઉત્તમ ભોગભૂમિ, મધ્યમપાત્રને દાન દેવાથી મધ્યમ ભોગભૂમિ, અને જઘન્યપાત્રને દાન દેવાથી જઘન્ય ભોગભૂમિ તથા કુપાત્રને દાન દેવાથી કુભોગભૂમિ મળે છે. અપાત્રને દાન આપવાથી નરકાદિ ગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

જેમ કે રચણસારમાં કહ્યું છે કે:-

**સપ્પુરિસાણં દાણં કપ્પતરૂણં ફલાણ સોહં વા।
લોહીણં દાણં જઈં વિમાણ સોહા સવ્વસ્સ જાણેહ।।**

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૩૧

અર્થ:- સત્પુરુષોને દાન દેવાથી કલ્પતરુની જેમ શોભા પણ થાય છે અને મનવાંછિત ફળની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. લોભી, પાપી પુરુષોને દાન આપવાથી મડદાની ઠાઠડીની જેમ શોભા તો થાય પણ દુઃખ પણ થાય છે. જેમ કે મડદાની ઠાઠડી શણગારીને કાઢવાથી લોકમાં કીર્તિ થાય પણ ઘરના સ્વામીને દુઃખ આપનાર બને છે, એવી જ રીતે અપાત્ર વગેરેને દાન આપવાથી સંસારમાં લોકો તો વખાણ કરે છે પણ તેનું ફળ ખરાબ જ થાય છે, સારું થતું નથી. ૧૭૧.

દાન આપવાથી હિંસાનો ત્યાગ થાય છે:-

**હિંસાયા: પર્યાયો લોભોઽત્ર નિરસ્યતે યતો દાને ।
તસ્માદતિથિવિતરણં હિંસાપ્યુપરમણમેવેષ્ટમ્ ॥ ૧૭૨ ॥**

અન્યયાર્થ:- [યત:] કારણ કે [અત્ર દાને] અહીં દાનમાં [હિંસાયા:] હિંસાના [પર્યાય:] પર્યાય [લોભ:] લોભનો [નિરસ્યતે] નાશ કરવામાં આવે છે, [તસ્માત્] તેથી [અતિથિવિતરણં] અતિથિદાનને [હિંસાવ્યુપરમણમેવ] હિંસાનો ત્યાગ જ [ઇષ્ટમ્] કલ્પો છે.

ટીકા:- ‘ યત: અત્ર દાને હિંસાયા: પર્યાય: લોભ: તિરસ્યતે તસ્માત્ અતિથિ વિતરણં હિંસાવ્યુપરમણં એવ ઇષ્ટમ્ ।’ અર્થ:-આ દાનમાં હિંસાનો એક ભેદ જે લોભ છે તેનો ત્યાગ થાય છે તેથી અતિથિ પાત્રને દાન દેવું તે હિંસાનો જ ત્યાગ છે.

ભાવાર્થ:- ખરેખર જ્યારે આપણો અંતરંગ કષાય જે લોભ છે તેનો ત્યાગ થાય છે ત્યારે જ આપણા પરિણામ બાહ્ય વસ્તુમાં વિતરણ કરવાના થાય છે, તેથી લોભ કષાયનો ત્યાગ જ ખરું દાન છે અને લોભ કષાય ભાવહિંસાનો એક ભેદ છે, તેથી જે સત્પુરુષ દાન કરે છે તેઓ જ ખરી રીતે અહિંસાવ્રત પાળે છે. ૧૭૨.

**ગૃહમાગતાય ગુણિને મધુકરવૃત્યા પરાનપીડયતે ।
વિતરતિ યો નાતિથયે સ કથં ન હિ લોભવાન્ ભવતિ ॥ ૧૭૩ ॥**

અન્યયાર્થ:- [ય:] જે ગૃહસ્થ [ગૃહમાગતાય] ઘેર આવેલા [ગુણિને] સંયમાદિ ગુણવાન એવા અને [મધુકરવૃત્યા] ભ્રમર સમાન વૃત્તિથી [પરાન્] બીજાઓને [અપીડયતે] પીડા ન દેવાવાળા [અતિથયે] અતિથિ સાધુને [ન વિતરતિ] ભોજનાદિ દેતો નથી, [સ:] તે [લોભવાન્] લોભી [કથં] કેમ [ન હિ ભવતિ] ન હોય ?

૧૩૨]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

ટીકા:- ‘યઃ ગૃહમાગતાય ગુણિને પરાન્ અપીહયતે અતિથયે ન વિતરતિ સઃ લોભવાન્ કથં ન ભવતિ।’ અર્થઃ-પોતાની મેળે-સ્વયમેવ ઘેર આવેલા તથા રત્નત્રયાદિ ગુણસહિત અને ભમરા જેવી વૃત્તિથી દાતાને તકલીફ ન આપનાર એવા અતિથિ મુનિ મહારાજ વગેરે છે, તેમને જે શ્રાવક ગૃહસ્થ દાન દેતો નથી તે શ્રાવક લોભ-હિંસા સહિત કેમ ન હોય? અવશ્ય જ હોય છે.

ભાવાર્થ:- જેવી રીતે ભમરો બધાં ફૂલોની વાસ લે છે પણ કોઈ ફૂલને પીડા ઉપજાવતો નથી તેવી જ રીતે મુનિ મહારાજ વગેરે પણ કોઈ પણ શ્રાવક ગૃહસ્થને પીડા પહોંચાડતા નથી. તેમને એમ કહેતા નથી કે અમારે માટે ભોજન બનાવો અથવા આપો. પણ શ્રાવક પોતે જ્યારે આદરપૂર્વક બોલાવે છે ત્યારે તેઓ થોડો લૂખો સૂકો શુદ્ધ પ્રાસુક જેવો આહાર મળે છે તેવો જ ગ્રહણ કરી લે છે; તેથી જે શ્રાવક આવા સંતોષી પ્રતીને જો દાન ન આપે તો તે અવશ્ય હિંસાનો ભાગીદાર થાય છે. ૧૭૩.

**કૃતમાત્માર્થ મુનયે દદાતિ ભક્તમિતિ ભાવિતસ્ત્યાગઃ ।
અરતિવિષાદવિમુક્તઃ શિથિલિતલોભો ભવત્યહિંસૈવ ।।
૧૭૪ ।।**

અન્યવાર્થ:- [આત્માર્થ] પોતાને માટે [કૃતમ્] બનાવેલ [ભક્તમ્] ભોજન [મુનયે] મુનિને [દદાતિ] આપે- [ઇતિ] આ રીતે [ભાવિતઃ] ભાવપૂર્વક [અરતિવિષાદવિમુક્તઃ] અપ્રેમ અને વિષાદરહિત તથા [શિથિલિતલોભઃ] લોભને શિથિલ કરનાર [ત્યાગઃ] દાન [અહિંસા એવ] અહિંસા સ્વરૂપ જ [ભવતિ] છે.

ટીકા:- ‘આત્માર્થ કૃતં ભુક્તં મુનયે દદાતિ ઇતિ ભાવિતઃ ત્યાગઃ અરતિવિષાદવિમુક્તઃ શિથિલિતલોભઃ અહિંસૈવ ભવતિ।’-અર્થઃ-પોતાને માટે બનાવેલું ભોજન તે હું મુનિ મહારાજને આપું છું એમ ત્યાગભાવનો સ્વીકાર કરી તથા શોક અને વિષાદનો ત્યાગ કરી જેનો લોભ શિથિલ થયો છે એવા શ્રાવકને અવશ્ય અહિંસા હોય છે.

ભાવાર્થ:- આ અતિથિસંવિભાગ-વૈયાવૃત્ત શિક્ષાપ્રતમાં દ્રવ્ય-અહિંસા તો પ્રગટ જ છે કેમ કે દાન દેવાથી બીજાની ક્ષુધા-તૃષ્ણાની પીડા મટે છે તથા દાતા લોભનો ત્યાગ કરે છે તેથી ભાવ-અહિંસા પણ થાય છે અર્થાત્ દાન કરનાર પૂર્ણ અહિંસાપ્રતનું પાલન કરે છે. આ રીતે સાત શીલવ્રતોનું વર્ણન પૂરું થયું. ૧૭૪.

(અહીં સુધી શ્રાવકનાં બાર વ્રતોનું વર્ણન પૂરું થયું)

સલ્લેખનાધર્મ વ્યાખ્યાન

હવે સલ્લેખનાનું સ્વરૂપ કહે છે:-

**इयमेकैव समर्था धर्मस्वं मे मया समं नेतुम् ।
सततमिति भावनीया पश्चिमसल्लेखना भक्त्या ॥ १७५ ॥**

અન્યયાર્થ:- [ઇયમ્] આ [એકા] એક [પશ્ચિમસલ્લેખના એવ] મરણના અંતે થવાવાળી સંલેખના જ [મે] મારા [ધર્મસ્વં] ધર્મરૂપી ધનને [મયા] મારી [સમં] સાથે [નેતુમ્] લઈ જવાને [સમર્થા] સમર્થ છે. [ઇતિ] એ રીતે [ભક્ત્યા] ભક્તિ સહિત [સતતમ્] નિરંતર [ભાવનીયા] ભાવના કરવી જોઈએ.

ટીકા:- ‘ ઇયમ્ એકૈવ મે ધર્મસ્વં મયા સમં નેતુમ્ સમર્થા ઇતિ ઇતૌ: પશ્ચિમસલ્લેખના ભક્ત્યા સતતં ભાવનીયા । ’ અર્થ:-આ માત્ર એકલી સંલેખના જ મારા ધર્મને મારી સાથે લઈ જવાને સમર્થ છે તે કારણે દરેક મનુષ્યે આ અંતિમ સંલેખના અથવા સમાધિમરણની ભક્તિથી સદા ભાવના કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ:- સંસારનાં કારણ ક્રોધાદિ કષાય છે અને તેમનાં કારણ આહાર વગેરે પરિગ્રહમાં ઈચ્છા છે. (સ્વસન્મુખતાના બળવડે) એ બધાંને ઘટાડવાં તેને જ સંલેખના કહે છે. આ સંલેખના પણ બે પ્રકારની છે. એક ક્રમે ક્રમે ત્યાગ કરવો અને બીજી સર્વથા ત્યાગ કરવો. તેથી વિચાર કરીને શ્રાવકે પોતાના મરણના અંત સમયે જરૂર જ સંલેખના કરવી જોઈએ. મેં જે જીવનપર્યંત પુણ્યરૂપ કાર્ય કર્યું છે તથા ધર્મનું પાલન કર્યું છે તે ધર્મને મારી સાથે પહોંચાડવાને માટે આ એક સંલેખના જ સમર્થ છે-એવો વિચાર કરી શ્રાવકે અવશ્ય સમાધિમરણ કરવું.૧૭૫.

**मरणान्तेऽवश्यमहं विधिना ^१सल्लेखनां करिष्यामि ।
इति भावनापरिणतोऽनागतमपि पालयेदिदं शीलम् ॥
१७६ ॥**

૧. સત્ = સમ્યક્પ્રકારે, લેખના = કષાયને ક્ષીણ-કૃશ કરવાને સલ્લેખના કહે છે. તે અભ્યંતર અને બાહ્ય બે ભેદરૂપ છે. કાયને કૃશ કરવાને બાહ્ય અને આંતરિક ક્રોધાદિ કષાયોનો કૃશ કરવાને અભ્યંતર સલ્લેખના કહે છે.

૧૩૪]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

અન્વયાર્થ:- [અહં] હું [મરણાન્તે] મરણના સમયે [અવશ્યં] અવશ્ય [વિધિના] શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી [સલ્લેખનાં] સમાધિમરણ [કરિષ્યામિ] કરીશ-[ઇતિ] એ રીતે [ભાવના પરિણતઃ] ભાવનારૂપ પરિણતિ કરીને [અનાગતમપિ] મરણકાળ આવવા પહેલાં જ [ઇદં] આ [શીલં] સંલેખના વ્રત [પાલયેત્] પાળવું અર્થાત્ અંગીકાર કરવું જોઈએ.

ટીકા:- ‘અહં મરણાન્તે અવશ્યં વિધિના સલ્લેખનાં કરિષ્યામિ—ઇતિ ભાવના પરિણતઃ અનાગતં અપિ શીલં પાલયેત્.’ અર્થ:-હું મરણ સમયે અવશ્ય જ વિધિપૂર્વક સમાધિમરણ કરીશ-એવી ભાવનાસહિત શ્રાવક જે પ્રાપ્ત થયેલ નથી તેવા શીલ (સ્વભાવ)ને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

ભાવાર્થ:- શ્રાવકે આ વાતનો વિચાર સદૈવ કરવો જોઈએ કે હું મારા મરણ વખતે અવશ્ય જ સંલેખના કરીશ. કારણ કે મરણ વખતે પ્રાયઃ મનુષ્યોના પરિણામ બહુ દુઃખી થઈ જાય છે તથા કુટુંબીજનો અને ધનાદિથી મમત્વભાવ છૂટતો નથી. જેણે મમત્વભાવ છોડી દીધો તેણે સંલેખના કરી. મમત્વભાવ છૂટી જવાથી પાપનો બંધ થતો નથી તથા નરકાદિ ગતિનો બંધ થતો નથી, તેથી મરણ વખતે જરૂર જ સંલેખના કરવાના પરિણામ રાખવા જોઈએ. ૧૭૬.

**મરણેઽવશ્યં ભાવિનિ કષાયસલ્લેખનાતનૂકરણમાત્રે ।
રાગાદિમન્તરેણ વ્યાપ્રિયમાણસ્ય નાત્મઘાતોઽસ્તિ ॥ ૧૭૭ ॥**

અન્વયાર્થ:- [અવશ્યં] અવશ્ય [ભાવિનિ] થવાવાળું [મરણે ‘સતિ’] મરણ થતાં [કષાયસલ્લેખનાતનૂકરણમાત્રે] કષાય સલ્લેખનાના કૃશ કરવા માત્રના વ્યાપારમાં [વ્યાપ્રિયમાણસ્ય] પ્રવર્તમાન પુરુષને [રાગાદિમન્તરેણ] રાગાદિભાવોના અભાવમાં [આત્મઘાતઃ] આત્મઘાત [નાસ્તિ] નથી.

ટીકા:- ‘અવશ્યં ભાવિનિ કષાયસલ્લેખનાતનૂકરણમાત્રે મરણે રાગાદિમન્તરેણ વ્યાપ્રિયમાણસ્ય આત્મઘાતઃ ન અસ્તિ.’—અર્થ:-અવશ્ય જ થનાર જે મરણ છે તેમાં કષાયનો ત્યાગ કરતાં રાગદ્વેષ વિના પ્રાણત્યાગ કરનાર જે પુરુષ છે તેને આત્મઘાત થઈ શકતો નથી.

ભાવાર્થ:- સંલેખના કરનાર પુરુષની ઈચ્છા એવી નથી કે હું જબરજસ્તીથી મરણ કરું પણ એનો અભિપ્રાય એવો હોય છે કે જબરજસ્તીથી મરણ થવા લાગે.

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૩૫

ત્યારે મારા પરિણામ શુદ્ધ રહે અને હું સંસારના વિષય-ભોગોથી મમત્વનો ત્યાગ કરી દઉં. તેના મરણમાં જો રાગદ્વેષ થાય તો જ આત્મઘાત થાય. પણ જે મનુષ્ય રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરી રહ્યો છે તેને આત્મઘાત થઈ શકતો નથી. ૧૭૭.

આત્મઘાતી કોણ છે તે હવે બતાવે છે:-

**यो हि कषायाविष्टः कुम्भकजलधूमकेतुविषशस्त्रैः ।
व्यपरोपयति प्राणान् तस्य स्यात्सत्यमात्मवधः ॥ १७८ ॥**

અન્યયાર્થ:- [હિ] નિશ્ચયથી [કષાયાવિષ્ટઃ] ક્રોધાદિ કષાયોથી ઘેરાયેલો [યઃ] જે પુરુષ [કુમ્ભકજલધૂમકેતુવિષશસ્ત્રૈઃ] શ્વાસનિરોધ, જળ, અગ્નિ, વિષ, શસ્ત્રાદિથી પોતાના [પ્રાણાન્] પ્રાણને [વ્યપરોપયતિ] પૃથક્ કરે છે [તસ્ય] તેને [આત્મવધઃ] આત્મઘાત [સત્યમ્] ખરેખર [સ્યાત્] થાય છે.

ટીકા:- ‘હિ યઃ (શ્રાવકઃ) કષાયાવિષ્ટઃ (સન્) કુમ્ભક-જલ-ધૂમકેતુ-વિષશસ્ત્રૈઃ પ્રાણાન્ વ્યપરોપયતિ તસ્ય આત્મવધઃ સત્યં સ્યાત્.’-અર્થઃ-જે જીવ ક્રોધાદિ કષાય સંયુક્ત થયો થકો શ્વાસ રોકીને, વા જળથી, અગ્નિથી, વિષથી કે હથિયાર વગેરેથી પોતાના પ્રાણનો વિયોગ કરે છે તેને સદા આપઘાતનો દોષ થાય છે.

ભાવાર્થ:- ક્રોધ-માન-માયા-લોભ ઇત્યાદિ કષાયોની તીવ્રતાથી જે પોતાના પ્રાણનો ઘાત કરવો તેને જ આપઘાત-મરણ કહે છે. ૧૭૮.

વિશેષ:- સલ્લેખના ધર્મ (સમાધિમરણ વિધિ) ગૃહસ્થ અને મુનિ બેઉને છે, સલ્લેખના અથવા સંન્યાસમરણનો એક જ અર્થ છે. માટે બાર વ્રતો પછી સલ્લેખનાનું વર્ણન કર્યું છે. આ સલ્લેખનાવ્રતની ઉત્કૃષ્ટ મર્યાદા બાર વર્ષ સુધીની છે;-એમ શ્રી વીરનંદી આચાર્યકૃત યત્યાચારમાં કહ્યું છે.

જ્યારે શરીર કોઈ અસાધ્ય રોગથી અથવા વૃદ્ધાવસ્થાથી અસમર્થ થઈ જાય, દેવ-મનુષ્યાદિકૃત કોઈ દુર્નિવાર ઉપસર્ગ આવી પડે, કોઈ મહા દુષ્કાળથી ધાન્યાદિ ભોજ્ય પદાર્થો દુષ્પ્રાપ્ય થઈ જાય અથવા ધર્મનો નાશ કરવાવાળાં કોઈ વિશેષ કારણ આવી મળે ત્યારે પોતાના શરીરને પાકી ગયેલા પાન સમાન અથવા તેલરહિત દીપક સમાન આપોઆપ વિનાશસન્મુખ જાણી, સંન્યાસ ધારણ કરે. જો મરણમાં કોઈ પ્રકારે સંદેહ હોય તો મર્યાદાપૂર્વક એવી પ્રતિજ્ઞા કરે, કે જો આ ઉપસર્ગમાં મારું આયુ પૂર્ણ થઈ જશે તો (મૃત્યુ થઈ જશે તો) મારે આહારાદિનો સર્વથા ત્યાગ છે

અને કદાચિત્ જીવન બાકી રહેશે તો આહારાદિકને ગ્રહણ કરીશ. આ સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાનો ક્રમ છે.

રોગાદિક થતાં યથાશક્તિ ઔષધ કરે પણ જ્યારે અસાધ્ય રોગ થઈ જાય, કોઈ રીતે ઉપચારથી લાભ ન થાય ત્યારે આ શરીર, દુષ્ટ સમાન સર્વથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય કહ્યું છે, અને ઈચ્છિત ફળ દાતા ધર્મ વિશેષતાથી પાલન કરવા યોગ્ય કહેલ છે. શરીર મરણ બાદ બીજું પણ મળે છે પરંતુ ધર્મપાલન કરવાની યોગ્યતા પામવી અતિશય દુર્લભ છે. આથી વિધિપૂર્વક દેહના ત્યાગમાં દુઃખી ન થતાં સંયમપૂર્વક મન-વચન-ક્રિયાનો ઉપયોગ આત્મામાં એકત્રિત કરવો જોઈએ અને “જન્મ, જરા તથા મૃત્યુ શરીર સંબંધી છે, મને નથી”-એવું ચિંતવન કરી નિર્મમત્વી થઈ, વિધિપૂર્વક આહાર ઘટાડી, પોતાના ત્રિકાળી અકપાય જ્ઞાતામાત્ર સ્વરૂપના લક્ષે કાયા કૃશ કરવી જોઈએ અને શાસ્ત્રામૃતના પાનથી કપાયોને પાતળા પાડવા જોઈએ, પછી ચાર પ્રકારના સંઘની સાક્ષી વડે સમાધિમરણમાં સાવધાન-ઉદમવંત થવું.

અંતની આરાધનાથી ચિરકાળથી કરેલી સમ્યક્ વ્રત-નિયમરૂપ ધર્મ આરાધના સફળ થઈ જાય છે, કેમકે તેથી ક્ષણભરમાં ઘણા કાળથી સંચિત પાપનો નાશ થઈ જાય છે. અને જો અંત મરણ બગડી જાય અર્થાત્ અસંયમપૂર્વક યા દેહમાં એકતા-બુદ્ધિપૂર્વક મૃત્યુ થઈ જાય તો કરેલી ધર્મારાધના નિષ્ફળ થઈ જાય છે. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે, “જો અંત સમય સમાધિમરણ કરી લેવાથી ક્ષણમાત્રમાં પૂર્વ પાપોનો નાશ થઈ જાય છે તો પછી યુવાવસ્થામાં ધર્મ કરવાની શી જરૂર છે? અંત સમયે સંન્યાસ ધારણ કરી લેવાથી જ સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થઈ જશે,” તો તેનું સમાધાન-જે જીવ પોતાની પૂર્વઅવસ્થામાં ધર્મથી વિમુખ રહે છે અર્થાત્ જેમણે તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક વ્રત-નિયમ આદિ ધર્મારાધના નથી કરી તે જીવ અંતકાળમાં ધર્મસન્મુખ અર્થાત્ સંન્યાસયુક્ત કદી થઈ શકતો નથી. કેમકે-ચંદ્રપ્રભચરિત્ર પ્રથમ સર્ગમાં કહ્યું છે કે “ચિરન્તનાભ્યાસનિબંધનેરિતાગુણેષુ દોષેષુ ચ જાયતે મતિઃ” અર્થાત્ ચિરકાળના અભ્યાસથી પ્રેરિત કરવામાં આવેલી બુદ્ધિ ગુણ અથવા દોષોમાં જાય છે. જે વસ્ત્ર પ્રથમથી જ ઉજળું કરેલું હોય છે તેની ઉપર મનપસંદ રંગ ચઢી શકે છે, પણ જે વસ્ત્ર પ્રથમથી મેલું છે તેની ઉપર કદીપણ રંગ ચઢાવી શકાતો નથી. માટે સમાધિમરણ તે જ ધારણ કરી શકે છે કે જે પ્રથમ અવસ્થાથી જ ધર્મની આરાધનામાં બરાબર સાવધાન રહેલો હોય. હાં, કોઈ સ્થાને એવું પણ જોવામાં આવે છે કે જેણે

૧. ચાર પ્રકારના સંઘ = મુનિ, અર્જિકા, શ્રાવક, શ્રાવિકા.

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૩૭

આજીવન ધર્મસેવનમાં ચિત્ત લગાડ્યું નહોતું તે પણ અપૂર્વ વિવેકનું બળ પ્રાપ્ત કરી સમાધિમરણ એટલે સંન્યાસપૂર્વક મરણ કરીને સ્વર્ગાદિક સુખોને પામી ગયા પણ તે તો કાકતાલીય ન્યાયવત્ અતિ કઠિન છે. (તાડવૃક્ષથી ફળ તૂટવું ને ઊડતા કાગડાના મોઢામાં તેની પ્રાપ્તિ થઈ જવી જેમ કઠિન છે તેમ સંસ્કારહીન જીવન વડે સમાધિમરણ પામવું કઠણ છે.) માટે સર્વજ્ઞ વીતરાગનાં વચનો પ્રતિ શ્રદ્ધાવાન છે તેમણે ઉપર કહી શંકાને પોતાના ચિત્તમાં કદીપણ સ્થાન આપવું નહિ.

સમાધિમરણના ઈચ્છુક પુરુષો બને ત્યાંસુધી જિનેશ્વર ભગવાનની જન્માદિ તીર્થભૂમિનો આશ્રય ગ્રહણ કરે, જો તેમ ન બની શકે તો મંદિર અથવા સંયમીજનોના આશ્રયમાં રહે. સંન્યાસાર્થી તીર્થક્ષેત્રે જતી વખતે બધા સાથે ક્ષમા યાચના કરે અને પોતે પણ મન-વચન-કાયપૂર્વક સર્વને ક્ષમા કરે. અંત સમયે ક્ષમા કરવાવાળો સંસારનો પારગામી થાય છે, અને વૈર-વિરોધ રાખનારો અર્થાત્ ક્ષમા ન રાખનાર અનંત સંસારી થાય છે. સંન્યાસાર્થીએ પુત્ર, કલત્રાદિ કુટુંબીઓથી તથા સાંસારિક સર્વ સંપદાથી સર્વથા મોહ છોડી (નિર્મોહી નિજ આત્માને ભજવો જોઈએ.) ઉત્તમ સાધક ધર્માત્માઓની સહાય લેવી કેમકે સાધર્મી તથા આચાર્યોની સહાયથી અશુભકર્મ યથેષ્ટ બાધાનું કારણ બનતાં નથી. વ્રતના અતિચારો સાધર્મીઓ અથવા આચાર્ય સન્મુખ પ્રગટ કરીને નિઃશલ્ય થઈ પ્રતિક્રમણ-પ્રાયશ્ચિત શાસ્ત્રમાં કહેલી વિધિઓથી શોધન કરવું જોઈએ.

નિર્મળભાવરૂપી અમૃતથી સિંચિત સમાધિમરણને માટે પૂર્વ અથવા ઉત્તર દિશા તરફ મસ્તક રાખે. જો શ્રાવક મહાવ્રતની યાચના કરે, તો નિર્ણાયક આચાર્યને ઉચિત છે કે તેને મહાવ્રત દે, મહાવ્રત ગ્રહણમાં નગ્ન થવું જોઈએ. અર્જિકાને પણ અંતકાળ ઉપસ્થિત થતાં એકાન્ત સ્થાનમાં વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરવો ઉચિત કહેલ છે. સંથારા વખતે અનેક પ્રકારના યોગ્ય આહાર દેખાડી ભોજન કરાવે. અથવા જો તેને અજ્ઞાનતાવશ ભોજનમાં આસક્ત સમજે, તો પરમાર્થજ્ઞાતા આચાર્ય તેને ઉત્તમ પ્રભાવશાલી વ્યાખ્યાન દ્વારા એમ સમજાવે કે-

હે જિતેન્દ્રિય, તું ભોજન-શયનાદિરૂપ કલ્પિત પુદ્ગલોને હજી પણ ઉપકારી સમજે છે! અને એમ માને છે કે આમાંથી કોઈ પુદ્ગલ એવાં પણ છે કે મેં ભોગવ્યા નથી. એ તો મહાન આશ્ચર્યની વાત છે! ભલા વિચાર તો કર કે આ મૂર્તિક પુદ્ગલ તારા અરૂપીમાં કોઈ પ્રકારે મળી શકે તેમ છે? માત્ર ઈન્દ્રિયોના ગ્રહણ પૂર્વક તેને અનુભવીને તેં એમ માની લીધું છે કે હું જ તેનો ભોગ કરું છું, તો હે...દૂરદર્શી,

૧૩૮]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

હવે આવી ભ્રાન્ત બુદ્ધિને સર્વથા છોડી દે અને નિર્મળજ્ઞાનાનંદમય આત્મતત્ત્વમાં લવલીન થા. આ તે જ સમય છે કે જેમાં જ્ઞાની જીવ શુદ્ધતામાં સાવધાન રહે છે અને ભેદજ્ઞાનના બળથી ચિંતવન કરે છે કે હું અન્ય છું અને એ પુદ્ગલ દેહાદિ મારાથી સર્વથા ભિન્ન જુદા જ પદાર્થ છે. માટે હે મહાશય! પરદ્રવ્યોથી મોહ તુરત જ છોડ અને પોતાના આત્મામાં નિશ્ચલ-સ્થિર રહેવાનો પ્રયત્ન કર. જો કોઈ પુદ્ગલમાં આસક્ત રહીને મરણ પામીશ તો યાદ રાખજે કે તને હલકા-તુચ્છ જંતુ થઈ, આ પુદ્ગલોનું ભક્ષણ અનંતવાર કરવું પડશે. આ ભોજનથી તું શરીરનો ઉપકાર કરવા ચાહે છે તો કોઈ રીતે પણ યોગ્ય નથી. કેમકે શરીર એવું કૃતઘ્ની છે કે તે કોઈના કરેલા ઉપકારને માને નહિ, માટે ભોજનની ઇચ્છા છોડી, કેવળ આત્મહિતમાં ચિત્ત જોડવું તે જ બુદ્ધિમત્તા છે.

આ પ્રકારે હિતોપદેશરૂપી અમૃતધારા પડવાથી અન્નની તૃષ્ણા દૂર કરી ક્વલાહાર છોડાવે તથા દૂધ આદિ પીવાયોગ્ય વસ્તુ વધારે, પછી ક્રમે ક્રમે ગરમ જળ લેવા માત્રનો નિયમ કરાવે. જો ઉનાળો, મારવાડ જેવો દેશ તથા પિત્ત પ્રકૃતિના કારણે તૃષ્ણાની પીડા સહન કરવા અસમર્થ હોય તો માત્ર ઠંડું પાણી લેવાનું રાખે, અને શિક્ષા દે કે હે આરાધક! હે આર્ય! પરમાગમમાં પ્રશંસનીય મારણાંતિક સલ્લેખના અત્યંત દુર્લભ વર્ણવી છે, માટે તારે વિચાર પૂર્વક અતિચાર આદિ દોષોથી તેની રક્ષા કરવી.

પછી અશક્તિની વૃદ્ધિ દેખીને, મરણકાળ નજીક છે એમ નિર્ણય થતાં આચાર્ય સમસ્ત સંઘની અનુમતિથી સંન્યાસમાં નિશ્ચલતા માટે પાણીનો પણ ત્યાગ કરાવે. આવા અનુક્રમથી ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ થતાં સમસ્ત સંઘથી ક્ષમા કરાવે અને નિર્વિઘ્ન સમાધિની સિદ્ધિને માટે કાયોત્સર્ગ કરે. ત્યાર પછી વચનામૃતનું સિંચન કરે અર્થાત્ સંસારથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવાવાળા કારણોનો ઉક્ત આરાધકના કાનમાં, મન્દ મન્દ વાણીથી જપ કરે. શ્રેણિક, વારિષેણ, સુભગાદિનાં દષ્ટાન્ત સંભળાવે અને વ્યવહાર-આરાધનામાં સ્થિર થઈ, નિશ્ચય-આરાધનાની તત્પરતા માટે આમ ઉપદેશ કરે કે-

હે આરાધક! શ્રુતસ્કંધનું “एगो मे सासदा आदा” ઇત્યાદિ વાક્ય “णमो अरहंताणं” ઇત્યાદિ પદ અને ‘अर्ह’ ઇત્યાદિ અક્ષર-એમાંથી જે તને રુચિકર લાગે, તેનો આશ્રય કરીને તારા ચિત્તને તન્મય કર! હે આર્ય! ‘હું એક શાશ્વત આત્મા છું’ એ શ્રુતજ્ઞાનથી પોતાના આત્માનો નિશ્ચય કર! સ્વસંવેદનથી આત્માની ભાવના કર! સમસ્ત

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૩૯

ચિંતાઓથી પૃથક્ થઈને પ્રાણવિસર્જન કર! અને જો તારું મન કોઈ ક્ષુધા પરીપહથી અથવા કોઈ ઉપસર્ગથી વિક્ષિપ્ત (વ્યગ્ર) થઈ ગયું હોય તો નરકાદિ વેદનાઓનું સ્મરણ કરીને જ્ઞાનામૃતરૂપ સરોવરમાં પ્રવેશ કર. કેમકે અજ્ઞાની જીવ શરીરમાં આત્મબુદ્ધિ અર્થાત્ “હું દુઃખી છું હું સુખી છું-એવા સંકલ્પ કરીને દુઃખી થયા કરે છે, પરંતુ ભેદવિજ્ઞાની જીવ આત્મા અને દેહને ભિન્ન ભિન્ન માનીને દેહને કારણે સુખી-દુઃખી થતો નથી, પણ વિચારે છે કે મને મરણ જ નથી તો પછી ભય કોનો? મને રોગ નથી પછી વેદના કેવી? હું બાળક, વૃદ્ધ યા તરુણ નથી તો પછી મનોવેદના કેવી? હે મહાભાગ્ય! આ જરાક જેટલા શારીરિક દુઃખથી કાયર થઈને પ્રતિજ્ઞાથી જરાપણ ચ્યુત ન થઈશ, દબચિત્ત થઈને પરમ નિર્જરાની અભિલાષ કર. જો, જ્યાંસુધી તું આત્મચિન્તવન કરતો થકો સંન્યાસ ગ્રહણ કરીને સંથારામાં બેઠો છો, ત્યાંસુધી ક્ષણે ક્ષણે તને પ્રચુર કર્મોનો વિનાશ થાય છે! શું તું ધીરવીર પાંડવોનું ચરિત્ર ભૂલી ગયો છે? જેમને લોઢાનાં ઘરેણાં અગ્નિથી તપાવી શત્રુએ પહેરાવ્યાં હતાં તોપણ તપસ્યાથી કિંચિત્ પણ ચ્યુત ન થતાં આત્મધ્યાનથી મોક્ષને પામ્યા! શું તે મહાસુકુમાર સુકુમાલકુમારનું ચરિત્ર સાંભળ્યું નથી? જેનું શરીર શિયાળે થોડું થોડું કરડીને અતિશય કષ્ટ દેવા માટે ઘણા દિવસ (ત્રણ દિવસ) સુધી ભક્ષણ કર્યું હતું, પરંતુ કિંચિત્ પણ માર્ગચ્યુત ન થતાં જેમણે સર્વાર્થસિદ્ધિ સ્વર્ગ પાસ કર્યું હતું. એવાં અસંખ્ય ઉદાહરણ શાસ્ત્રમાં છે જેમાં દુસ્સહ ઉપસર્ગો સહન કરીને અનેક સાધુઓએ સ્વાર્થસિદ્ધિ કરી છે. શું તારું આ કર્તવ્ય નથી કે તેમનું અનુકરણ કરીને જીવન-ધનાદિમાં નિર્વાંછક થઈ, અંતર-બાહ્ય પરિગ્રહના ત્યાગપૂર્વક સામ્યભાવથી નિરુપાધિમાં સ્થિર થઈ આનંદામૃતનું પાન કરવું! અને ઉપરોક્ત ઉપદેશથી સમ્યક્ પ્રકારે કષાયને પાતળા કરી-કૃશ કરી રત્નત્રયની ભાવનારૂપ પરિણમનથી પંચ નમસ્કાર-મંત્ર સ્મરણ પૂર્વક સમાધિમરણ કરવું જોઈએ.-આ સમાધિમરણની સંક્ષેપ વિધિ છે.

સલ્લેખના પણ અહિંસા છે

નીયન્તેઽત્ર કષાયા હિંસાયા હેતવો યતસ્તનુતામ્ ।

સલ્લેખનામપિ તતઃ પ્રાહુરહિંસાપ્રસિદ્ધચર્થમ્ ॥ ૧૭૧ ॥

અન્વયાર્થ:- [યતઃ] કારણ કે [અત્ર] આ સંન્યાસ મરણમાં [હિંસાયા:] હિંસાના [હેતવઃ] હેતુભૂત [કષાયા:] કષાય [તનુતામ્] ક્ષીણતાને [નીયન્તે] પામે છે [તતઃ] તેથી [સલ્લેખનામપિ] સંન્યાસને પણ આચાર્યો [અહિંસાપ્રસિદ્ધચર્થ] અહિંસાની સિદ્ધિ માટે [પ્રાહુઃ] કહે છે.

૧૪૦]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

ટીકા:- ‘યતઃ હિંસાયાઃ હેતવઃ કષાયાઃ અત્ર (સલ્લેખનાયાં) તનુતાં નીયન્તે તતઃ સલ્લેખનામ્ અહિંસા પ્રસિદ્ધચર્થમ્ પ્રાહુઃ।’—અર્થઃ—હિંસાના કારણ કષાય છે, તે આ સંલેખનામાં ક્ષીણ થઈ જાય છે તેથી સંલેખનાને પણ અહિંસાની પુષ્ટિ માટે કઢી છે.

ભાવાર્થ:- આ સંન્યાસમાં કષાયો ઘટે છે અને કષાય જ હિંસાનું મૂળ કારણ છે, તેથી સંન્યાસનો સ્વીકાર કરવાથી અહિંસા વ્રતની જ સિદ્ધિ થાય છે. ૧૭૯.

**इति यो व्रतरक्षार्थं सततं पालयति सकलशीलानि ।
वरयति पतिंवरेव स्वयमेव तमुत्सुका शिवपदश्रीः ॥ १८० ॥**

અન્યાર્થ:- [યઃ] જે [ઇતિ] આ રીતે [વ્રતરક્ષાર્થ] પાંચ અણુવ્રતોની રક્ષા માટે [સકલશીલાનિ] સમસ્ત શીલોને [સતતં] નિરંતર [પાલયતિ] પાળે છે [તમ્] તે પુરુષને [શિવપદશ્રીઃ] મોક્ષપદની લક્ષ્મી [ઉત્સુકા] અતિશય ઉત્કંઠિત [પતિંવરા ઇવ] સ્વયંવરની કન્યાની જેમ [સ્વયમેવ] પોતે જ [વરયતિ] સ્વીકાર કરે છે, અર્થાત્ પ્રાપ્ત થાય છે.

‘इति यः व्रतरक्षार्थं सकलशीलानि सततं पालयति तं उत्सुका शिवपदश्रीः पतिंवरा इव स्वयमेव वरयति।’ અર્થઃ—આ રીતે જે પાંચે અણુવ્રતોની રક્ષા માટે સાત શીલવ્રત પાળે છે તેને મોક્ષરૂપી લક્ષ્મી ઉત્સુક થઈને સ્વયંવરમાં કન્યાની જેમ પોતે જ વરે છે.

ભાવાર્થ:- જેમ સ્વયંવરમાં કન્યા પોતાની મેળે ઓળખીને યોગ્ય પતિને વરે છે, તેમ મુક્તિરૂપી લક્ષ્મી વ્રતી અને સમાધિમરણ કરનાર શ્રાવકને પોતે જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૮૦.

આ રીતે પાંચ અણુવ્રત, ત્રણ ગુણવ્રત, ચાર શિક્ષાવ્રત, એક સંલેખના અને એક સમ્યક્ત્વ—આ રીતે શ્રાવકની ચૌદ વાતોનું વર્ણન કર્યું.

इये तेना पांय पांय अतिचारोनुं वर्णन करे छे:-

**अतिचाराः सम्यक्त्वे व्रतेषु शीलेषु पञ्च पञ्चेति ।
सप्ततिरमी यथोदितशुद्धिप्रतिबन्धिनो हेयाः ॥ १८१ ॥**

અન્યાર્થ:- [સમ્યક્ત્વે] સમ્યક્ત્વમાં [વ્રતેષુ] વ્રતોમાં અને [શીલેષુ] શીલોમાં [પ્ચ પ્ચેતિ] પાંચ પાંચના ક્રમથી [અમી] આ [સપ્તતિઃ] સિત્તેર

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૪૧

[યથોદિતશુદ્ધિપ્રતિબન્ધિનઃ] યથાર્થ શુદ્ધિને રોકનાર [અતિચારાઃ] અતિચાર [હેયાઃ] છોડવા યોગ્ય છે.

ટીકા:- ‘સમ્યક્ત્વે વ્રતેષુ (સલ્લેખના પઞ્ચ) પઞ્ચ પઞ્ચ અતિચારાઃ ઇતિ અમી સપ્તતિઃ યથોદિતશુદ્ધિપ્રતિબન્ધિનઃ હેયાઃ।’ અર્થઃ-સમ્યગ્દર્શનમાં, પાંચ અણુવ્રતોમાં, ત્રણ ગુણવ્રતોમાં, ચાર શિક્ષાવ્રતોમાં અને સંલેખનામાં પ્રત્યેકના પાંચ પાંચ અતિચાર છે. આ રીતે એ સિત્તેર અતિચાર છે તે બધા વ્રતોની શુદ્ધિને દોષ લગાડનાર છે.

ભાવાર્થ:- વ્રતનો સર્વદેશ ભંગ કરવો તેને અનાચાર કહે છે અને એકદેશ ભંગ થવો તે અતિચાર કહેવાય છે. આ રીતે ઉપર કહેલી શ્રાવકની ચૌદ વાતોના સિત્તેર અતિચાર થાય છે. ૧૮૧.

સમ્યગ્દર્શનના પાંચ અતિચાર

**શક્ષા તથૈવ કાઙ્ક્ષા વિચિકિત્સા સંસ્તવોઽન્યદષ્ટીનામ્ ।
મનસા ચ તત્પ્રશંસા સમ્યગ્દષ્ટેરતીચારાઃ ॥ ૧૮૨ ॥**

અન્યયાર્થ:- [શક્ષા] સંદેહ [કાઙ્ક્ષા] વાંછા [વિચિકિત્સા] ગ્લાનિ [તથૈવ] તેવી જ રીતે [અન્યદષ્ટીનામ્] મિથ્યાદષ્ટિઓની [સંસ્તવઃ] સ્તુતિ [ચ] અને [મનસા] મનથી [તત્પ્રશંસા] તે અન્ય મતવાળાઓની પ્રશંસા કરવી તે [સમ્યગ્દષ્ટેઃ] સમ્યગ્દષ્ટિના [અતીચારાઃ] અતિચાર છે.

ટીકા:- ‘શક્ષા તથૈવ કાઙ્ક્ષા વિચિકિત્સા અન્યદષ્ટીનામ્ સંસ્તવઃ ચ મનસા પ્રશંસા સમ્યગ્દષ્ટેઃ અતીચારાઃ ભવન્તિ।’-અર્થઃ-(૧) જિનવચનમાં શંકા કરવી, (૨) વ્રતો પાળીને સંસારનાં સુખોની ઇચ્છા કરવી. (૩) મુનિ વગેરેનું શરીર જોઈને ઘૃણા કરવી, (૪) મિથ્યાદષ્ટિઓની સ્તુતિ કરવી, અને (૫) તેમનાં કાર્યોની મનથી પ્રશંસા કરવી. -આ સમ્યગ્દર્શનના પાંચ અતિચાર છે.

ભાવાર્થ:- જ્યાંસુધી આ પાંચ અતિચારોનો ત્યાગ થતો નથી ત્યાંસુધી તે નિશ્ચયસમ્યગ્દષ્ટિ થઈ શકતો નથી. ૧૮૨.

અહિંસા અણુવ્રતના પાંચ અતિચાર

**છેદનતાડનબન્ધા ભારસ્યારોપણં સમધિકસ્ય ।
પાનાન્નયોશ્ચ રોધઃ પન્નાહિંસાવ્રતસ્યેતિ ॥ ૧૮૩ ॥**

૧૪૨]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

અન્યાર્થ:- [અહિંસાવ્રતસ્ય] અહિંસા વ્રતના [છેદનતાડનબન્ધાઃ] છેદવું, તાડન કરવું, બાંધવું, [સમધિકસ્ય] અતિશય વધારે [ભારસ્ય] બોજો [આરોપણં] લાદવો, [ચ] અને [પાનાન્નયોઃ] અન્ન-પાણી [રોધઃ] રોકવા અર્થાત્ ન દેવા [ઇતિ] એ રીતે [પચ્ચ] પાંચ અતિચાર છે.

ટીકા:- ‘ છેદન તાડન બન્ધાઃ સમધિકસ્ય ભારસ્ય આરોપણં પાનાન્નયોશ્ચ રોધઃ ઇતિ પચ્ચ અહિંસાવ્રતસ્ય અતિચારાઃ । ’ અર્થઃ-છેદન અર્થાત્ કાન, નાક, હાથ વગેરે કાપવા, તાડન અર્થાત્ લાકડી, ચાબૂક, આર વગેરેથી મારવું, બંધ અર્થાત્ એક જગ્યાએ બાંધીને રોકી રાખવું, અધિક ભાર લાદવો તથા યોગ્ય સમયે ઘાસ, ચારો, પાણી વગેરે ન આપવાં-એ અહિંસા અણુવ્રતના પાંચ અતિચાર છે. ૧૮૩.

સત્ય અણુવ્રતના પાંચ અતિચાર

**મિથ્યોપદેશદાનં રહસોઽભ્યાખ્યાનકૂટલેખકૃતી ।
ન્યાસાપહારવચનં સાકારમન્ત્રભેદશ્ચ ॥ ૧૮૪ ॥**

અન્યાર્થ:- [મિથ્યોપદેશદાનં] જૂઠો ઉપદેશ આપવો, [રહસોઽભ્યાખ્યાનકૂટ-લેખકૃતી] એકાન્તની ગુપ્ત વાતો પ્રગટ કરવી, જૂઠાં લખાણ કરવાં, [ન્યાસાપહારવચનં] થાપણ ઓળવવાનું વચન કહેવું [ચ] અને [સાકારમન્ત્રભેદઃ] કાયાની ચેષ્ટાઓથી જાણીને બીજાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કરવો-એ પાંચ સત્ય અણુવ્રતના અતિચાર છે.

ટીકા:- ‘ મિથ્યોપદેશદાનં રહસોઽભ્યાખ્યાનં કૂટલેખકૃતી ન્યાસાપહારવચનં સાકાર મન્ત્રભેદશ્ચ ઇતિ સત્યાણુવ્રતસ્ય પચ્ચ અતિચારાઃ સન્તિ । ’ અર્થઃ-૧-જૂઠો ઉપદેશ આપવો કે જેથી જીવોનું અહિંસા થાય, ૨-કોઈ સ્ત્રી પુરુષની ગુપ્ત વાત પ્રગટ કરવી, ૩-જૂઠા લેખ લખવા તથા જૂઠી રસીદ વગેરે પોતે લખવી, ૪-કોઈની થાપણ પચાવી પાડવી, ૫-કોઈની આકૃતિ જોઈને તેનો અભિપ્રાય પ્રગટ કરી દેવો-એ પાંચ સત્ય અણુવ્રતના અતિચાર છે.

ભાવાર્થ:- એવો જૂઠો ઉપદેશ આપવો કે જેથી લોકો ધર્મ છોડીને અધર્મમાં લાગી જાય અને પોતાની પાસે કોઈ થાપણ મૂકી ગયું હોય અને તે ભૂલી ગયો તથા ઓછી વસ્તુ માગવા લાગ્યો ત્યારે તેને એમ કહેવું કે જેટલી હોય તેટલી લઈ જાવ,

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૪૩

એને ન્યાસઅપહાર કહે છે. જૂઠી રસીદો લખી આપવી અથવા પરાણે લખાવી લેવી કૂટલેખ છે. ૧૮૪.

અર્થો અણુવ્રતના પાંચ અતિયાર

**પ્રતિરૂપવ્યવહાર: સ્તેનનિયોગસ્તદાહતાદાનમ્ ।
રાજવિરોધાતિક્રમહીનાધિકમાનકરણે ચ ॥ ૧૮૫ ॥**

અન્યાર્થ:- [પ્રતિરૂપવ્યવહાર:] પ્રતિરૂપ વ્યવહાર એટલે સાચી વસ્તુમાં ખોટી વસ્તુ ભેળવીને વેચવી, [સ્તેનનિયોગ:] ચોરી કરનારાઓને મદદ કરવી, [તદાહતાદાનમ્] ચોરે લાવેલી વસ્તુઓ રાખવી, [ચ] અને [રાજવિરોધાતિક્રમહીનાધિકમાનકરણે] રાજાએ પ્રચલિત કરેલા નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવું, માપવાના કે તોળવાના ગજ, કાંટા, તોલા વગેરેના માપમાં હીનાધિક કરવું-(એતે પચ્ચાસ્તેયવ્રતસ્ય) એ પાંચ અર્થોવ્રતના અતિયાર છે.

ટીકા:- ‘પ્રતિરૂપવ્યવહાર: સ્તેનનિયોગ: તદાહતાદાનમ્ રાજવિરોધાતિક્રમ: ચ હીનાધિકમાનકરણે ઇતિ અર્ચોર્યાણુવ્રતસ્ય પચ્ચ અતીચારા: સન્તિ ।’ અર્થ:-૧. જૂઠી વસ્તુને (અણુ વસ્તુને) ઠીક જેવી કરીને સાચી વસ્તુમાં ભેળવીને ચલાવવી, એનું નામ પ્રતિરૂપ વ્યવહાર છે, ૨. ચોરીની પ્રેરણા કરવી અથવા ચોરી કરવાનો ઉપાય બતાવવો એ બીજો સ્તેનપ્રયોગ અતિયાર છે, ૩. ચોરીની વસ્તુ ખરીદવી એ ત્રીજો અતિયાર છે, ૪. રાજાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું અથવા રાજાનો કર ન આપવો એ ચોથો અતિયાર છે. ૫. અધિક મૂલ્યવાળી વસ્તુમાં ઓછા મૂલ્યવાળી વસ્તુ ભેળવવી, માપવા-તોળવાનાં વાસણ, ત્રાજવાં વગેરે ઓછાંવતાં રાખવાં એ પાંચમો અતિયાર છે. -આ પાંચ અર્થો અણુવ્રતના અતિયાર છે. ૧૮૫.

બ્રહ્મચર્ય અણુવ્રતના પાંચ અતિયાર બતાવે છે:-

**સ્મરતીવ્રાભિનિવેશોઽનજ્ઞક્રીડાન્યપરિણયનકરણમ્ ।
અપરિગૃહીતેતરયોર્ગમને ચેત્વરિકયો: પચ્ચ ॥ ૧૮૬ ॥**

અન્યાર્થ:- [સ્મરતીવ્રાભિનિવેશ:] કામસેવનની અતિશય ઈચ્છા રાખવી, [અનજ્ઞક્રીડા] યોગ્ય અંગો સિવાય બીજાં અંગો સાથે કામક્રીડા કરવી, [અન્યપરિણયનકરણમ્] બીજાના વિવાહ કરવા [ચ] અને [અપરિગૃહીતેતરયો:] ડુંવારી કે પરણેલી

૧૪૪]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

[^૧ઈત્વરિકયોઃ] વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓ પાસે [ગમને] જવું. લેણદેણાદિનો વ્યવહાર રાખવો. [એતે બ્રહ્મવ્રતસ્ય] એ બ્રહ્મચર્યવ્રતના [પઞ્ચ] પાંચ અતિચાર છે.

ટીકા:- ‘સ્મરતીત્રાભિનિવેશઃ અનજ્ઞક્રીડા અન્યપરિણયનકરણં ઈત્વરિકયોઃ અપરિગૃહીતા ગમનં ચ ઈત્વરિકા પરિગૃહીતા ગમનં ચ ઈતિ પઞ્ચ અતીચારાઃ બ્રહ્મચર્યાણુવ્રતસ્ય સન્તિ।’ અર્થ:- ૧. કામ-ભોગ-વિષય સેવન કરવાની બહુ લાલસા રાખવી, ૨. જે અંગ વિષય સેવન કરવાના નથી તેવાં મુખ, નાભિ, સ્તન વગેરે અનંગોમાં રમણ કરવું, ૩. બીજાના પુત્ર-પુત્રીઓના વિવાહ કરાવવા, ૪. વ્યભિચારિણી વેશ્યા તથા કન્યા વગેરે સાથે લેણદેણ આદિ વ્યવહાર રાખે, વાર્તા કરે, રૂપ-શૃંગાર દેખે, ૫-વ્યભિચારિણી બીજાની સ્ત્રી સાથે પણ એ પ્રમાણે કરવું-એ પાંચ બ્રહ્મચર્ય અણુવ્રતના અતિચાર છે. ૧૮૬.

પરિગ્રહપરિણામ વ્રતના પાંચ અતિચાર

**વાસ્તુક્ષેત્રાષ્ટાપદહિરણ્યધનધાન્યદાસદાસીનામ્ ।
કુપ્યસ્ય ભેદયોરપિ પરિમાણાતિક્રિયાઃ પઞ્ચ ॥ ૧૮૭ ॥**

અન્યયાર્થ:- [વાસ્તુક્ષેત્રાષ્ટાપદહિરણ્યધનધાન્યદાસદાસીનામ્] ઘર, ભૂમિ, સોનું, ચાંદી, ધન, ધાન્ય, દાસ, દાસી અને [કુપ્યસ્ય] સુવર્ણાદિ ધાતુઓ સિવાય વસ્ત્રાદિના [ભેદયોઃ] બબ્બે ભેદોનાં [અપિ] પણ [પરિમાણાતિક્રિયાઃ] પરિમાણનું ઉલ્લંઘન કરવું-[એતે અપરિગ્રહવ્રતસ્ય] એ અપરિગ્રહવ્રતના [પઞ્ચ] પાંચ અતિચાર છે.

ટીકા:- ‘વાસ્તુ ક્ષેત્ર પરિમાણાતિક્રમઃ, અષ્ટાપદહિરણ્યપરિમાણાતિક્રમઃ, ધનધાન્ય-પરિમાણાતિક્રમઃ, દાસદાસીપરિમાણાતિક્રમઃ, અપિ કુપ્યસ્ય ભેદયોઃ પરિમાણાતિક્રમઃ ઈતિ પંચ પરિગ્રહપરિમાણવ્રતસ્ય અતીચારાઃ સન્તિ।’ અર્થ-૧-ઘર અને ક્ષેત્રનું પરિમાણ વધારી દેવું, ૨-સોના-ચાંદીનું પરિમાણ વધારી દેવું, ૩-ગાય, ભેંસ, ઘોડા, ઘઉં, ચણા વગેરેનું પરિમાણ વધારી દેવું, ૪-દાસ-દાસીનું પરિમાણ વધારી દેવું, ૫-કૃષ્ય એટલે ગરમ અને સુતરાઉ-એ બન્ને પ્રકારનાં વસ્ત્રોનું પરિમાણ વધારી દેવું; -એ રીતે આ પાંચ પરિગ્રહપરિમાણવ્રતના અતિચાર છે. ૧૮૭.

૧. રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર ગા ૬૦ માં ઇત્વરિકાગમનનો અર્થ-‘ઇત્વરિકા જે વ્યભિચારિણી સ્ત્રી તેને ઘરે જવું અથવા તેને પોતાના ઘેર બોલાવી (ઘનાદિ) લેણદેણ રાખે, પરસ્પર વાર્તા કરે, શૃંગાર દેખે તે ઇત્વરિકાગમન નામે અતિચાર છે.

દિગ્વ્રતના પાંચ અતિચાર બતાવે છે:-

**ऊर्ध्वमधस्तात्तिर्यग्व्यतिक्रमाः क्षेत्रवृद्धिराधानम् ।
स्मृत्यन्तरस्य गदिताः पञ्चेति प्रथमशीलस्य ॥ ૧૮૮ ॥**

અન્યયાર્થ:- [ऊर्ध्वमधस्तात्तिर्यग्व्यतिक्रमाः] ઉપર, નીચે અને સમાન ભૂમિની કરેલી મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું અર્થાત્ જેટલું પ્રમાણ કર્યું હોય તેનાથી બહાર ચાલ્યા જવું, [क्षेत्रवृद्धिः] પરિમાણ કરેલા ક્ષેત્રની લોભાદિવશ વૃદ્ધ કરવી અને [स्मृत्यन्तरस्य] સ્મૃતિ સિવાયના ક્ષેત્રની મર્યાદા [आधानम्] ધારણ કરવી અર્થાત્ યાદ ન રાખવી, [इति] એ રીતે [पञ्च] પાંચ અતિચાર [प्रथमशीलस्य] પ્રથમ શીલ અર્થાત્ દિગ્વ્રતનાં [गदिताः] કહેવામાં આવ્યા છે.

ટીકા:- ‘ऊर्ध्व व्यतिक्रमः अधस्तात् व्यतिक्रमः तिर्यक् व्यतिक्रमः क्षेत्रवृद्धिः, स्मृत्यन्तरस्य आधानम् इति पञ्च अतीचाराः प्रथमशीलस्य दिग्व्रतस्य सन्ति।’ અર્થ:-૧. મર્યાદા કરેલી ઉપરની દિશાઓનું ઉલ્લંઘન કરવું, ૨. મર્યાદા કરેલી નીચેની દિશાઓનું ઉલ્લંઘન કરવું, ૩. મર્યાદા કરેલી તિર્યક્ દિશાઓનું ઉલ્લંઘન કરવું, ૪. મર્યાદા કરેલા ક્ષેત્રને વધારવું, ૫. પરિમાણ કરેલી મર્યાદાને ભૂલી જઈને હદ વધારી દેવી-એ પાંચ અતિચાર દિગ્વ્રતનાં છે. ૧૮૮.

દેશવ્રતના પાંચ અતિચાર

**प्रेष्यस्य संप्रयोजनमानयनं शब्दरूपविनिपातौ ।
क्षेपोऽपि पुद्गलानां द्वितीयशीलस्य पञ्चेति ॥ ૧૮૯ ॥**

અન્યયાર્થ:- [प्रेष्यस्य संप्रयोजनम्] પ્રમાણ કરેલા ક્ષેત્રની બહાર બીજા મનુષ્યને મોકલવો, [आनयनं] ત્યાંથી કોઈ વસ્તુ મંગાવવી, [शब्दरूपविनिपातौ] શબ્દ સંભળાવવા, રૂપ બતાવીને ઈશારા કરવા અને [पुद्गलानां] કાંકરા વગેરે પુદ્ગલો [क्षेपोऽपि] પણ ફેંકવા- [इति] આ રીતે [पञ्च] પાંચ અતિચાર [द्वितीयशीलस्य] બીજા શીલના અર્થાત્ દેશવ્રતના કહેવામાં આવ્યા છે.

ટીકા:- ‘प्रेष्यस्य संप्रयोजनम् आनयनं शब्दविनिपातौ रूपविनिपातौ पुद्गलानां क्षेपः इति पञ्च अतीचाराः द्वितीयशीलस्य सन्ति।’ અર્થ:-૧. મર્યાદા બહાર નોકર-ચાકરને મોકલવા, ૨. મર્યાદા બહારથી કોઈ વસ્તુ મંગાવવી, ૩. મર્યાદા બહાર શબ્દ

૧૪૬]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

કરીને-બોલીને પોતાનું કામ કરવું, ૪. મર્યાદાની બહાર પોતાનું રૂપ દેખાડીને સ્વાર્થ સાધવો, ૫. મર્યાદા બહાર કોઈ ચીજ વગેરે ફેંકીને પણ પોતાનું કાર્ય કરી લેવું-એ પાંચ દેશવ્રતના અતિચાર છે. ૧૮૮.

અનર્થદંડત્યાગ વ્રતના પાંચ અતિચાર

**કન્દર્પઃ કૌત્કુચ્યં ભોગાનર્થક્યમપિ ચ મૌખર્યમ્ ।
અસમીક્ષિતાધિકરણં તૃતીયશીલસ્ય પञ્ચેતિ ॥ ૧૧૦ ॥**

અન્વયાર્થઃ- [કન્દર્પઃ] કામનાં વચન બોલવાં, [કૌત્કુચ્યં] ભાંડરૂપ અયોગ્ય કાયચેષ્ટા કરવી, [ભોગાનર્થક્યમ્] ભોગ-ઉપભોગના પદાર્થોનું અનર્થક્ય, [મૌખર્યમ્] વાચાળપણું [ચ] અને [અસમીક્ષિતાધિકરણં] વિચાર કર્યા વિના કાર્ય કરવું; [ઈતિ] એ રીતે [તૃતીયશીલસ્ય] ત્રીજા શીલ અર્થાત્ અનર્થદંડવિરતિ વ્રતના [અપિ] પણ [પંચ] પાંચ અતિચાર છે.

ટીકા:- ‘કન્દર્પઃ કૌત્કુચ્યં ભોગાનર્થક્યમ્ મૌખર્યમ્ ચ અસમીક્ષિતાધિકરણં ઇતિ તૃતીયશીલસ્ય પञ્ચ અતીચારાઃ સન્તિ ।’ અર્થઃ-૧-હાસ્ય સહિત ભાંડ વચન બોલવાં, ૨-કાયાથી કુચેષ્ટા કરવી, ૩-પ્રયોજનથી અધિક ભોગના પદાર્થો ભેગા કરવા તથા નામ ગ્રહણ કરવું, ૪-લડાઈ-ઝગડા કરાવનાર વચનો બોલવાં, ૫-પ્રયોજન વિના મન, વચન, કાયાનો વ્યાપાર વધારતા જવું-એ જ પાંચ અનર્થદંડત્યાગવ્રતના અતિચાર છે. ૧૮૦.

સામાયિક શિક્ષાવ્રતનાં પાંચ અતિચાર

**વચનમનઃકાયાનાં દુઃપ્રણિધાનં ત્વનાદરશ્ચૈવ ।
સ્મૃત્યનુપસ્થાનયુતાઃ પञ્ચેતિ ચતુર્થશીલસ્ય ॥ ૧૧૧ ॥**

અન્વયાર્થઃ- [સ્મૃત્યનુપસ્થાનયુતાઃ] સ્મૃતિઅનુપસ્થાન સહિત, [વચનમનઃકાયાનાં] વચન, મન અને કાયાની [દુઃપ્રણિધાનં] ખોટી પ્રવૃત્તિ [તુ] અને [અનાદરઃ] અનાદર-[ઈતિ] એ રીતે [ચતુર્થશીલસ્ય] ચોથા શીલ અર્થાત્ સામાયિકવ્રતના [પંચ] પાંચ [એવ] જ અતિચાર છે.

ટીકા:- ‘વચનપ્રણિધાનં, મનઃપ્રણિધાનં, કાયપ્રણિધાનં તુ અનાદરઃ ચ સ્મૃત્યનુપસ્થાનયુતાઃ ઇતિ પંચ ચતુર્થશીલસ્ય અતીચારાઃ સન્તિ ।’ અર્થઃ-૧-વચનનો દુરુપયોગ કરવો અર્થાત્ સામાયિક કરતી વખતે મન્ત્રનું ઉચ્ચારણ અથવા સામાયિક પાઠનું

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૪૭

ઉચ્ચારણ બરાબર ન કરવું, ૨-મનનો દુરુપયોગ અર્થાત્ મનમાં ખરાબ ભાવના ઉત્પન્ન થવી, મનમાં અનેક સંકલ્પ-વિકલ્પ ઊઠવા, ૩-કાયાનો દુરુપયોગ અર્થાત્ સામાયિક કરતી વખતે હાથ-પગ હલાવવા, ૪-અનાદર અર્થાત્ સામાયિક આદરપૂર્વક ન કરતાં વેઠની જેમ પૂર્ણ કરવું, ૫-સ્મૃત્યનુપસ્થાન એટલે સામાયિકનો પાઠ ભૂલી જવો-એ સામાયિક શિક્ષાવ્રતના પાંચ અતિચાર છે.

સામાયિકમાં મન, વચન, કાયા એ ત્રણેની એકાગ્રતાની ઘણી જ આવશ્યકતા છે. એ ત્રણેને વશ કર્યા વિના સામાયિક થઈ શકતી જ નથી. માટે તેને અવશ્ય જ વશ કરવા જોઈએ.૧૯૧.

પ્રોષધોપવાસ શિક્ષાવ્રતના પાંચ અતિચાર

**અનવેક્ષિતાપ્રમાર્જિતમાદાનં સંસ્તરસ્તથોત્સર્ગઃ ।
સ્મૃત્યનુપસ્થાનમનાદરશ્ચ પઞ્ચોપવાસસ્ય ॥ ૧૧૨ ॥**

અન્વયાર્થ:- [અનવેક્ષિતાપ્રમાર્જિતમાદાનં] જોયા વિના કે શુદ્ધ કર્યા વિના ગ્રહણ કરવું, [સંસ્તરઃ] પથારી પાથરવી [તથા] તથા [ઉત્સર્ગઃ] મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કરવો, [સ્મૃત્યનુપસ્થાનમ્] ઉપવાસની વિધિ ભૂલી જવી [ચ] અને [અનાદરઃ] અનાદર-એ [ઉપવાસસ્ય] ઉપવાસના [પઞ્ચ] પાંચ અતિચાર છે.

ટીકા:- ‘૧-અનવેક્ષિતાપ્રમાર્જિતમાદાનં ૨-અનવેક્ષિતાપ્રમાર્જિત સંસ્તરઃ ૩-અનવેક્ષિતાપ્રમાર્જિત ઉત્સર્ગઃ ૪-સ્મૃત્યનુપસ્થાનમ્ ૫-અનાદરશ્ચ इति પઞ્ચ અતીચારાઃ ઉપવાસસ્ય સન્તિ ।’ અર્થઃ-૧-જોયા વિના તથા પોંછયા વિના કોઈ વસ્તુ ગ્રહણ કરવી, ૨-જોયા વિના સાફ કર્યા વિના પથારી પાથરવી, ૩-જોયા વિના સાફ કર્યા વિના મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કરવો, ૪-ઉપવાસની વિધિ ભૂલી જવી અને ૫-તપ કે ઉપવાસની વિધિમાં અનાદર (ઉદાસીનતા) કરવો-એ પાંચ પ્રોષધઉપવાસવ્રતના અતિચાર છે. ૧૯૨.

ભોગ-ઉપભોગપરિમાણ શિક્ષાવ્રતના પાંચ અતિચાર

**આહારો હિ સચિત્તઃ સચિત્તમિશ્ર સચિત્તસંબન્ધઃ ।
દુષ્પક્વોઽભિષવોપિ ચ પઞ્ચામી ષષ્ટશીલસ્ય ॥ ૧૧૩ ॥**

અન્વયાર્થ:- [હિ] નિશ્ચયથી [સચિત્તઃ આહારઃ] સચિત્ત આહાર, [સચિત્ત-

૧૪૮]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

મિશ્ર:] સચિત્ત મિશ્ર આહાર, [સચિત્તસમ્બન્ધ:] સચિત્તના સંબંધવાળો આહાર [દુષ્પક્વ:] દુષ્પક્વ આહાર, [ચ અપિ] અને [અભિષવ:] ^૧અભિષવ આહાર, [અમી] આ [પચ્ચ] પાંચ અતિચાર [ષષ્ટશીલસ્ય] છઠ્ઠા શીલ અર્થાત્ ભોગ-ઉપભોગ-પરિમાણવ્રતના છે.

ટીકા:- ‘હિ સચિત્ત: આહાર: સચિત્તમિશ્ર: આહાર: સચિત્તસંબન્ધ: આહાર: ચ દુ:પક્વ: આહાર: અભિષવાહાર: इति अमी पच्य अतीचारा: षष्टशीलस्य सन्ति।’ ૧-જીવસહિત કાચી લીલી (લીલોતરી) વસ્તુનો આહાર લેવો, ૨-લીલોતરીના મિશ્રણવાળી વસ્તુનો આહાર લેવો, ૩-લીલોતરી ઢાંકી હોય તેવી વસ્તુનો આહાર લેવો, ૪-એવી વસ્તુનો આહાર કરવો જે સારી રીતે રંધાયેલી ન હોય, અતિ રંધાયેલી વા અધકચરી રંધાયેલી હોય તથા ૫-ગરિષ્ઠ, કામોદ્દીપક વસ્તુનો આહાર કરવો. -એ પાંચ ભોગોપભોગપરિમાણવ્રતના અતિચાર છે.

ભાવાર્થ:- જોકે આ ભોગોપભોગપરિમાણ શિક્ષાવ્રત પાળનાર શ્રાવક હજી સચિત્તનો ત્યાગી નથી તોપણ સચિત્તત્યાગ પ્રતિમાના પાલનના અભ્યાસ માટે તથા ખાવાના પદાર્થોમાં અધિક લાલસા મટાડવા માટે જ તેણે આ અતિચાર ટાળવા જોઈએ. ૧૮૨.

વૈયાવૃત્ત અતિથિસંવિભાગના પાંચ અતિચાર

પરદાતૃવ્યપદેશ: સચિત્તનિક્ષેપતત્પિધાને ચ ।

કાલસ્યાતિક્રમણં માત્સર્ય્યં ચેત્યતિથિદાને ॥ ૧૧૪ ॥

અન્વયાર્થ:- [પરદાતૃવ્યપદેશ:] પરદાતૃવ્યપદેશ, [સચિત્તનિક્ષેપતત્પિધાને ચ] સચિત્તનિક્ષેપ અને સચિત્તપિધાન, [કાલસ્યાતિક્રમણં] કાળનો અતિક્રમ [ચ] અને [માત્સર્ય્યં] માત્સર્ય્ય- [इति] એ રીતે [અતિથિદાને] અતિથિસંવિભાગવ્રતના પાંચ અતિચાર છે.

ટીકા:- ‘અતિથિદાને પરદાતૃવ્યપદેશ: અતિથિદાને સચિત્તનિક્ષેપ: અતિથિદાને સચિત્તપિધાનં અતિથિદાને કાલસ્ય અતિક્રમણં ચ અતિથિદાને માત્સર્ય્ય-इति पच्य अतीचारा: वैयाव्रतस्य सन्ति।’ અર્થ:-૧-ઘરનું કામ અધિક હોવાથી પોતાના હાથે દાન ન દેતાં બીજાના હાથે અપાવવું, ૨-આહારની વસ્તુને લીલા પાંદડામાં મૂકી

૧. દુગ્ધ ધૃતાદિક રસમિશ્રિત કામોત્પાદક આહાર.

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૪૯

રાખવી, ૩-આહારની વસ્તુઓ લીલા પાંદડાથી ઢાંકવી, ૪-મુનિ મહારાજને આવવાનો સમય હોય ત્યારે ઘરે ન મળવું અને ૫-પોતાને ઘરે મુનિ મહારાજને માટે આહારની વિધિ ન મળી શકવાને કારણે અથવા પોતાના ઘરે ન આવવાને કારણે જો બીજા શ્રાવકને ઘરે મુનિને આહારદાન થાય તો તે શ્રાવકપ્રત્યે દ્વેષ રાખવો-આ પાંચ અતિચાર અતિથિસંવિભાગ શિક્ષાપ્રતના છે. ૧૯૪.

સલ્લેખનાના પાંચ અતિચાર

**જીવિતમરણાશંસે સુહૃદનુરાગઃ સુખાનુબન્ધશ્ચ ।
સનિદાનઃ પન્નૈતે ભવન્તિ સલ્લેખનાકાલે ॥ ૧૧૫ ॥**

અન્યવાર્થ:- [જીવિતમરણાશંસે] જીવનની આશંસા, મરણની આશંસા, [સુહૃદનુરાગઃ] સુહૃદ અર્થાત્ મિત્ર પ્રતિ અનુરાગ, [સુખાનુબન્ધઃ] સુખનો અનુબન્ધ [ચ] અને [સનિદાનઃ] નિદાન સહિત-[એતે] આ [પંચ] પાંચ અતિચાર [સલ્લેખનાકાલે] સમાધિમરણના સમયે [ભવન્તિ] હોય છે.

ટીકા:- ‘જીવિતાશંસા મરણાશંસા સુહૃદનુરાગઃ સુખાનુબન્ધઃ ચ સનિદાનઃ ઇતિ એતે પંચ સલ્લેખનાકાલે અતિચારાઃ સન્તિ ।’ અર્થ:-૧. સલ્લેખના ધારણ કર્યા પછી જીવવાની ઇચ્છા કરવી, ૨. સલ્લેખના ધારણ કર્યા પછી જો કાંઈ વેદના થતી હોય તો એવી ઇચ્છા કરવી કે હું જલદી મરણ પામું, ૩. પૂર્વના મિત્રોનું સ્મરણ કરવું કે તે સારો મિત્ર હતો, હું તેની સાથે રમતો હતો વગેરે, ૪. પૂર્વે જે શાતાની સામગ્રી ભોગવી હતી તેને યાદ કરવી, તે ભોગ હવે ક્યારે મળશે એવું સ્મરણ કરવું, ૫. આગામી કાળમાં સારા સારા ભોગોની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરવી. - આ પાંચ સલ્લેખનાના અતિચાર છે.

ભાવાર્થ:- આ રીતે ૧ સમ્યક્દર્શન, ૫ અણુવ્રત, ૩ ગુણવ્રત, ૪ શિક્ષાવ્રત, અને ૧ સલ્લેખના-એ ચૌદના સિત્તેર અતિચારોનું વર્ણન કરી ચૂક્યા. તેથી નૈષ્ઠિક શ્રાવકે આ બધાનું જ્યાંસુધી બની શકે ત્યાંસુધી યથાશક્તિ અતિચારરહિત પાલન કરવું, તો જ મનુષ્યભવ મળવો સાર્થક છે.

આ ઉપર બતાવેલા ચૌદ વ્રત ત્રણે પ્રકારના શ્રાવક પાળે છે. ૧. પાક્ષિક

૧. નિશ્ચયસમ્યક્દર્શન-જ્ઞાનપૂર્વક પ્રથમના બે કપાયની ચોકડીના અભાવરૂપ શુદ્ધભાવરૂપ (અંશે વીતરાગી સ્વાશ્રયરૂપ) નિશ્ચયવ્રતનું પાલન કરે છે તે જીવને સાચાં અણુવ્રત હોય છે; નિશ્ચયસમ્યક્દર્શન ન હોય તો તેનાં વ્રત-તપને સર્વજાદેવે બાળવ્રત (-અજ્ઞાનવ્રત) અને અજ્ઞાનતપ કહ્યાં છે. એમ સર્વત્ર સમજવું.

૧૫૦]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

શ્રાવક સમ્યગ્દર્શનનો ધારક હોય છે, તે સાત વ્યસનોનો ત્યાગી અને આઠ મૂળગુણોનો પાળનાર છે. ૨. નૈષ્ઠિક શ્રાવક ઉપરની વાતો સહિત બાર વ્રતોનું પાલન કરે છે. એ નૈષ્ઠિક અવસ્થા જીવનપર્યંત રહે છે. ૩. સાધક-શ્રાવક જ્યારે મરણનો સમય નિકટ આવી જાય છે ત્યારે તે નૈષ્ઠિક શ્રાવક સાધક અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. -આ રીતે જે મનુષ્ય આ ત્રણે અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત કરે છે તે અવશ્ય સ્વર્ગને પામી શકે છે અને પરંપરાએ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી લે છે. એ જ મોક્ષપ્રાપ્તિનો ક્રમ છે. ૧૯૫.

અતિચારનો ત્યાગ કરવાનું ફળ

**इत्येतानतिचारानपरानपि संप्रतर्क्य परिवर्ज्य ।
सम्यक्त्वव्रतशीलैरमलैः पुरुषार्थसिद्धिमेत्यचिरात् ॥ १९६ ॥**

અન્યવાર્થ:- [ઇતિ] એ પ્રકારે ગૃહસ્થ [એતાન્] આ પૂર્વે કહેલા [અતિચારાન્] અતિચાર અને [અપરાન્] બીજા દોષ ઉત્પન્ન કરનાર અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ આદિનો [અપિ] પણ [સંપ્રતર્ક્ય] વિચાર કરીને [પરિવર્જ્ય] છોડીને [અમલૈઃ] નિર્મળ [સમ્યક્ત્વવ્રતશીલૈઃ] સમ્યક્ત્વ, વ્રત અને શીલ દ્વારા [અચિરાત્] થોડા જ કાળમાં [પુરુષાર્થસિદ્ધિમ્] પુરુષના પ્રયોજનની સિદ્ધિ [એતિ] પામે છે.

ટીકા:- ‘ઇતિ એતાન્ અતિચારાન્ અપિ અપરાન્ સમ્પ્રતર્ક્ય ચ પરિવર્જ્ય અમલૈઃ સમ્યક્ત્વવ્રતશીલૈઃ અચિરાત્ પુરુષાર્થસિદ્ધિમ્ એતિ।’ અર્થ:-આ રીતે આ અતિચાર અને બીજા પણ જે દોષ છે તેને સારી રીતે વિચારીને છોડે છે અને નિર્દોષ સમ્યગ્દર્શન, ૫ અણુવ્રત, ૪ શિક્ષાવ્રત, ૩ ગુણવ્રત-એ બધા વ્રતોના પાલન દ્વારા જીવ શીઘ્ર જ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

ભાવાર્થ:- પુરુષ નામ આત્માનું છે અને અર્થ નામ મોક્ષનું છે. આ રીતે (સ્વાશ્રિત નિશ્ચયશુદ્ધિ સહિત) વ્રતોના પાલનથી સમ્યક્ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે અને સમ્યક્ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થવાથી શીઘ્ર જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ^૧તપ વિના સમ્યક્ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થતી નથી.૧૯૬.

૧. સમ્યક્તપનો અર્થ શુદ્ધોપયોગરૂપ મુનિઘર્મ અથવા નિજપરમાત્માના આશ્રયે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ શુદ્ધિવડે શુભાશુભ ઇચ્છાઓના નિરોધપૂર્વક આત્મામાં નિર્મળ-નિરાકુળ જ્ઞાન-આનંદના અનુભવથી અખંડિત વ્રતાવંત રહેવું; નિસ્તરંગ ચૈતન્યરૂપે શોભિત થવું તે તપ છે. આવું નિશ્ચયતપ ભૂમિકાનુસાર સાધકને હોય છે. ત્યાં બાહ્યમાં ૧૨ પ્રકારના તપમાંથી યથાયોગ્ય નિમિત્ત હોય છે, તેનું જ્ઞાન કરાવવા માટે તેને વ્યવહારતપ કહેવાય છે. (વિશેષપણે સમજવા માટે જુઓ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક અં ૭, નિર્જરાતત્વની શ્રદ્ધાની અયથાર્થતા).

સકલચારિત્ર વ્યાખ્યાન

**ચારિત્રાન્તર્ભાવાત્ તપોપિ મોક્ષાઙ્ગમાગમે ગદિતમ્ ।
અનિગૂહિતનિજવીર્યેસ્તદપિ નિષેવ્યં સમાહિતસ્વાન્તૈઃ ॥
૧૧૭ ॥**

અન્વયાર્થ:- [આગમે] જૈન આગમમાં [ચારિત્રાન્તર્ભાવાત્] ચારિત્રનું અન્તર્વર્તી હોવાથી [તપઃ] તપને [અપિ] પણ [મોક્ષાઙ્ગમ્] મોક્ષનું અંગ [ગદિતમ્] કહેવામાં આવ્યું છે, તેથી [અનિગૂહિતનિજવીર્યેઃ] પોતાનું પરાક્રમ ન છુપાવનાર તથા [સમાહિતસ્વાન્તૈઃ] સાવધાન ચિત્તવાળા પુરુષોએ [તદપિ] તે તપનું પણ [નિષેવ્યમ્] સેવન કરવા યોગ્ય છે.

ટીકા:- ‘ચારિત્રાન્તર્ભાવાત્ તપઃ અપિ આગમે મોક્ષાઙ્ગમ્ ગદિતમ્ અતઃ એવ અનિગૂહિતનિજવીર્યેઃ સમાહિતસ્વાન્તૈઃ તદપિ નિષેવ્યમ્.’ અર્થ:-સમ્યક્ચારિત્રમાં સમાવેશ પામતું હોવાથી તપને પણ શાસ્ત્રોમાં મોક્ષનું કારણ કહ્યું છે, તેથી પોતાની શક્તિ છુપાવ્યા વિના પોતાનું મન વશ રાખી તે તપનું પણ આચરણ કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ:- તપ એક પ્રકારે વ્યવહારચારિત્ર છે. (ભૂતાર્થનો આશ્રય કરનારને) વ્યવહારચારિત્રથી નિશ્ચયચારિત્ર કે જે સમ્યક્ચારિત્ર છે તેની પ્રાપ્તિ થાય છે અર્થાત્ એ નિયમ છે કે તપશ્ચરણ વિના નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થતી જ નથી તેથી મોક્ષ ઇચ્છનાર પુરુષોએ અવશ્ય તપ ધારણ કરવું જોઈએ. ૧૮૭.

[નોંધ:- ચારિત્ર તો વીતરાગતા છે અને તે નિજ શુદ્ધાત્માના આશ્રયે જ પ્રગટે છે. પણ ત્યાં તે કાળે વ્યવહારચરણ કેવું હોય તે બતાવવા તેને વ્યવહારનયથી કારણ કહ્યું છે. રાગ છે તે બાધક જ છે પણ તે તે ભૂમિકાને યોગ્ય રાગ તે ગુણસ્થાનનો નાશક નથી એટલો મેળ બતાવવા માટે ઉપચાર-વ્યવહાર નિરૂપણની એ રીત છે. રાગ કરતાં કરતાં નિશ્ચયચારિત્ર થાય નહિ એમ પ્રથમથી જ નિઃસંદેહપણે પ્રતીતિ કરવી જોઈએ.]

બાહ્ય અને અંતરંગ એવા ભેદથી તપ બે પ્રકારનું છે. પહેલાં બાહ્ય તપના ભેદ બતાવે છે:-

**અનશનમવમૌદર્યં વિવિક્તશય્યાસનં રસત્યાગઃ ।
કાયક્લેશો વૃત્તેઃ સઙ્ખ્યા ચ નિષેવ્યમિતિ તપો બાહ્યમ્ ॥ ૧૧૮ ॥**

૧૫૨]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

અન્યયાર્થ:- [અનશનમ્] અનશન, [અવમૌદર્ય] ઊણોદર, [વિવિક્ત શય્યાસનં] વિવિક્ત શય્યાસન, [રસત્યાગઃ] રસ પરિત્યાગ, [કાલક્લેશઃ] કાયકલેશ [ચ] અને [વૃત્તેઃ સંખ્યા] વૃત્તિની સંખ્યા-[ઇતિ] એ રીતે [બાહ્યં તપઃ] બાહ્યતપનું [નિષેવ્યમ્] સેવન કરવા યોગ્ય છે.

ટીકા:- ‘અનશનં અવમૌદર્યં વિવિક્તશય્યાસનં રસત્યાગઃ કાયક્લેશઃ ચ વૃત્તેઃ સંખ્યાઃ બાહ્યં તપઃ ઇતિ નિષેવ્યમ્.’ અર્થઃ-**૧-અનશન તપ**-અર્થાત્ ઉપવાસ દ્વારા ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવો. ખાદ્ય, સ્વાદ્ય, લેહ્ય અને પેય એ-રીતે આહાર ચાર પ્રકારનો છે. **૨-અવમૌદર્ય તપ**-એટલે એકાશન કરવું, ભૂખથી ઓછું ખાવું, એ બેઉ પ્રકારના તપ દ્વારા કર્મોની નિર્જરા થાય છે અને ધ્યાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. નિદ્રા મટે છે, દોષ ઘટે છે, સંતોષ થાય છે, સ્વાધ્યાય કરવામાં મન લાગે છે. **૩-વિવિક્ત શય્યાસન**-જ્યાં મનુષ્યોનું આવાગમન ન હોય એવા એકાંત સ્થાનમાં વાસ કરવો. **૪-રસત્યાગ**-દૂધ, દહીં, ઘી, સાકર અને તેલ-આ પાંચ રસનો ત્યાગ અને મીઠાનો તેમ જ લીલોતરીનો પણ ત્યાગ કરવો તેને રસત્યાગ કહે છે. જોકે રસ તો પાંચ જ છે તોપણ ઈન્દ્રિયસંયમની અપેક્ષાએ સાતેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. એના ત્યાગનો ક્રમ મીઠું, લીલોતરી, સાકર, ઘી, દૂધ, દહીં અને તેલ એ પ્રમાણે છે. અને તે રવિવારના દિવસથી શરૂ કરવું જોઈએ. **૫-કાયકલેશ**-શરીરને પરિષદ્દ ઉપજાવીને પીડા સહન કરવી તેનું નામ કાયકલેશ છે આ કાયકલેશનો અભ્યાસ કરવાથી અનેક કઠોર ઉપસર્ગ સહન કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, શરીર સાથેનો મમત્વભાવ ઘટે છે અને રાગનો અભાવ થાય છે. **૬-વૃત્તિસંખ્યા**-વૃત્તિની મર્યાદા કરી લેવી. જેમ કે આજે મને આવું ભોજન મળે તો હું આહાર કરીશ અથવા આટલાં ઘરે ભોજન માટે જઈશ વગેરે પ્રકારથી નિયમ કરી લેવો. આ રીતે છ પ્રકારનાં બાહ્યતપનું નિરૂપણ કર્યું. ૧૮૮.

હવે અંતરંગ તપોનું નિરૂપણ કરે છે:-

અંતરંગ તપના છ ભેદ

**વિનયો વૈયાવૃત્યં પ્રાયશ્ચિત્તં તથૈવ ચોત્સર્ગઃ ।
સ્વાધ્યાયોઽથ ધ્યાનં ભવતિ નિષેવ્યં તપોઽન્તરઙ્ગમિતિ ॥
૧૧૧ ॥**

અન્યયાર્થ:- [વિનયઃ] વિનય, [વૈયાવૃત્યં] વૈયાવૃત્ય, [પ્રાયશ્ચિત્તં] પ્રાયશ્ચિત્ત [તથૈવ ચ] અને એવી જ રીતે [ઉત્સર્ગઃ] ઉત્સર્ગ, [સ્વાધ્યાયઃ] સ્વાધ્યાય [અથ]

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૫૩

અને [ધ્યાન] ધ્યાન-[ઇતિ] એ રીતે [અન્તરજ્ઞમ્] અન્તરંગ [તપઃ] તપ [નિષેવ્યં] સેવન કરવા યોગ્ય [ભવતિ] છે.

ટીકા:- ‘વિનયઃ વૈયાવૃત્ત્યં પ્રાયશ્ચિત્તં ચ ઉત્સર્ગઃ તથૈવ સ્વાધ્યાયઃ ધ્યાનં ઇતિ અન્તરંગતપઃ નિષેવ્યમ્।’ અર્થઃ-**૧-વિનય**-વિનય અન્તરંગતપ ચાર પ્રકારનું છે. ૧. દર્શન વિનય, ૨. જ્ઞાન વિનય, ૩. ચારિત્ર વિનય અને ૪. ઉપચાર વિનય.

૧. સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિનો ઉપાય કરવો, સમ્યગ્દર્શનના મહાત્મ્યનો પ્રચાર કરવો, સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોની વૃદ્ધિ થાય તેવા પ્રયત્નો કરવા તથા પોતાનું સમ્યગ્દર્શન સદા નિર્દોષ રાખવું- એ દર્શનવિનય છે. ૨. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવી, જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવો, સ્વાધ્યાયશાળા, વિદ્યાલય ખોલાવવાં, શાસ્ત્રો વહેંચવા-એ બધો જ્ઞાનવિનય છે. ૩. ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરવું, ચારિત્રનો ઉપદેશ દેવો વગેરે ચારિત્રવિનય છે. ૪. રત્નત્રયધારકોનો અને બીજા ધર્માત્મા ભાઈઓનો શારીરિક વિનય કરવો, તે આવે ત્યારે ઊભા થવું, નમસ્કાર કરવા, હાથ જોડવા, પગે પડવું વગેરે-એ બધો ઉપચારવિનય છે. તીર્થક્ષેત્રની વંદના કરવી એ પણ ઉપચારવિનય છે, પૂજા-ભક્તિ કરવી એ પણ ઉપચારવિનય છે. રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ કરવી એ જ સાચો વિનય છે. આ રીતે વિનયતપનું વર્ણન પૂર્ણ કર્યું.

૨-વૈયાવૃત્ત્ય-પોતાના ગુરુ વગેરે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સર્વ સાધુ, અર્જિકા, શ્રાવક, શ્રાવિકા, ત્યાગી ઇત્યાદિ ધર્માત્મા સજ્જનોની સેવા-સુશ્રૂષા કરવી એને વૈયાવૃત્ત્ય કહે છે. કોઈ વાર કોઈ વ્રતધારીને રોગ થઈ જતાં શુદ્ધ પ્રાસુક ઔષધથી તેમનો રોગ દૂર કરવો, જંગલોમાં વસતિકા, કુટી વગેરે બનાવવાં, એ બધું વૈયાવૃત્ત્ય જ છે.

૩-પ્રાયશ્ચિત્ત-પ્રમાદથી જે કાંઈ દોષ થઈ ગયો હોય તેને પોતાના ગુરુ સામે પ્રગટ કરવો, તેમના કહેવા પ્રમાણે તે દોષને દોષ માનીને તથા આગામી કાળમાં તે પ્રમાણે ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને જે કાંઈ દંડ દે તે દંડનો સ્વીકાર કરવો તેને પ્રાયશ્ચિત્ત અન્તરંગતપ કહે છે. એનાથી વ્રત-ચારિત્રની શુદ્ધિ થાય છે. ૧. આલોચન, ૨. પ્રતિક્રમણ, ૩. આલોચન પ્રતિક્રમણ, ૪. વિવેક, ૫. વ્યુત્સર્ગ, ૬. તપ, ૭. છેદ, ૮. પરિહાર અને ૯. ઉપસ્થાપના-એ રીતે પ્રાયશ્ચિત્તના નવ ભેદ છે.

૪-ઉત્સર્ગ-શરીરમાં મમત્વનો ત્યાગ કરવો તથા ક્રોધાદિ કષાયોનો ત્યાગ કરવો અને સંસારની વસ્તુઓને પોતાની ન માનવી ઇત્યાદિ મમત્વ-અહંકારબુદ્ધિનો ત્યાગ કરવો તેને જ ઉત્સર્ગ નામનું અન્તરંગતપ કહે છે.

૧૫૪]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

૫. સ્વાધ્યાય-પ્રથમાનુયોગ, ચરણાનુયોગ, કરણાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ, એ ચારે પ્રકારના શાસ્ત્રોની સ્વાધ્યાય કરવી, શીખવું, શીખવવું, વિચારવું, મનન કરવું. એ સ્વાધ્યાય કરવાથી સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. અન્ય જીવોને સમ્યગ્જ્ઞાનનો બોધ થાય છે, પરિણામ સ્થિર રહે છે, સંસારથી વૈરાગ્ય થાય છે, ધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે વગેરે અનેક ગુણ પ્રગટ થાય છે, તેથી સ્વાધ્યાય કરવી જોઈએ.

૬. ધ્યાન-એકાગ્રચિત્ત થઈને સમસ્ત આરંભ-પરિગ્રહથી મુક્ત થઈ પંચપરમેષ્ઠી અને આત્માનું ધ્યાન કરવું તેને જ ધ્યાન કહે છે. તે આર્તધ્યાન, રૌદ્રધ્યાન, ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન-એ રીતે ચાર પ્રકારનું છે. તેમાં આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન સંસારનાં કારણ છે તથા ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન મોક્ષનાં કારણ છે.

ધ્યાનના સામાન્ય રીતે ત્રણ ભેદ થઈ શકે છે-અશુભધ્યાન, શુભધ્યાન અને શુદ્ધધ્યાન. તેથી આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન એ બે અશુભધ્યાન છે, ધર્મધ્યાન શુભધ્યાન છે અને શુકલધ્યાન શુદ્ધધ્યાન છે. માટે મોક્ષાર્થી જીવોએ ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન અવશ્ય અપનાવવું જોઈએ. ધ્યાનના અવલંબનરૂપે પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત-એ ચાર ભેદ છે. એનું વિશેષ વર્ણન પણ જ્ઞાનાર્ણવ ગ્રન્થમાંથી જાણી લેવું. અહીં લખવાથી ઘણો વિસ્તાર થઈ જશે.

ભાવાર્થ:- અહીં એ વાત જાણી લેવી બહુ જરૂરી છે કે બાહ્યતપ અને અંતરંગ તપમાં શું તફાવત છે. બાહ્યતપમાં કેવળ બાહ્યપદાર્થ તથા શરીરની ક્રિયા જ પ્રધાન કારણ હોય છે અને અંતરંગ તપમાં આત્મીય ભાવ તથા મનનું અવલંબન જ પ્રધાન કારણ પડે છે. જેમ અગ્નિ સોનાને શુદ્ધ બનાવે છે તેમ આ બન્ને પ્રકારના તપ આત્માને શુદ્ધ બનાવે છે. કારણ કે તપ વિના ચારિત્ર હોતું નથી અને ચારિત્ર વિના કર્મોની નિર્જરા થતી નથી, માટે આ બન્ને પ્રકારના તપનું આચરણ અવશ્ય કરવું જોઈએ. અહીં સુધી ગૃહસ્થના વ્રતોનું વર્ણન કર્યું. હવે ત્યારપછી શ્રી અમૃતચન્દ્રસ્વામી મુનિઓના ચારિત્રનું વર્ણન કરે છે. મુનિપદ ધારણ કર્યા વિના મોક્ષની પ્રાપ્તિ કદી થતી નથી માટે મોક્ષાર્થી ભવ્યાત્માઓએ જ્યાંસુધી બની શકે ત્યાંસુધી સમસ્ત આરંભ-પરિગ્રહનો ત્યાગ કરીને મુનિપદ ધારણ કરી, આઠ કર્મોનો ક્ષય કરી મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ. ૧૯૯.

મુનિવ્રત ધારણ કરવાનો ઉપદેશ

**जिनपुङ्गवप्रवचने मुनीश्वराणां यदुक्तमाचरणम् ।
सुनिरूप्य निजां पदवीं शक्तिं च निषेव्यमेतदपि ॥ २०० ॥**

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૫૫

અન્વયાર્થ:- [જિનપુજ્જવપ્રવચને] જિનેશ્વરના સિદ્ધાન્તમાં [મુનીશ્વરાણાં] મુનીશ્વર અર્થાત્ સકલપ્રતધારીઓનું [યત્] જે [આચરણમ્] આચરણ [ઉક્તમ્] કહ્યું છે, [એતત્] એ [અપિ] પણ ગૃહસ્થોએ [નિજાં] પોતાનાં [પદવીં] પદ [ચ] અને [શક્તિ] શક્તિનો [સુનિરૂપ્ય] સારી રીતે વિચાર કરીને [નિષેવ્યમ્] સેવન કરવા યોગ્ય છે.

ટીકા:- ‘ જિનપુજ્જવપ્રવચને મુનીશ્વરાણાં યત્ આચરણં ઉક્તમ્ એતત્ અપિ નિજાં પદવીં સુનિરૂપ્ય શક્તિં ચ સુનિરૂપ્ય નિષેવ્યમ્.’ અર્થ:- અહીં ભગવાન તથા ગણધરાદિએ કહેલાં જિનશાસ્ત્રોમાં જે મુનિ-મહાત્માઓનું સર્વદેશ ત્યાગરૂપ આચરણ કહ્યું છે તે આચરણ પોતાના પદની યોગ્યતા અને પોતાની શક્તિ જોઈને અવશ્ય આચરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ:- જ્યાંસુધી બની શકે ત્યાંસુધી પ્રત્યેક આત્મકલ્યાણાર્થોએ મુનિપદનો સ્વીકાર કરીને પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરવું જોઈએ. જો તે કોઈ પણ રીતે સર્વદેશપ્રતનું પૂર્ણપણે પાલન ન કરી શકે તો પહેલાં અણુપ્રત પાળવાં જોઈએ અને પછી મહાપ્રત ધારણ કરવાં જોઈએ. ૨૦૦.

છ આવશ્યકનું વર્ણન

**इदमावश्यकषट्कं समतास्तववन्दनाप्रतिक्रमणम् ।
प्रत्याख्यानं वपुषो व्युत्सर्गश्चेति कर्तव्यम् ॥ २०१ ॥**

અન્વયાર્થ:- [સમતાસ્તવવન્દનાપ્રતિક્રમણમ્] સમતા, સ્તવન, વંદના, પ્રતિક્રમણ, [પ્રત્યાખ્યાન] પ્રત્યાખ્યાન [ચ] અને [વપુષો વ્યુત્સર્ગઃ] કાર્યોત્સર્ગ- [ઇતિ] એ રીતે [ઇદમ્] આ [આવશ્યકષટ્કં] છ આવશ્યક [કર્તવ્યમ્] કરવાં જોઈએ.

ટીકા:- ‘ સમતા સ્તવ વન્દના પ્રતિક્રમણં પ્રત્યાખ્યાનં વપુષો વ્યુત્સર્ગઃ ઇતિ ઇદં આવશ્યક ષટ્કમ્.’

૧. સમતા- સમસ્ત જીવો પર સમતાભાવ રાખવો અથવા સામાયિક કરવી.

૨. સ્તવ- શ્રી ભગવાન અહીંતદેવ-તીર્થંકર ભગવાનના ગુણોનું કીર્તન કરવું અર્થાત્ સ્તુતિ કરવી. એ સ્તવ વ્યવહારસ્તવ અને નિશ્ચયસ્તવ-એમ બે પ્રકારે છે.

૩. વંદના- પાંચ પરમેષ્ઠીને પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષરૂપે સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરવા.

૧૫૬]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

૪. પ્રતિક્રમણ-પોતે કરેલા દોષોનો પશ્ચાત્તાપ કરવો. અર્થાત્ જ્યારે પોતાનાથી કોઈ દોષ કે ભૂલ થઈ જાય ત્યારે તે પોતાના ગુરુ સમક્ષ પ્રગટ કરી તે ભૂલ માની લેવી એ જ પ્રતિક્રમણ છે.

૫. પ્રત્યાખ્યાન-જે રત્નત્રયમાં વિઘ્ન ઉત્પન્ન કરનાર છે તેને મન, વચન અને ક્રાયાથી રોકવા અને તેમનો ત્યાગ કરવો તેને જ પ્રત્યાખ્યાન કહે છે. આ પ્રત્યાખ્યાન ૧. અખંડિત, ૨. સાકાર, ૩. નિરાકાર, ૪. પરિમાન, ૫. ઇતરત, ૬. વર્તનીપાત, ૭. સહેતુક ઇત્યાદિ ભેદથી ૧૦ પ્રકારનું છે.

૬. વ્યુત્સર્ગ-શરીરનું મમત્વ છોડીને વિશેષ પ્રકારના આસનપૂર્વક ધ્યાન કરવું એ વ્યુત્સર્ગ નામનું ઇહું આવશ્યક છે.

ભાવાર્થ:- આ રીતે છ આવશ્યકોનું વર્ણન કર્યું કે જે મુનિઓએ અને શ્રાવકોએ પણ પાળવું જોઈએ. મુનિ અને શ્રાવકોએ તેમનું પાલન પ્રતિદિન જરૂર કરવું જોઈએ તેથી જ એમનું નામ આવશ્યક છે. માટે મુનિઓએ તેનું પાલન સર્વદેશ કરવું જોઈએ અને શ્રાવકોએ પોતાની યોગ્યતા અનુસાર એકદેશ કરવું જોઈએ. ૨૦૧.

ત્રણ ગુપ્તિઓનું વર્ણન

સમ્યગ્દણ્ડો વપુષઃ સમ્યગ્દણ્ડસ્તથા ચ વચનસ્ય ।

મનસઃ સમ્યગ્દણ્ડો ગુપ્તીનાં ત્રિતયમવગમ્યમ્ ॥ ૨૦૨ ॥

અન્વયાર્થ:- [વપુષઃ] શરીરને [સમ્યગ્દણ્ડઃ] સારી રીતે-શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી વશ કરવું, [તથા] તથા [વચનસ્ય] વચનનું [સમ્યગ્દણ્ડઃ] સારી રીતે અવરોધન કરવું [ચ] અને [મનસઃ] મનનો [સમ્યગ્દણ્ડઃ] સમ્યક્પણે નિરોધ કરવો-આ રીતે [ગુપ્તીનાં ત્રિતયમ્] ત્રણ ગુપ્તિઓને [અવગમ્યમ્] જાણવી જોઈએ.

ટીકા:- ‘વપુષઃ સમ્યગ્દણ્ડઃ તથા વચનસ્ય સમ્યગ્દણ્ડઃ ચ મનસઃ સમ્યગ્દણ્ડઃ ઇતિ ગુપ્તીનાં ત્રિતયં સમનુગમ્યમ્.’ અર્થ:-શરીરને વશ કરવું, વચનને વશ કરવાં અને મનને વશ કરવું-આ ત્રણે ગુપ્તિ જાણવી જોઈએ.

ભાવાર્થ:- ગુપ્તિ નામ ગોપવવાનું અથવા છુપાવવાનું છે. જેમ કે મનની ક્રિયા રોકવી એટલે મનની ચંચળતા રોકી એકાગ્રતા કરી લેવી તે મનગુપ્તિ છે તથા વચનને ન બોલવા તે વચનગુપ્તિ છે અને શરીરની ક્રિયા રોકવી અર્થાત્ સ્થિર થઈ જવું તે કાયગુપ્તિ છે. આ ત્રણે ગુપ્તિઓમાંથી મનોગુપ્તિનું પાલન જ ઘણું કઠિન છે.

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૫૭

જે મુનિને મનગુપ્તિ હોય છે તેમને અવધિજ્ઞાન અવશ્ય નિયમથી હોય છે. જ્યારે ત્રણે ગુપ્તિ થઈ જાય છે ત્યારે આત્મધ્યાન હોય છે. ૨૦૨.

પાંચ સમિતિ

સમ્યગ્ગમનાગમનં સમ્યગ્ભાષા તથૈષણા સમ્યક્ ।

સમ્યગ્ગ્રહનિક્ષેપૌ વ્યુત્સર્ગઃ સમ્યગિતિ સમિતિઃ ।। ૨૦૩ ।।

અન્વયાર્થઃ- [સમ્યગ્ગમનાગમનં] સાવધાનીથી સારી રીતે ગમન અને આગમન, [સમ્યગ્ભાષા] ઉત્તમ હિતમિતરૂપ વચન, [સમ્યક્ ઇષણા] યોગ્ય આહારનું ગ્રહણ, [સમ્યગ્ગ્રહનિક્ષેપૌ] પદાર્થનું યત્નપૂર્વક ગ્રહણ અને યત્નપૂર્વક ક્ષેપણ કરવું [તથા] અને [સમ્યગ્વ્યુત્સર્ગઃ] પ્રાસુક ભૂમિ જોઈને મળ-મૂત્રાદિનો ત્યાગ કરવો-[ઇતિ] એ રીતે આ પાંચ [સમિતિઃ] સમિતિ છે.

ટીકા:- ‘સમ્યગ્ગમનાગમનં સમ્યગ્ભાષા તથા સમ્યક્ ઇષણા ચ સમ્યગ્ગ્રહનિક્ષેપઃ સમ્યક્ વ્યુત્સર્ગઃ ઇતિ (પંચ) સમિતિઃ ।’ અર્થઃ-**૧-ઈર્થાસમિતિ**-બે ઘડી સૂર્ય ઊગ્યા પછી રસ્તો પ્રાસુક થઈ ગયા પછી યત્નાચારપૂર્વક ચાર હાથ પ્રમાણ જમીન જોઈ સંભાળીને આવવું-જવું.

૨-ભાષાસમિતિ-હિતકારી અને થોડાં એવાં વચન બોલવાં કે જે સાંભળતાં કોઈ પણ પ્રાણીને દુઃખ ન થાય.

૩-એષણાસમિતિ-છેંતાળીસ દોષ, બત્રીસ અંતરાય ટાળીને ઉત્તમ કુલીન શ્રાવકને ઘેર આચારસહિત વિધિપૂર્વક શુદ્ધ પ્રાસુક આહાર એકવાર લેવો.

૪-આદાનનિક્ષેપણસમિતિ-યત્નાચારપૂર્વક જોઈ સંભાળીને પુસ્તક, પીંછી, કમંડળ વગેરે લેવું-મૂકવું.

૫-પ્રતિષ્ઠાપનાસમિતિ-જોઈ સંભાળીને નિર્જીવ સ્થાનમાં કફ, મળ, મૂત્ર વગેરેનો ત્યાગ કરવો, લીલોતરી ઉપર અથવા ભીની જમીન પર મળત્યાગ ન કરવો. -આ રીતે સમિતિનું વર્ણન કર્યું. આ પાંચે સમિતિ ગુપ્તિના પાલનમાં સહાયક થાય છે અને જેવી રીતે સમિતિનું કથન કર્યું છે તે પ્રકારે પાલન તો મુનિમહારાજ જ કરે છે, તોપણ જેટલું બની શકે તેટલું શ્રાવકે પણ પાલન કરવું જોઈએ. જેમ કે શ્રાવકે જોઈ સંભાળીને ચાલવું જોઈએ, ઓછું અને હિતકારી વચન બોલવું જોઈએ, શુદ્ધ પ્રાસુક આહાર લેવો, બધી વસ્તુઓ જોઈ સંભાળીને લેવી-મૂકવી અને જોઈ

૧૫૮]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

સંભાળીને જીવરહિત સ્થાનમાં મળ-મૂત્ર વગેરેનું ક્ષેપણ કરવું. એ રીતે યથાશક્તિ શ્રાવકોએ પાલન કરવું જોઈએ. ૨૦૩.

દશ ધર્મો

**ધર્મ: સેવ્ય: ક્ષાન્તિર્મૃદુલ્વમૃજુતા ચ શૌચમથ સત્યમ્ ।
આકિંચન્યં બ્રહ્મ ત્યાગશ્ચ તપશ્ચ સંયમશ્ચેતિ ॥ ૨૦૪ ॥**

અન્યયાર્થ:- [ક્ષાન્તિ:] ક્ષમા, [મૃદુલ્વમ્] માર્દવ, [ઋજુતા] સરળપણું અર્થાત્ આર્જવ, [શૌચમ્] શૌચ, [અથ] પછી [સત્યમ્] સત્ય, [ચ] તથા [આકિંચન્યં] આકિંચન, [બ્રહ્મ] બ્રહ્મચર્ય, [ચ] અને [ત્યાગ:] ત્યાગ, [ચ] અને [તપ:] તપ, [ચ] અને [સંયમ:] સંયમ-[ઈતિ] એ રીતે [ધર્મ:] દશ પ્રકારનો ધર્મ [સેવ્ય:] સેવન કરવા યોગ્ય છે.

ટીકા:- ક્ષાન્તિ: મૃદુલ્વં ઋજુતા ચ શૌચમ્ અથ સત્યમ્ આકિંચન્યં બ્રહ્મ ચ ત્યાગ: ચ તપ: ચ સંયમ: ઇતિ ધર્મ: સેવ્ય:। અર્થ:-૧-ક્રોધનો ત્યાગ કરી ક્ષમા ધારણ કરવી તે ઉત્તમક્ષમા પહેલો ધર્મ છે. ૨-માન કષાયનો ત્યાગ કરીને ક્રોમળતા ધારણ કરવી તે ઉત્તમ માર્દવ નામનો બીજો ધર્મ છે. ૩-માયાચાર (કપટ)નો ત્યાગ કરીને સરળતા ધારણ કરવી તે આર્જવ નામનો ત્રીજો ધર્મ છે. ૪-લોભનો ત્યાગ કરી સંતોષ ધારણ કરવો તે શૌચ નામનો ચોથો ધર્મ છે. શૌચ નામ શુદ્ધિનું છે. આ શુદ્ધિ બે પ્રકારની છે. ૧ બાહ્યશુદ્ધિ, ૨ અંતરંગશુદ્ધિ. સ્નાન વગેરેથી શરીરને પવિત્ર રાખવું એ બાહ્યશુદ્ધિ છે અને લોભકષાયનો ત્યાગ કરવો એ અંતરંગશુદ્ધિ છે. આ બન્ને પ્રકારની શુદ્ધિ કરવી એને જ શૌચધર્મ કહે છે. અહીં આ એક વાત વિચારવા જેવી છે કે આ બન્ને શુદ્ધિ ગૃહસ્થ-શ્રાવકની અપેક્ષાએ જ છે, મુનિની અપેક્ષાએ નથી; કારણ કે મુનિમહારાજને તો અંતરંગશુદ્ધિની જ મુખ્યતા છે.

૫-બીજાને દુ:ખ ઉત્પન્ન કરનાર, નિન્દનીય કપટી વચનો ન બોલવાં તેને સત્ય કહે છે અને એ જ પાંચમો ઉત્તમ સત્યધર્મ છે. ૬-પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયોને તથા મનના વિષયને રોકવા અને છ કાયના જીવોની હિંસા ન કરવી એને જ સંયમ કહે છે. વ્રતોનું ધ્યાન કરવાથી, સમિતિઓનું પાલન કરવાથી, કષાયોનો નિગ્રહ કરવાથી અને મન-વચન-ક્રિયાને વશ રાખવાથી આ સંયમનું પાલન થાય છે. એ જ છઠ્ઠો સંયમ ધર્મ છે. ૭-જેવી રીતે સોનાનો મેલ દૂર કરવા માટે અગ્નિનો તાપ દેવામાં આવે છે તેવી જ રીતે આત્મા સાથે લાગેલાં કર્મો દૂર કરવાને માટે (સર્વજ્ઞ-વીતરાગ કથિત)

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૫૯

તપ કરવામાં આવે છે. આ તપ બાર પ્રકારના છે. એ સાતમો તપધર્મ છે. ૮-લોકમાં આહાર, ઔષધ, અભય અને જ્ઞાનદાન આપવું તેને ત્યાગધર્મ કહે છે, પરંતુ એ ત્યાગ પણ સાચો ત્યાગ નથી. ક્રોધાદિ કષાયોનો ત્યાગ કરવો તે જ સાચો ત્યાગ છે. માટે પ્રત્યક્ષપણે મુનિમહારાજ કાંઈ દાન કરતા નથી તોપણ વાસ્તવમાં કષાયોનો ત્યાગ કરનાર તેઓ જ સાચા દાની છે અને જે વખતે જે જીવને લોભકષાયનો ત્યાગ થઈ ગયો તેને બાહ્ય પદાર્થોનો તો ત્યાગ થઈ જ ગયો, કેમકે લોભકષાય છોડ્યા વિના બાહ્ય વસ્તુનો ત્યાગ થતો નથી. તેથી એમ સિદ્ધ થયું કે (તત્ત્વજ્ઞાનના બળ વડે) લોભાદિ કષાયોનો ત્યાગ કરવો એ જ સાચો ત્યાગ છે, તે જ દાન છે.

૯-મમત્વબુદ્ધિનો ત્યાગ કરવો તે આર્કિંચન્ય ધર્મ છે. ચૌદ પ્રકારના અંતરંગ પરિગ્રહ અને દસ પ્રકારના બાહ્ય પરિગ્રહ-એ બન્ને પ્રકારના પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી દેવો તે જ ઉત્તમ આર્કિંચન્ય ધર્મ છે. ૧૦-સંસારના સર્વ પદાર્થો પ્રત્યેથી મનની વૃત્તિ ખસેડીને કેવળ એક આત્મામાં જ રમણ કરી શકે તે બ્રહ્મચર્ય.

એ દશા તે વખતે થઈ શકે છે કે જ્યારે આત્મા પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિષયોને રોકવા માટે સમર્થ હોય તથા ખાસ કરીને સ્પર્શિન્દ્રિયના વિષય અર્થાત્ કાયવાસનાને જીતવા માટે સમર્થ થઈ જાય, અને તે કાયવાસનાનો ત્યાગ ત્યારે જ થાય છે કે જ્યારે સ્ત્રી માત્રનો ત્યાગી થાય અર્થાત્ સંસારની સ્ત્રી માત્રને મન-વચન-કાયાથી ત્યાગે. પણ એવો ત્યાગ તો કેવળ એક મુનિમહારાજ જ કરી શકે છે; શ્રાવક તો એકદેશ ત્યાગ કરી શકે છે અર્થાત્ પોતાની સ્ત્રીમાં સંતોષ રાખીને પોતાની સ્ત્રી સિવાય બાકીની સંસારની સમસ્ત સ્ત્રીઓને માતા, બેન કે પુત્રી સમાન જ જાણે છે-એ જ એકદેશ બ્રહ્મચર્યનું પાલન છે.

ભાવાર્થ:- આ રીતે આ દશ ધર્મોનું વર્ણન કર્યું. તે ધર્મોનું પાલન કરવું એ પ્રત્યેક પ્રાણીનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે, કારણ કે આ જ દશ ધર્મ મોક્ષમાર્ગનું સાધન કરવા માટે મુખ્ય કારણ છે. ૨૦૪.

બાર ભાવનાઓનું નિરૂપણ

અધ્રુવમશરણમેકત્વમન્યતાઽશૌચમાસ્રવો જન્મ: ।

લોકવૃષ્ણબોધિસંવરનિર્જરા: સતતમનુપ્રેક્ષ્યા: ।। ૨૦૫ ।।

અન્યાર્થ:- [અધ્રુવમ્] અધ્રુવ, [અશરણમ્] અશરણ, [એકત્વમ્] એકત્વ, [અન્યતા] અન્યત્વ, [અશૌચમ્] અશુચિ, [આસ્રવ:] આસ્રવ, [જન્મ] સંસાર,

૧૬૦]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

[લોકવૃષબોધિસંવરનિર્જરા:] લોક, ધર્મ, બોધિદુર્લભ, સંવર અને નિર્જરા [એતા દ્વાદશભાવના] એ બાર ભાવનાઓનું [સતતમ્] નિરંતર [અનુપ્રેક્ષ્યા:] વારંવાર ચિંતવન અને મનન કરવું જોઈએ.

ટીકા:- ‘અધુવં અશરણં જન્મ એકત્વં અન્યતા અશૌચં આસ્રવઃ સંવરઃ નિર્જરા લોક બોધિ વૃષઃ ઇતિ દ્વાદશ અનુપ્રેક્ષ્યાઃ સતતં ભાવનીયાઃ।’

અર્થ:- ૧. **અનિત્ય ભાવના**-સંસારની સમસ્ત વસ્તુઓ શરીર, ભોગાદિ બધું નાશવાન છે, આત્મા નિત્ય છે, ધ્રુવ છે, માટે અધુવ વસ્તુને છોડીને ધ્રુવ વસ્તુમાં ચિત્ત લગાવવું એને જ અનિત્ય ભાવના કહે છે.

૨. **અશરણ ભાવના**-આ જગતમાં કોઈ કોઈને શરણ નથી, બધા પ્રાણી કાળને વશ છે, કાળથી બચાવનાર કોઈ નથી. વ્યવહારનયથી ચાર શરણ છે-અર્હંતનું શરણ, સિદ્ધનું શરણ, સાધુનું શરણ અને જૈનધર્મનું શરણ, અને વાસ્તવમાં નિશ્ચયનયથી કેવળ પોતાનો આત્મા જ શરણ છે, બીજું નહિ. એવો (સ્વસન્મુખતા-સહિત) વિચાર કરવો તે આ બીજી અશરણ ભાવના છે.

૩. **સંસાર ભાવના**-સંસાર બહુ દુઃખરૂપ છે, ચારે ગતિમાં કયાંય પણ સુખ નથી. નરક ગતિમાં તો પ્રગટરૂપ તાડન, ભેદન-છેદન, ઇત્યાદિ ઘણાં દુઃખ છે, તિર્થંચ ગતિમાં ભૂખ, તરસ, ઘણો ભાર લાદવો વગેરે દુઃખ છે. મનુષ્ય ગતિમાં પણ અનેક ચિંતા, વ્યાકુળતા વગેરે ઘણાં દુઃખ છે, દેવગતિમાં પણ વિષય-વાસના છે અને નાના દેવો મોટા દેવોનો વૈભવ જોઈને દુઃખી થાય છે, દેવોનું આયુષ્ય લાંબું અને દેવાંગનાઓનું આયુષ્ય ટૂંકું હોવાથી વિયોગમાં અવશ્ય દુઃખ થાય છે. મરણના છ માસ અગાઉ જ્યારે માળા કરમાવા લાગે છે ત્યારે અત્યંત ખેદ અને દુઃખ થાય છે વગેરે પ્રકારે દેવગતિમાં પણ ઘણાં દુઃખ છે. એક સુખ માત્ર પંચમગતિ અર્થાત્ મોક્ષમાં છે તેથી પ્રત્યેક પ્રાણીએ ચાર ગતિરૂપ સંસારથી ઉદાસીન થઈને પંચમગતિ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય કરવો જોઈએ. આવું હંમેશાં ચિંતન કરતા રહેવું તે ત્રીજી સંસાર ભાવના છે.

૪. **એકત્વ ભાવના**-આ આત્મા સદા એકલો જ છે. જન્મમાં તથા મરણમાં એકલો છે, તેનો કોઈ સંગી નથી. તે સુખ ભોગવવામાં એકલો, સંસારભ્રમણ કરવામાં એકલો, નિર્વાણ થવામાં પણ એકલો. સદા આત્મા એકલો જ રહે છે, તેનો સાથી કોઈ નથી એવું હંમેશાં વિચારવું તેને એકત્વ ભાવના કહે છે.

૫. **અન્યત્વ ભાવના**-સંસારના જેટલા પદાર્થો છે તે બધા જુદા જુદા છે, કોઈ પદાર્થ કોઈ પદાર્થમાં મળેલો નથી, મન, વચન, કાયા એ બધાં આત્માથી જુદાં છે.

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૬૧

જ્યારે આ શરીર, મન અને વચન પણ આત્માથી જુદાં છે તો આ પ્રગટરૂપે જુદાં એવાં ઘર, મકાન વગેરે એક કેવી રીતે હોઈ શકે? આ જાતનું વારંવાર ચિંતવન કરવું તે અન્યત્વ ભાવના છે.

૬. અશુચિ ભાવના-આ શરીર સદૈવ નવદ્વારથી વહેતા મળ-મૂત્રનો ખજાનો મહા અશુચિરૂપ છે અને આત્મા જ્ઞાનમય મહા પવિત્ર છે, તો આત્માનો શરીરાદિથી સંબંધ કેવી રીતે હોઈ શકે? એમ વારંવાર ચિંતવન કરવું તે છઠ્ઠી અશુચિ ભાવના છે.

૭. આસ્રવ ભાવના-૫ મિથ્યાત્વ, ૧૨ અવિરતિ, ૨૫ કષાય, ૧૫ યોગ-એ આસ્રવના ૫૭ ભેદ છે. આ ભેદો વડે આ જીવ હંમેશાં કર્મોનો આસ્રવ કર્યા કરે છે. જ્યાંસુધી (શુદ્ધભાવરૂપ સંવર વડે) તે આસ્રવોનો ત્યાગ ન થાય ત્યાંસુધી આ જીવ સંસારમાંથી છૂટી શકતો નથી. અર્થાત્ જીવને આ આસ્રવ જ દુઃખદાયક પદાર્થ છે -એમ વારંવાર ચિંતવન કરવું તેને જ આસ્રવભાવના કહે છે.

૮. સંવર ભાવના-કર્મોના આગમનને રોકવું તેને જ સંવર કહે છે. આ સંવર જ સંસારથી છોડાવનાર અને મોક્ષમાં પહોંચાડનાર છે. પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ, દશ ધર્મ, બાર ભાવના, બાવીસ પરિષદ્, પાંચ પ્રકારના ચારિત્ર -એ બધાં સંવરનાં કારણ છે. બધા પ્રાણીઓએ આ બધાં કારણોને ધારણ કરી સંવરની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ. -એવું વારંવાર ચિંતવન કરવું તેને જ સંવર ભાવના કહે છે.

૯. નિર્જરા ભાવના-કર્મોનો એકદેશ ક્ષય થવો તેને નિર્જરા કહે છે. આ નિર્જરા બે પ્રકારની છે : સવિપાક નિર્જરા અને અવિપાક નિર્જરા. સવિપાક નિર્જરા તો સંસારના સમસ્ત જીવોને સદૈવ થયા જ કરે છે પણ અવિપાક નિર્જરા તપ વગેરે કરવાથી જ થાય છે અને અવિપાક નિર્જરા વિના જીવ સંસારથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. માટે મોક્ષાર્થી જીવોએ આ અવિપાક નિર્જરા અવશ્ય કરવી જોઈએ. -એવું વારંવાર ચિંતવન કરવું તેને જ નિર્જરા ભાવના કહે છે.

૧૦. લોક ભાવના-આ અનાદિનિધન લોક કોઈએ બનાવ્યો નથી, કોઈ એનો રક્ષક નથી કે કોઈ એનો નાશ કરનાર નથી. એ સ્વયંસિદ્ધ અવિનાશી-કદી પણ નાશ ન પામનાર છે. આ લોકના ત્રણ ભાગ છે. અધોલોક, મધ્યલોક અને ઊર્ધ્વલોક. આ જીવ અનાદિકાળથી આ ત્રણે લોકમાં ભ્રમણ કરી રહ્યો છે. આ ત્રણે લોકમાં સુખનો અંશ પણ નથી, એ મહાન દુઃખની ખાણ છે. આ લોકનો નિવાસ ક્યારે ટૂટે એવો વારંવાર વિચાર કરવો એને જ લોકભાવના કહે છે.

૧૧. બોધિદુર્લભ ભાવના-સંસારમાં બધી જ વસ્તુઓ સુલભ છે અર્થાત્ શીઘ્ર જ બધાને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, પણ જો કાંઈ દુર્લભ અને કઠિન હોય તો તે એક કેવળજ્ઞાન છે. અને કેવળજ્ઞાન વિના આ જીવને મોક્ષ મળી શકતો નથી, માટે પ્રત્યેક પ્રાણીએ તે જ કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવામાં તત્પર અને પ્રયત્નશીલ થવું જોઈએ. જ્યાંસુધી કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ નહિ થાય ત્યાંસુધી આ આત્મા સંસારમાં ભ્રમણ કરતો જ રહેશે. તેથી હે આત્મા! જો તારે વાસ્તવિક સુખની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો તું શીઘ્ર ચાર ઘાતિકર્મોનો નાશ કરી શીઘ્ર જ કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કર. -આ પ્રકારનું વારંવાર ચિંતવન કરતા રહેવું તેને જ બોધિદુર્લભ ભાવના કહે છે.

૧૨. ધર્મભાવના-વાસ્તવમાં જીવને સુખ આપનારી વસ્તુ એક ધર્મ છે, કેમકે ધર્મ નામ સ્વભાવનું છે. પ્રત્યેક વસ્તુનો જે સ્વભાવ છે તેને જ ધર્મ કહે છે. જ્યારે તે દ્રવ્ય પોતાના સ્વભાવમાં પરિણમન કરે છે ત્યારે તે સુખી અને શુદ્ધ કહેવાય છે. આ આત્માનો જે જ્ઞાનગુણ છે તે જ એનો ધર્મ છે. જ્યાંસુધી તે જ્ઞાનધર્મનો અથવા સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણે ધર્મોનો પૂર્ણ વિકાસ નહિ થાય ત્યાંસુધી આ આત્મા સંસારના બંધનમાંથી છૂટી શકતો નથી.

ઉત્તમ ક્ષમા, માર્દવ વગેરે પણ આત્માના જ ધર્મ છે તથા દયા કરવી એ પણ આત્માનો ધર્મ છે. જોકે આ ધર્મ પ્રત્યેક સંસારી આત્મામાં વિરાજમાન છે તોપણ જ્યાંસુધી એનો આત્મામાં વિકાસ ન થાય ત્યાંસુધી આ આત્મા સંસારરૂપી જેલમાંથી છૂટી શકતો નથી અર્થાત્ મોક્ષ પામી શકતો નથી, માટે આ પ્રમાણે વારંવાર ચિંતવન કરતા રહેવું એને જ ધર્મભાવના કહે છે.-આ રીતે બાર ભાવનાઓનું વર્ણન કર્યું કેમકે સંસારથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવામાં એ પ્રધાન સહાયક છે. બાર ભાવનાઓનું ચિંતવન કરવાથી આ વૈરાગ્યની પુષ્ટિ થાય છે માટે એનું સદૈવ ચિંતવન કરવું જોઈએ. ૨૦૫.

બાવીશ પરિષદો

ક્ષુત્તૃષ્ણા હિમમુષ્ણં નમ્નત્વં યાચનારતિરલાભઃ ।

દંશો મશકાદીનામાક્રોશો વ્યાધિદુઃખમજ્જમલમ્ ॥ ૨૦૬ ॥

સ્પર્શશ્ચ તૃણાદીનામજ્ઞાનમદર્શનં તથા પ્રજ્ઞા ।

સત્કારપુરસ્કારઃ શય્યા ચર્યા વધો નિષદ્યા સ્ત્રી ॥ ૨૦૭ ॥

દ્વાવિંશતિરપ્યેતે પરિષોઢવ્યાઃ પરીષહાઃ સતતમ્ । સંક્લેશમુક્તમનસા સંક્લેશનિમિત્તમીતેન ॥ ૨૦૮ ॥

અન્યયાર્થઃ- [સંક્લેશ મુક્તમનસા] સંક્લેશરહિત ચિત્તવાળા અને [સંક્લેશ-નિમિત્તમીતેન] સંક્લેશના નિમિત્તથી અર્થાત્ સંસારથી ભયભીત સાધુએ [સતતમ્] નિરંતર [ક્ષુત્] ક્ષુધા, [તૃષ્ણા] તૃષ્ણા, [હિમમ્] શીત, [ઉષ્ણ] ઉષ્ણ, [નગ્નત્વં] નગ્નપશું, [યાચના] પ્રાર્થના, [અરતિઃ] અરતિ, [અલાભઃ] અલાભ, [મશકાદીનાં દંશઃ] મચ્છરાદિનું કડવું, [આક્રોશઃ] ક્રુવચન, [વ્યાધિદુઃખમ્] રોગનું દુઃખ, [અજ્ઞમલમ્] શરીરનો મળ, [તૃષ્ણાદીનાં સ્પર્શઃ] તૃષ્ણાદિકનો સ્પર્શ, [અજ્ઞાનમ્] અજ્ઞાન, [અદર્શનમ્] અદર્શન, [તથા પ્રજ્ઞા] એ જ રીતે પ્રજ્ઞા, [સત્કારપુરસ્કારઃ] સત્કાર-પુરસ્કાર, [શય્યા] શયન, [ચર્યા] ગમન, [વધઃ] વધ, [નિષદ્યા] બેસવું તે, [ચ] અને [સ્ત્રી] સ્ત્રી-[એતે] આ [દ્વાવિંશતિઃ] બાવીસ [પરીષહાઃ] પરીષદ્ [અપિ] પણ [પરિષોઢવ્યાઃ] સહન કરવા યોગ્ય છે.

ટીકાઃ- ‘ક્ષુત્ તૃષ્ણા હિમં ઉષ્ણં નગ્નત્વં યાચના અરતિઃ અલાભઃ મશકાદીનાં દંશઃ આક્રોશઃ વ્યાધિદુઃખં અજ્ઞમલં તૃષ્ણાદીનાં સ્પર્શઃ અજ્ઞાનં અદર્શનં તથા પ્રજ્ઞા સત્કારપુરસ્કારઃ શય્યા ચર્યા વધઃ નિષદ્યા સ્ત્રી એતે દ્વાવિંશતિઃ અપિ પરીષહાઃ સંક્લેશમુક્તમનસા સંક્લેશનિમિત્તમીતેન સતતં પરિષોઢવ્યાઃ.’ અર્થઃ-ભૂખ, તરસ, ઠંડી, ગરમી, નગ્નપશું, યાચના, અરતિ, અલાભ, મચ્છર વગેરેના ંશ, નિન્દા, રોગ, દુઃખ, શરીરનો મળ, કાંટા વગેરે લાગવા, અજ્ઞાન, અદર્શન, જ્ઞાન, આદરસત્કાર, શયન, ચાલવું, આસન અને સ્ત્રીના એ બાવીસ પરીષદોને મુનિઓ સંક્લેશ દૂર કરીને અને સંક્લેશભાવથી ડરતા સદૈવ સહન કરે છે. હવે અહીં બાવીસ પરીષદોનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરે છે:-

૧. ક્ષુધા પરીષદ્-બધા જીવો ભૂખના કારણે ઘણા દુઃખી થાય છે પણ મુનિમહારાજને જ્યારે ભૂખની પીડા હોય ત્યારે તેમણે એમ વિચારવું જોઈએ કે હે જીવ! તું અનાદિકાળથી સંસારમાં ભટકી રહ્યો છે, તે અનેક પ્રકારની વસ્તુઓનું ભક્ષણ કર્યું છે પણ આજ સુધી તારી ભૂખ શાન્ત થઈ નથી તથા નરકગતિમાં પણ ખૂબ ભૂખ સહન કરી. હવે તું અત્યારે મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે તૈયાર થઈ રહ્યો છે, આ તારું શરીર અહીં જ રહી જશે તેથી (શાન્ત જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપમાં લીનતા વડે) ભૂખનો નાશ કરી દે કે જેથી શીઘ્ર જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ જાય. આ પ્રકારનો વિચાર કરતાં મુનિ ભૂખને જીતે.

૨. તૃષ્ણા પરિષદ્-બધા જીવો તરસથી ખૂબ દુઃખી થાય છે. જ્યારે મુનિમહારાજ ઉનાળાના વખતે પર્વતની ટોચ ઉપર બેઠા હોય છે અને તેમને તરસ લાગે છે તે વખતે તેમણે એમ વિચારવું જોઈએ કે હે જીવ! તેં સંસારમાં ભટકતાં આખા સંસારનું પાણી પીધું છે તોપણ આ તરસ છીપી નથી. નરકગતિ અને તિર્થંચગતિમાં તેં ઘણી તરસ સહજ કરી છે અને ત્યાં થોડું પણ પાણી પીવા માટે મળ્યું નથી, તેથી હવે તું તરસ સહન કર અને આત્મધ્યાનમાં મન લગાવ કે જેથી આ તરસ કાયમને માટે મટી જાય. આ રીતે ચિંતવન કરીને તરસની પીડા સહન કરવી-એને જ તૃષ્ણા પરિષદ્ કહે છે.

૩. શીત પરિષદ્-ઠંડીથી સંસારના પ્રાણીઓ ખૂબ દુઃખી થાય છે. લીલાંછમ વૃક્ષો પણ બળી જાય છે એવી પોષ અને માહ મહિનાની ઠંડીમાં પણ મુનિમહારાજ સરોવર કે નદીને કિનારે બેસીને ધ્યાન કરે છે. તે વખતે જ્યારે ઠંડીની પીડા થાય છે તો તે મુનિમહારાજ એવો વિચાર કરે છે કે હે જીવ! તેં અનાદિકાળથી ઘણી ઠંડી સહન કરી છે અને તે ઠંડી દૂર કરવાને ઘણા ઉપાય પણ કર્યા પરંતુ આજ સુધી ઠંડી મટી નથી. હવે તેં મુનિવ્રત ધારણ કર્યા છે, આ જ પદથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે, તેથી હે જીવ! તું આ ઠંડીની બાધા-પીડા સારી રીતે સહન કર. આમ ચિંતવન-વિચાર કરીને આત્મધ્યાનમાં લીન થવું તેને જ શીત પરિષદ્ કહે છે.

૪. ઉષ્ણ પરિષદ્-ઉનાળાની ઋતુમાં સૂર્ય ખૂબ તપી રહ્યો છે, આખી દુનિયાના પ્રાણીઓ ગરમીની પીડાથી વ્યાકુળ થઈ રહ્યા છે. નદી, સરોવરનું જળ સૂકાઈ ગયું છે એવા વખતે મુનિમહારાજ પથ્થરની શિલા પર બેસીને એમ વિચાર કરે છે કે હે આત્મા! તેં અગ્નિપર્યાય ધારણ કરીને ખૂબ ગરમી સહન કરી છે, નરકગતિમાં ખૂબ ગરમી સહન કરી છે, તો અત્યારે કઈ વધારે ગરમી છે? આ વખતે તો તેં મુનિવ્રત ધારણ કર્યા છે, આટલી થોડીક ગરમીની બાધા આનંદથી સહન કર -આમ ચિંતવન કરતાં ઉષ્ણ પરિષદ્ને જીતે છે-એને ઉષ્ણ પરિષદ્ કહે છે.

૫. નગ્ન પરિષદ્-મુનિરાજ સમસ્ત પ્રકારનાં વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરીને નગ્નદિગંબરપણે રહેતાં અખંડ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરીને પોતાના આત્મધ્યાનમાં લીન રહે છે. નગ્ન રહેવાથી રંચમાત્ર દુઃખ માનતા નથી પણ હંમેશાં પોતાના આત્મામાં લીન રહે છે-એને જ નગ્ન પરિષદ્ કહે છે.

૬. યાચના પરિષદ્-મુનિરાજને ભલે મહિનાઓ સુધી આહાર ન મળે, વર્ષો સુધી પણ ન મળે છતાં તે મુનિરાજ કદી કોઈ શ્રાવક પાસે આહારની યાચના કરતા

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૬૫

નથી, તેથી જ મુનિની વૃત્તિને સિંહવૃત્તિ કહી છે. -આ રીતે યાચના પરિષદને જીતે છે.

૭. અરતિ પરિષદ-જગતના જીવો ઈષ્ટ પદાર્થ મળતાં રતિ માને છે અને અનિષ્ટ પદાર્થ મળતાં અરતિ-ખેદ માને છે, પણ તે પરમયોગી ભલે જંગલમાં રહે, કોઈ તેમને ભલા (સારા) કહે, કોઈ તેમને બૂરા (ખરાબ) કહે તોપણ કદી પોતાના ચિત્તમાં ખેદ કરતા નથી. આ રીતે અરતિ પરિષદને જીતે છે.

૮. અલાભ પરિષદ-જેમ આહાર વગેરે ન મળવાથી તેની યાચના કરતા નથી તેમ મહિનાઓ સુધી આહારની પ્રાપ્તિ ન થવા છતાં પણ પોતાના મનમાં રંચમાત્ર પણ ખેદ લાવતા નથી. એ રીતે અલાભ પરિષદનો જય કરે છે.

૯. દંશમશક પરિષદ-ડાંસ, મચ્છર, કીડી, મકોડા વગેરેના ડંખની પીડા સંસારના પ્રાણીઓ સહન કરી શકતા નથી, યોગી પુરુષો તે બધાની બાધા-પીડા સહન કરે છે. કીડા વગેરે જંતુઓ નસ શરીરને ખૂબ બાધા-પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, પણ મુનિમહારાજ મનમાં ખેદ કરતા નથી. આ રીતે દંશમશક પરિષદને જીતે છે.

૧૦. આક્રોશ પરિષદ-જો કોઈ મુનિરાજની નિંદા કરે, કુવચન કહે, ગાળ વગેરે દે તો તેને સાંભળીને જરાપણ ખેદ કરતા નથી પણ ઉત્તમક્ષમા જ ધારણ કરે છે. એ રીતે યોગીઓ આક્રોશ પરિષદ જીતે છે.

૧૧. રોગ પરિષદ-પૂર્વના અશાતાવેદનીય કર્મના ઉદયથી જો શરીરમાં કોઈ પીડા થાય તો મુનિમહારાજ તે રોગથી દુઃખી થતા નથી પણ પોતાના પૂર્વકર્મનું ફળ જાણી આત્મધ્યાનમાં લીન રહે છે. એને રોગ પરિષદ કહે છે.

૧૨. મળ પરિષદ-મુનિમહારાજને સ્નાન વગેરે ન કરવાથી ઘૂળ, પરસેવો આદિ આવવાના કારણે મેલ જેવું જામી જાય છે પણ તેના તરફ તેમનું ધ્યાન જતું નથી, કારણ કે પોતાના આત્મગુણોમાં જ લીન રહે છે. એને જ મળ પરિષદ કહે છે.

૧૩. તૃણસ્પર્શ પરિષદ-ચાલતી વખતે અથવા બેસતી વખતે જીવોની રક્ષા કરવામાં તત્પર તે મુનિમહારાજને જો કાંટા, કાંકરા વગેરે પેસી જાય તો તે પીડા દૂર કરવા માટે કાંઈ પણ ઉપાય કરતા નથી પરંતુ પોતાના આત્મધ્યાનમાં જ લીન રહે છે તેને તૃણસ્પર્શ પરિષદ કહે છે.

૧૪. અજ્ઞાન પરિષદ-સંસારના બધા પ્રાણીઓ અજ્ઞાનથી દુઃખી થઈ રહ્યા છે. તેવી જ રીતે જો કોઈ યોગીને પૂર્વ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ઉદય થવાથી તથા ઘણું

૧૬૬]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

તપ કરવા છતાં પણ તથા પઠન-પાઠનનો ઉદ્દમ કરવા છતાં પણ જો જ્ઞાનની વૃદ્ધિ ન થઈ શકે તોપણ તે મુનિરાજ પોતાના મનમાં ખેદ ન કરે કે મને હજી સુધી જ્ઞાન ન થયું, એને અજ્ઞાન પરિષદ કહે છે.

૧૫. અદર્શન પરિષદ-જગતના જીવો સમસ્ત કાર્યો પોતાના પ્રયોજનની સિદ્ધિ માટે કરે છે, ત્યાં જો પુરુષાર્થ કરવા છતાં પણ પ્રયોજનની સિદ્ધિ ન થાય તો ક્લેશ માને છે, પણ તે મુનિરાજ એવો વિચાર કરતા નથી કે હું ખૂબ તપ કરું છું, સ્વાધ્યાય કરું છું, સમસ્ત કષાયો ઉપર વિજય મેળવી ચૂક્યો છું, સંયમ પાળું છું, પણ આજ સુધીમાં મને કોઈ ઋદ્ધિ પેદા થઈ નહિ, જ્ઞાનાતિશય થયો નહિ, તો શું આ તપ વગેરેનું કાંઈ ફળ હશે કે નહિ?—એ પ્રકારે તેમના મનમાં કદી સંશય થતો નથી એને અદર્શન પરિષદ કહે છે.

૧૬. પ્રજ્ઞા પરિષદ-સંસારના જીવોને જો થોડું પણ જ્ઞાન થઈ જાય તો તેનું અભિમાન કરવા લાગી જાય છે, પણ મુનિમહારાજને અવધિજ્ઞાન કે મન:પર્યયજ્ઞાન પણ થઈ જાય તોપણ તેમને પોતાના જ્ઞાનનું અભિમાન-ઘમંડ થતું નથી, એને જ પ્રજ્ઞા પરિષદ કહે છે.

૧૭. સત્કારપુરસ્કાર પરિષદ-દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ, સંસારના બધા જીવો આદરસત્કારથી હર્ષિત થાય છે, સત્કાર કરનાર પ્રત્યે મૈત્રી રાખે છે અને અનાદર કરનાર પ્રત્યે શત્રુતા રાખે છે. અજ્ઞાની જીવ અનેક કુગુરુઓ અને કુદેવોને પૂજ્યા કરે છે, પણ મુનિમહારાજના મનમાં એવી ભાવના ઉત્પન્ન થતી નથી કે કોઈ પૂજા કરતું નથી, અર્થાત્ તેઓ કોઈની પાસેથી આદર-સન્માન ઇચ્છતા નથી. આ રીતે સત્કાર-પુરસ્કાર-પરિષદવિજયી કહેવાય છે.

૧૮. શય્યા પરિષદ-જગતના જીવ વિષયના અભિલાષી થઈને કોમળ શય્યા ઉપર શયન કરે છે અને મુનિમહારાજ વનવાસી બનીને કાંકરાવાળી જમીન ઉપર પાછલી રાતે એક પડખે થોડી નિદ્રા લે છે. ક્ષીણ શરીરમાં જો કાંકરા કે પથ્થર વાગે તોપણ દુઃખ માનતા નથી, પરંતુ એવી ભાવના ભાવે છે કે હે આત્મા! તેં નરકમાં તીવ્ર વેદના સહન કરી છે, ત્યાંના જેવી બીજી કોઈ વિષભૂમિ નથી, એનો તું નકામો ખેદ કરે છે. તેં ત્રૈલોક્યપૂજ્ય જિનમુદ્રા ધારણ કરી છે, તું મોક્ષને ઇચ્છે છે તેથી મોહરૂપી નિદ્રાને જીત, સદા જાગ્રત થા, પોતાના સ્વરૂપમાં મગ્ન થા. આ રીતે શય્યા પરિષદને જીતે છે.

૧૯. ચર્યા પરિષદ-ગમન કરતાં સંસારના જીવો ઘોડા, હાથી, રથ, પાલખી વગેરે ઉપર બેસીને ગમન કરે છે તથા તિર્યંક પણ ગમન કરવામાં દુઃખ માને છે, પણ મુનિમહારાજ સદૈવ માર્ગ જોઈને ચાલે છે. કાંકરા, પથ્થર, કાંટા વગેરે ખૂંચતાં જરાય ખેદ માનતા નથી. આ રીતે ચર્યા પરિષદને જીતે છે.

૨૦. વધ પરિષદ-ભવવાસી જીવ મારવા-પીટવાથી સદા ડરે છે, પણ મુનિમહારાજને જો કોઈ મારે, પીટે, બાંધે, કોઈ કાંઈ પણ કરે, છતાં રંચમાત્ર પણ ખેદ પામતા નથી. તેઓ એવી ભાવના રાખે છે કે હે આત્મા! તું તો અવિનાશી ચિદાનન્દમય છો, તને દુઃખ આપનાર કોણ છે? તને કોણ મારી શકે છે? કોણ પીટી શકે છે? આમ વધ પરિષદને જીતે છે.

૨૧. નિષઠા પરિષદ- સંસારના સમસ્ત જીવ ઉત્તમ મનોજ્ઞ સ્થાનમાં બેસીને સુખ માને છે, પણ મુનિમહારાજ સકળ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી નિર્જન વનમાં જ્યાં સિંહ વગેરે અનેક કૂર જાનવરો વસે છે ત્યાં પર્વતની ગુફાઓમાં, શિખરો ઉપર અથવા સ્મશાન ભૂમિમાં નિવાસ કરે છે પરંતુ રંચમાત્ર પણ દુઃખ માનતા નથી. આ રીતે નિષઠા પરિષદને જીતે છે.

૨૨. સ્ત્રી પરિષદ- જગતના જીવ ઘણું કરીને બધી સ્ત્રીઓ દ્વારા પોતાને સુખી માને છે અને તેની સાથે હાસ્ય-ક્રુતૂહલની વાતો કરીને આનંદ માને છે. પણ મુનિમહારાજ સારી સારી સુંદર સ્ત્રીઓનાં સુંદર વચનો સાંભળવા છતાં પણ હાવભાવ-વિલાસ-વિભ્રમ-કૌતુકની ક્રિયાઓ જોવા છતાં પણ જરાય વિચલિત થતા નથી પણ અખંડ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી પોતાના આત્મધ્યાનમાં લીન રહે છે. આ રીતે સ્ત્રી પરિષદને જીતે છે.-આ રીતે બાવીસ પરિષદ નિરંતર સહન કરવા જોઈએ. જે મુનિ સંસારપરિભ્રમણના દુઃખથી કંપાયમાન છે તે દૃઢ ચિત્તવાળા બનીને બાવીસ પરિષદો સહન કરે, કાયરતા ન કરે. જે મુનિરાજ પરિષદ સહન કરી શકતા નથી તેમનું ચિત્ત નિશ્ચલ થઈ શકતું નથી અને ચિત્તની નિશ્ચલતા વિના ધ્યાન થઈ શકતું નથી, ધ્યાન વિના કર્મોનો નાશ થઈ શકતો નથી અને કર્મોનો નાશ થયા વિના મોક્ષ થઈ શકતો નથી; તેથી મોક્ષના અભિલાષીએ અવશ્ય જ પરિષદ સહન કરવા જોઈએ. આ રીતે બાવીસ પરિષદોનું વર્ણન કર્યું. ૨૦૮.

આગળ એમ બતાવે છે કે મોક્ષાભિલાષીએ રત્નત્રયનું સેવન કરવું જોઈએ.

**इति रत्नत्रयमेतत्प्रतिसमयं विकलमपि गृहस्थेन ।
परिपालनीयमनिशं निरत्ययां मुक्तिमभिलषिता ॥ २०९ ॥**

૧૬૮]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

અન્વયાર્થ:- [ઈતિ] આ રીતે [એતત્] પૂર્વોક્ત [રત્નત્રયમ્] સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપ રત્નત્રય [વિકલમ્] એકદેશ [અપિ] પણ [નિરત્યયાં] અવિનાશી [મુક્તિમ્] મુક્તિને [અભિલષિતા] ચાહનાર [ગૃહસ્થેન] ગૃહસ્થે [અનિશં] નિરંતર [પ્રતિસમયં] સમયે સમયે [પરિપાલનીયમ્] સેવવા યોગ્ય છે.

ટીકા:- ‘ઈતિ એતત્ રત્નત્રયં પ્રતિસમયં વિકલં અપિ નિરત્યયાં મુક્તિં અભિલષિતા ગૃહસ્થેન અનિશં પરિપાલનીયમ્.’ **અર્થ:-**આ રીતે આ રત્નત્રય અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રનું ગૃહસ્થ શ્રાવકે પણ એકદેશપણે સદૈવ મોક્ષને ઇચ્છતો થકો પાલન કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ:- મુનિને રત્નત્રય પૂર્ણરૂપે છે અને ગૃહસ્થ શ્રાવક સમ્પૂર્ણ રત્નત્રયનું પાલન કરી શકતો નથી તેથી તેણે એકદેશ પાલન કરવું જોઈએ પણ રત્નત્રયથી વિમુખ થવું ન જોઈએ, કેમકે રત્નત્રય જ મોક્ષનું કારણ છે. મુનિને રત્નત્રય મહાવ્રતના યોગથી સાક્ષાત્ મોક્ષનું કારણ છે અને શ્રાવકને અણુવ્રતના યોગથી પરંપરા મોક્ષનું કારણ છે, અર્થાત્ જે શ્રાવકને સમ્યગ્દર્શન થઈ જશે તેનું અલ્પજ્ઞાન પણ સમ્યગ્જ્ઞાન અને અણુવ્રત પણ સમ્યક્ચારિત્ર કહેવાશે, તેથી રત્નત્રયનું ધારણ કરવું ઘણું જરૂરી છે.

સાત તત્ત્વોની શ્રદ્ધા કરવી તે વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન અને નિજસ્વરૂપની શ્રદ્ધા અર્થાત્ સ્વાનુભવ થવો તે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન છે. જિનાગમથી આગમપૂર્વક જે સાતે પદાર્થોને જાણી લેવા તે વ્યવહારસમ્યગ્જ્ઞાન અને નિજસ્વરૂપનું ભાન અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન થવું તે નિશ્ચયસમ્યગ્જ્ઞાન છે. અશુભકાર્યોની નિવૃત્તિપૂર્વક શુભકાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે વ્યવહારસમ્યક્ચારિત્ર અને શુભપ્રવૃત્તિથી પણ નિવૃત્ત થઈને શુદ્ધોપયોગરૂપ નિજસ્વરૂપમાં સ્થિર થવું તે નિશ્ચયસમ્યક્ચારિત્ર છે.—આ રીતે સંક્ષેપથી રત્નત્રયનું શ્રાવકે એકદેશપણે અવશ્ય જ પાલન કરવું જોઈએ. રત્નત્રય વિના કોઈનું પણ કલ્યાણ નથી. ૨૦૮.

ગૃહસ્થોએ શીઘ્ર મુનિવ્રત ધારણ કરવું જોઈએ, એમ બતાવે છે:-

बद्धोद्यमेन नित्यं लब्ध्वा समयं च बोधिलाभस्य ।

पदमवलम्ब्य मुनीनां कर्तव्यं सपदि परिपूर्णम् ॥ २१० ॥

અન્વયાર્થ:- [ચ] અને આ વિકલરત્નત્રય [નિત્યં] નિરંતર [બદ્ધોદ્યમેન] ઉદ્યમ કરવામાં તત્પર એવા મોક્ષાભિલાષી ગૃહસ્થે [બોધિલાભસ્ય] રત્નત્રયના લાભનો

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૬૯

[સમયં] સમય [લઙ્ઘ્વા] પ્રાપ્ત કરીને તથા [મુનીનાં] મુનિઓના [પદમ્] ચરણનું [અવલમ્બ્ય] અવલંબન કરીને [સપદિ] શીઘ્ર જ [પરિપૂર્ણમ્] પરિપૂર્ણ [કર્ત્તવ્યમ્] કરવા યોગ્ય છે.

ટીકા:- ‘નિત્યં બદ્ધોદ્યમેન બોધિલાભસ્ય સમયં લઙ્ઘ્વા ચ મુનીનાં પદમ્ અવલમ્બ્ય સપદિ પરિપૂર્ણ કર્ત્તવ્યમ્.’ **અર્થ:-** ગૃહસ્થે સદા ઉદમશીલ થઈને સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો સમય મેળવી મુનિપદ ધારણ કરીને શીઘ્ર સર્વ દેશવ્રતો પાળવાં જોઈએ.

ભાવાર્થ:- વિવેકી પુરુષ ગૃહસ્થ દશામાં પણ સંસાર અને શરીરથી વિરક્ત થઈને સદાય મોક્ષમાર્ગમાં ઉદમી રહે છે અને તેઓ સમય પામીને શીઘ્ર મુનિપદ ધારણ કરી, સકળ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી નિર્વિકલ્પ ધ્યાનમાં આરૂઢ થઈને, પૂર્ણ રત્નત્રયને પ્રાપ્ત કરી, સંસારભ્રમણનો નાશ કરી શીઘ્ર મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરે છે. એકદેશ રત્નત્રયને ધારણ કરી ઈન્દ્રાદિક ઉચ્ચપદ પામે તથા પરંપરાએ મોક્ષ પણ પામે. ૨૧૦.

અસમગ્રં ભાવયતો રત્નત્રયમસ્તિ કર્મબન્ધો યઃ ।

સ વિપક્ષકૃતોઽવશ્યં મોક્ષોપાયો ન બન્ધનોપાયઃ ॥ ૨૧૧ ॥

અન્યવાર્થ:- [અસમગ્રં] અપૂર્ણ [રત્નત્રયમ્] રત્નત્રયની [ભાવયતઃ] ભાવના કરનાર પુરુષને [યઃ] જે [કર્મબન્ધઃ] શુભ કર્મનો બંધ [અસ્તિ] થાય છે, [સઃ] તે બંધ [વિપક્ષકૃતઃ] વિપક્ષકૃત અથવા રાગકૃત હોવાથી [અવશ્યં] અવશ્ય જ [બન્ધનોપાયઃ] બંધનો ઉપાય છે, [મોક્ષોપાયઃ ન] મોક્ષનો ઉપાય નથી.

ટીકા:- ‘અસમગ્રં રત્નત્રયં ભાવયતઃ યઃ કર્મબન્ધઃ અસ્તિ સઃ વિપક્ષકૃતઃ રત્નત્રયં તુ મોક્ષોપાયઃ અસ્તિ ન બન્ધનોપાયઃ.’ **અર્થ:-** એકદેશરૂપ રત્નત્રયનું પાલન કરનાર પુરુષને જે કર્મબંધ થાય છે તે રત્નત્રયથી નથી થતો, પણ રત્નત્રયનો વિપક્ષ જે રાગદ્વેષ છે તેનાથી થાય છે. તે રત્નત્રય તો વાસ્તવમાં મોક્ષનો ઉપાય છે, બંધનો ઉપાય નથી.

ભાવાર્થ:- સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ જે એકદેશ રત્નત્રય ધારણ કરે છે તેને જે કર્મબંધ થાય છે તે રત્નત્રયથી નથી થતો પણ તેનો જે શુભકષાય છે તેનાથી જ થાય છે. આથી એમ સિદ્ધ થયું કે કર્મબંધ કરનાર શુભકષાય છે પણ રત્નત્રય નથી. ૨૧૧.

इये रत्नत्रय अने रागानुं इण अतावे छे:-

येनांशेन सुदृष्टिस्तेनांशेनास्य बन्धनं नास्ति ।
येनांशेन तु रागस्तेनांशेनास्य बन्धनं भवति ॥ २१२ ॥

येनांशेन ज्ञानं तेनांशेनास्य बन्धनं नास्ति ।
येनांशेन तु रागस्तेनांशेनास्य बन्धनं भवति ॥ २१३ ॥

येनांशेन चरित्रं तेनांशेनास्य बन्धनं नास्ति ।
येनांशेन तु रागस्तेनांशेनास्य बन्धनं भवति ॥ २१४ ॥

अन्वयार्थ:- [अस्य] आ आत्माने [येनांशेन] જે અંશથી [સુદૃષ્ટિ:] સમ્યક્દર્શન છે, [તેન] તે [અંશેન] અંશથી [બન્ધનં] બંધ [નાસ્તિ] નથી, [તુ] પણ [येन] જે [અંશેન] અંશથી [अस्य] એને [रागः] રાગ છે, [તેન] તે [અંશેન] અંશથી [बन्धनं] બંધ [भवति] થાય છે. [येन] જે [અંશેન] અંશથી [अस्य] એને [ज्ञानं] જ્ઞાન છે, [તેન] તે [અંશેન] અંશથી [बन्धनं] બંધ [नास्ति] નથી [તુ] પણ [येन] જે [અંશેન] અંશથી [रागः] રાગ છે, [તેન] તે [અંશેન] અંશથી [अस्य] એને [बन्धनं] બંધ [भवति] થાય છે. [येन] જે [અંશેન] અંશથી [अस्य] એને [चरित्रं] ચારિત્ર છે, [તેન] તે [અંશેન] અંશથી [बन्धनं] બંધ [नास्ति] નથી, [તુ] પણ [येन] જે [અંશેન] અંશથી [रागः] રાગ છે, [તેન] તે [અંશેન] અંશથી [अस्य] એને [बन्धनं] બંધ [भवति] થાય છે.

टीका:- ‘येन अंशेन सुदृष्टिः तेन अंशेन बन्धनं नास्ति किन्तु येन अंशेन रागः तेन अंशेन बन्धनं भवति।’ **अर्थ:-**જેટલા અંશે સમ્યક્દર્શન છે એટલા અંશે કર્મબંધ નથી તથા જેટલા અંશે રાગભાવ છે તેટલા જ અંશે કર્મનો બંધ છે.

भावार्थ:- જીવના ત્રણ ભેદ છે-૧. બહિરાત્મા, ૨. અંતરાત્મા, ૩. પરમાત્મા. આ ત્રણમાં બહિરાત્મા તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે કેમકે તેને સમ્યક્દર્શન નથી, કેવળ રાગભાવ છે તેથી સર્વથા બંધ જ છે; અને પરમાત્મા ભગવાન જેમને પૂર્ણ સમ્યક્દર્શન થઈ ગયું છે તેમને રાગભાવ રંચમાત્ર પણ નથી તેથી સર્વથા બંધ નથી, મોક્ષ જ છે.

અંતરાત્મા સમ્યક્દૃષ્ટિ ચોથા ગુણસ્થાનથી માંડીને બારમા ગુણસ્થાન સુધી છે, માટે આ અંતરાત્માને જેટલા અંશે સમ્યક્દર્શન થઈ ગયું છે તેટલા અંશે કર્મનું

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૭૧

બંધન નથી અને જેટલા અંશે રાગભાવ છે એટલા અંશે કર્મનો બંધ છે. જેમકે ચોથા ગુણસ્થાને અનંતાનુબંધી સંબંધી રાગભાવ નથી તો એટલો કર્મબંધ પણ નથી, બાકીના અપ્રત્યાખ્યાનાવરણનો બંધ છે. પાંચમા ગુણસ્થાને અપ્રત્યાખ્યાનનો પણ રાગભાવ ન હોવાથી તેનો પણ બંધ નથી પરંતુ પ્રત્યાખ્યાનનો બંધ છે. એ જ પ્રમાણે આગળ જેટલા અંશે રાગભાવનો અભાવ છે તેટલા જ અંશે કર્મનો બંધ નથી તથા જેટલા અંશે રાગભાવ છે તેટલા જ અંશે કર્મનો બંધ છે. ૨૧૨.

જેટલા અંશે જે જીવને સમ્યગ્જ્ઞાન થઈ ગયું છે તેટલા જ અંશે રાગભાવ નહિ હોવાથી કર્મનો બંધ નથી. જેટલા અંશે રાગભાવ છે તેટલા જ અંશે કર્મનો બંધ છે.

ભાવાર્થ:- જેવી રીતે સમ્યગ્દર્શનનું કથન કર્યું છે તેવી રીતે સમ્યગ્જ્ઞાનનું પણ સમજવું, જેમ કે બહિરાત્માને સમ્યગ્જ્ઞાન નથી, મિથ્યાજ્ઞાન જ છે તેથી તેને પૂર્ણ રાગદ્વેષ હોવાથી અવશ્ય કર્મનો બંધ થાય છે. પરમાત્મા જે તેરમા ગુણસ્થાનવર્તી છે તેમને પૂર્ણ સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ થઈ ગયું છે, રાગભાવનો બિલકુલ અભાવ છે તેથી તેમને કર્મનો બંધ બિલકુલ નથી. અને અંતરાત્મા જે ચોથા ગુણસ્થાનથી લઈને બારમા ગુણસ્થાન સુધી છે તેમને જેટલા અંશે સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ થઈ ગયું છે તેટલા જ અંશે કર્મનો બંધ નથી તથા જેટલા અંશે રાગભાવ છે તેટલા જ અંશે કર્મબંધ છે. ૨૧૩.

જેટલા અંશે સમ્યક્ચારિત્ર પ્રગટ થઈ ગયું છે તેટલા જ અંશે કર્મનો બંધ નથી અને જેટલા અંશે રાગદ્વેષભાવ છે તેટલા જ અંશે કર્મનો બંધ છે. ઉપરની જેમ અહીં પણ સમજી લેવું. જેમકે બહિરાત્માને મિથ્યાચારિત્ર છે, સમ્યક્ચારિત્ર રંચમાત્ર પણ નથી તેથી એને રાગદ્વેષની પૂર્ણતા હોવાથી પૂર્ણ કર્મનો બંધ છે, અને પરમાત્માને પૂર્ણ સમ્યક્ચારિત્ર છે તેથી એને રંચમાત્ર પણ કર્મનો બંધ નથી. અંતરાત્માને જેટલા અંશે રાગદ્વેષ ભાવોનો અભાવ છે એટલા જ અંશે કર્મનો બંધ નથી.

ભાવાર્થ:- મોહનીય કર્મના બે ભેદ છે-૧. દર્શનમોહ, ૨. ચારિત્રમોહ. દર્શનમોહના ઉદયથી મિથ્યાદર્શન થાય છે અને ચારિત્રમોહના ઉદયથી મિથ્યાચારિત્ર થાય છે. જેટલો તે કષાયોનો અભાવ થતો જાય છે તેટલો તેટલો તેને સમ્યગ્દર્શન અથવા સમ્યક્ચારિત્ર ગુણનો વિકાસ થતો જાય છે. જેમકે દર્શનમોહનીયનો અભાવ થવાથી સમ્યગ્દર્શન ગુણ પ્રગટ થાય છે. અને અનંતાનુબંધી ચોકડીનો અભાવ થવાથી સ્વરૂપાયરણ ચારિત્ર પ્રગટ થાય છે. અપ્રત્યાખ્યાનાવરણી ચોકડીનો અભાવ થવાથી દેશચારિત્ર પ્રગટ થાય છે. પ્રત્યાખ્યાનાવરણી ચોકડીનો અભાવ થવાથી સકલચારિત્ર પ્રગટ થાય છે. સંજ્વલન ચોકડી અને નવ નોકષાયનો અભાવ થવાથી યથાખ્યાતચારિત્ર

૧૭૨]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

પ્રગટ થાય છે. -આ રીતે આ મોહનીયકર્મની રૂપ પ્રકૃતિ જ જીવને રાગદ્વેષ થવામાં નિમિત્તકારણ છે.

એમાંથી અનંતાનુબંધી ક્રોધ અને માન, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ક્રોધ અને માન, પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ક્રોધ અને માન, સંજવલન ક્રોધ અને માન-એ આઠ અને અરતિ, શોક, ભય, જુગુપ્સા-કુલ એ બાર પ્રકૃતિ તો દ્વેષરૂપ પરિણમનમાં કારણ છે તથા બાકી રહેલી તેર પ્રકૃતિઓ રાગરૂપ પરિણમનમાં કારણ છે. આ રીતે આ જીવ અનાદિકાળથી પચીસ કષાયોને જ વશીભૂત થઈને નિત્ય અનેક દુષ્કર્મો કરતો થકો સંસારસાગરમાં ભ્રમણ કરી રહ્યો છે માટે આઠે કર્મોમાં આ મોહનીય કર્મને સર્વથી પહેલાં જીતવું જોઈએ. જ્યાં સુધી મોહનીય કર્મનો પરાજય ન થાય ત્યાં સુધી બાકીનાં કર્મોનો પરાજય થઈ શકતો નથી. તેથી સૌથી પહેલાં સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરીને દર્શનમોહનો નાશ કરવો. સમ્યગ્જ્ઞાન વડે જ્ઞાનાવરણનો નાશ અને સમ્યગ્ચારિત્રવડે ચારિત્રમોહનીયનો નાશ કરી સમ્યક્રત્નત્રય પ્રાપ્ત કરવાં જોઈએ. જ્યારે કોઈ પણ જીવ આ ક્રમે કર્મોનો નાશ કરી આત્માના ગુણોનો વિકાસ કરશે ત્યારે જ તે પોતાના ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ૨૧૪.

આત્મા સાથે કર્મોનો બંધ કરાવનાર કોણ છે એ વાત હવે બતાવે છે:-

**યોગાત્પ્રદેશબન્ધઃ સ્થિતિબન્ધો ભવતિ તુ કષાયાત્ ।
દર્શનબોધચરિત્રં ન યોગરૂપં કષાયરૂપં ચ ॥ ૨૧૫ ॥**

અન્યર્થ:- [પ્રદેશબન્ધઃ] પ્રદેશબંધ [યોગાત્] મન, વચન, ક્રાયાના વ્યાપારથી [તુ] અને [સ્થિતિબન્ધઃ] સ્થિતિબંધ [કષાયાત્] ક્રોધાદિ કષાયોથી [ભવતિ] થાય છે, પરંતુ [દર્શનબોધચરિત્રં] સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્રરૂપ રત્નત્રય [ન] ન તો [યોગરૂપં] યોગરૂપ છે [ચ] અને ન [કષાયરૂપં] કષાયરૂપ પણ છે.

ટીકા:- ‘યોગાત્ પ્રદેશબન્ધઃ ભવતિ તુ કષાયાત્ સ્થિતિબન્ધઃ ભવતિ યતઃ દર્શનબોધચરિત્રં યોગરૂપં ચ કષાયરૂપં ન ભવતિ.’ **અર્થ:-**મન, વચન, ક્રાયાના ત્રણ યોગથી પ્રદેશબંધ અને પ્રકૃતિબંધ થાય છે તથા ક્રોધાદિ કષાયોથી સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ થાય છે. અહીં શ્લોકમાં જોકે પ્રકૃતિબંધ અને અનુભાગબંધ ગણાવ્યા નથી તોપણ ઉપલક્ષણથી ગ્રહણ થઈ જાય છે. સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણે ન તો યોગરૂપ છે અને ન કષાયરૂપ પણ છે. તેથી રત્નત્રય કર્મબંધનું કારણ થઈ શકતાં નથી.

ભાવાર્થ:- બંધ ચાર પ્રકારના છે-પ્રકૃતિબંધ, પ્રદેશબંધ, સ્થિતિબંધ, અનુભાગબંધ. આમાંથી પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ યોગથી થાય છે તથા સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ કષાયોથી થાય છે. હવે આ ચારે બંધોનું સ્વરૂપ કહે છે. ૧. પ્રકૃતિબંધ-પ્રકૃતિ નામ સ્વભાવનું છે. કર્મોની મૂળ-પ્રકૃતિ આઠ અને ઉત્તર-પ્રકૃતિ એકસોઅડતાલીસ છે, જેમ કે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો સ્વભાવ પડદા સમાન છે. જે વસ્તુ ઉપર પડદો ઢંકાયો હોય તે પડદો તે વસ્તુનું જ્ઞાન ન થવામાં કારણ છે, તેવી જ રીતે જ્યાંસુધી આત્માની સાથે જ્ઞાનાવરણીય કર્મરૂપી પડદો હોય ત્યાંસુધી તે આત્માને પદાર્થોનું સમ્યજ્ઞાન ન થવામાં કારણ છે.

દર્શનાવરણીય કર્મનો સ્વભાવ દરબારી જેવો છે. જેમ દરબારી રાજાનું દર્શન થવા દેતો નથી તેમ દર્શનાવરણીય કર્મ આત્માને સ્વ-પર પદાર્થોનું દર્શન થવા દેતું નથી.

વેદનીય કર્મનો સ્વભાવ મધ ચોપડેલી તલવાર જેવો છે. જેમ તે તલવાર ચાટવાથી મીઠી લાગે છે પણ તે જીભને કાપી નાખે છે. તેમ વેદનીય કર્મ પણ પહેલાં થોડા સમય સુધી સુખરૂપ લાગે છે, પછી તે જ દુઃખ આપનાર બની જાય છે.

મોહનીય કર્મનો સ્વભાવ મદિરા જેવો છે. જેમ મદિરા પીવાથી મનુષ્યને પોતાના મનુષ્યપણાનું ભાન રહેતું નથી તેવી જ રીતે આ મોહનીય કર્મમાં જોડાવાથી આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી પર પદાર્થોમાં પોતાપણું, કર્તા-ભોક્તા, સ્વામીપણું માને છે.

આયુકર્મનો સ્વભાવ હેડબેડી સહિત જેલ સમાન છે. જેમ જે માણસ જ્યાંસુધી જેલમાં છે ત્યાંસુધી તે માણસ ત્યાંથી ક્યાંય પણ જઈ શકતો નથી તેવી જ રીતે જે જીવે જે આયુકર્મનો બંધ કર્યો છે તે આયુ જ્યાંસુધી પૂર્ણ ન થાય ત્યાંસુધી તેને તે જ ગતિમાં રહેવું પડે છે.

નામકર્મનો સ્વભાવ ચિત્રકાર સમાન છે. જેમ ચિત્રકાર જુદી જુદી જાતના અર્થાત્ કોઈવાર મનુષ્યનું, કોઈવાર ઘોડાનું, કોઈવાર હાથીનું ચિત્ર બનાવે છે, તેવી જ રીતે નામકર્મ પણ આ જીવને કોઈવાર માણસ બનાવે છે, કોઈવાર ઘોડો બનાવે છે, કોઈવાર કાણો, કોઈવાર બહેરો, કોઈવાર લૂલો ઇત્યાદિ પ્રકારે અનેકરૂપ બનાવે છે.

ગોત્રકર્મનો સ્વભાવ કુંભાર જેવો છે, જેમ કુંભાર કોઈવાર નાનું વાસણ બનાવે છે અને કોઈવાર મોટું વાસણ બનાવે છે, તેમ ગોત્રકર્મ પણ આ જીવને કોઈવાર ઉચ્ચ કુળમાં અને કોઈવાર નીચ કુળમાં પેદા કરે છે.

અન્તરાયકર્મનો સ્વભાવ ભંડારી જેવો છે. જેમ રાજા કોઈને કાંઈક ઈનામ

૧૭૪]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

વગેરે આપતા હોય અને ભંડારી તેને આપવા દેતો નથી, તેવી જ રીતે અંતરાય કર્મ પણ આત્માને પ્રાપ્ત થનાર પદાર્થોમાં અનેક પ્રકારનાં વિઘ્ન નાખીને તે પદાર્થ પ્રાપ્ત થવા દેતું નથી. – આ રીતે આ આઠે કર્મોનો સ્વભાવ છે. એ પોતપોતાના સ્વભાવ સહિત જીવ સાથે સંબંધ કરે છે.

હવે પ્રદેશબંધનું વર્ણન કરે છે. આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશોમાંથી એક એક પ્રદેશ સાથે કર્મનાં અનંતાનંત પરમાણુ બંધાય અર્થાત્ જીવના પ્રદેશ અને કર્મનાં પરમાણુ-બંને એકક્ષેત્રાવગાહ થઈને રહે તેને પ્રદેશબંધ કહે છે.

હવે સ્થિતિબંધનું વર્ણન કરે છે. જે કર્મ (જીવની સાથે રહેવાની) પોતાની સ્થિતિસહિત બંધાય તેને સ્થિતિબંધ કહે છે. જેમ કે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય અને અંતરાય-આ ચાર કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૦ કોડાકોડી સાગરની છે અને મોહનીય કર્મમાંથી દર્શનમોહનીયની ૭૦ કોડાકોડીની અને ચારિત્રમોહનીયની ૪૦ કોડાકોડી સાગરની છે. નામ અને ગોત્રકર્મની સ્થિતિ ૨૦ કોડાકોડી સાગરની છે. આયુકર્મની સ્થિતિ ૩૩ સાગરની છે. આ બધાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ થઈ. જઘન્ય સ્થિતિ નામ ગોત્રની આઠ મુહૂર્ત, વેદનીયની બાર મુહૂર્ત, જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય, અંતરાય અને આયુ એ પાંચ કર્મોની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત છે. મધ્યમસ્થિતિના અનંત ભેદ છે. આ પ્રકારે સ્થિતિબંધનું નિરૂપણ કર્યું.

હવે અનુભાગબંધનું વર્ણન કરે છે. કર્મોમાં જે ફળ દેવાની શક્તિ હોય છે તેને જ અનુભાગબંધ કહે છે. આ અનુભાગબંધ ઘાતીકર્મોનો તો કેવળ અશુભરૂપ જ હોય છે અને અઘાતીકર્મોનો શુભરૂપ અને અશુભરૂપ બંને પ્રકારનો હોય છે. જેમ કે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય-એ ચાર કર્મોનો લતા-લાકડું-હાડકાં અને પથ્થરરૂપ કર્મથી વધતો વધતો બંધ થાય છે અને નામ, ગોત્ર, વેદનીય આયુ-આ ચાર કર્મોનો જો શુભરૂપ હોય તો ગોળ, ખાંડ, સાકર અને અમૃત સમાન શુભફળ આપે છે અને જો અશુભરૂપ હોય તો લીંબડો, કાંજી, વિષ અને હળાહળ સમાન અશુભ ફળ આપે છે.-આ રીતે આ બધાં કર્મોનો વિપાક થયા કરે છે. આ રીતે ચારે પ્રકારના બંધનું વર્ણન કર્યું. ૨૧૫.

રત્નત્રયથી બંધ કેમ થતો નથી એ વાત હવે બતાવે છે:-

દર્શનમાત્મવિનિશ્ચિતિરાત્મપરિજ્ઞાનમિષ્યતે બોધઃ।

સ્થિતિરાત્મનિ ચારિત્રં કુત્ એતેભ્યો ભવતિ બન્ધઃ।। ૨૧૬।।

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૭૫

અન્વયાર્થ:- [આત્મવિનિશ્ચિતિ:] પોતાના આત્માનો વિનિશ્ચય [દર્શનમ્] સમ્યગ્દર્શન, [આત્મપરિજ્ઞાનમ્] આત્માનું વિશેષ જ્ઞાન [બોધ:] સમ્યજ્ઞાન અને [આત્મનિ] આત્મામાં [સ્થિતિ:] સ્થિરતા [ચારિત્રં] સમ્યકચારિત્ર [ઇષ્યતે] કહેવાય છે તો પછી [એતેભ્ય: ' ત્રિભ્ય: '] આ ત્રણથી [કુત:] કેવી રીતે [બન્ધ:] બંધ [ભવતિ] થાય ?

ટીકા:- ' આત્મવિનિશ્ચિતિ: દર્શનં, આત્મપરિજ્ઞાનં બોધઃ, આત્મનિ સ્થિતિ: ચારિત્રં ઇષ્યતે એતેભ્ય: બંધઃ કુતઃ ભવતિ।' **અર્થ:-** આત્માના સ્વરૂપનો નિશ્ચય થવો તે સમ્યગ્દર્શન છે, આત્માના સ્વરૂપનું પરિજ્ઞાન થવું તે સમ્યજ્ઞાન છે અને આત્મસ્વરૂપમાં લીન થવું તે સમ્યકચારિત્ર છે. આ ત્રણે આત્મસ્વરૂપ જ છે. જ્યારે આ ત્રણે ગુણ આત્મસ્વરૂપ છે તો એનાથી કર્મોનો બંધ કેવી રીતે થઈ શકે? અર્થાત્ થઈ શકતો નથી.

ભાવાર્થ:- રત્નત્રય બે પ્રકારના છે-૧. વ્યવહારરત્નત્રય અને ૨. નિશ્ચયરત્નત્રય. દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુનું તથા સાત તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન કરવું તે વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન છે, તત્ત્વોના સ્વરૂપને જાણી લેવું તે વ્યવહારસમ્યજ્ઞાન છે, અશુભ ક્રિયાઓથી પ્રવૃત્તિ હટાવીને શુભક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે વ્યવહારસમ્યકચારિત્ર છે.-આ વ્યવહારરત્નત્રય થયાં. આત્મસ્વરૂપનું શ્રદ્ધાન તે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન, આત્મજ્ઞાન થવું તે નિશ્ચયસમ્યજ્ઞાન અને આત્મસ્વરૂપમાં પરિણમન તે નિશ્ચયસમ્યકચારિત્ર. તે આ જીવને કર્મોથી છોડાવવાનું કારણ છે, પણ કર્મોના બંધનું કારણ નથી. ૨૧૬.

રત્નત્રય તીર્થકરાદિ પ્રકૃતિઓનો પણ બંધ કરનાર નથી, એ વાત હવે બતાવે છે:-

સમ્યક્ત્વચરિત્રાભ્યાં તીર્થકરાહારકર્મ્મણો બન્ધઃ ।

યોઽપ્યુપદિષ્ટઃ સમયે ન નયવિદાં સોઽપિ દોષાય ॥ ૨૧૭ ॥

અન્વયાર્થ:- [અપિ] અને [તીર્થકરાહારકર્મ્મણઃ] તીર્થકરપ્રકૃતિ અને આહાર પ્રકૃતિનો [યઃ] જે [બન્ધઃ] બંધ [સમ્યક્ત્વચરિત્રાભ્યાં] સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્રથી [સમયે] આગમમાં [ઉપદિષ્ટઃ] કહ્યો છે, [સઃ] તે [અપિ] પણ [નયવિદાં] નયના જાણનારાઓના [દોષાય] દોષનું કારણ [ન] નથી.

ટીકા:- ' સમ્યક્ત્વ ચરિત્રાભ્યાં તીર્થકરાહાર કર્મ્મણઃ બન્ધઃ (ભવતિ) યઃ અપિ સમયં ઉપદિષ્ટઃ સઃ અપિ નયવિદાં દોષાય ન ભવતિ।' **અર્થ:-** સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્-

૧૭૬]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

ચારિત્રથી તીર્થકર-પ્રકૃતિ અને આહારક-પ્રકૃતિનો બંધ થાય છે, એવો જે શાસ્ત્રોમાં ઉપદેશ છે તેમાં પણ નયવિવક્ષા જાણનારને દોષ અર્થાત્ વિરોધ જણાતો નથી.

ભાવાર્થ:- જો કોઈ એમ શંકા કરે કે સમ્યગ્દર્શન થયા પછી જ તીર્થકરપ્રકૃતિનો બંધ થાય છે અને સમ્યક્ચારિત્ર થયા પછી જ આહારક-પ્રકૃતિનો બંધ થાય છે તો ઉપર જે આ કહેવામાં આવ્યું છે કે રત્નત્રય કર્મનો બંધ કરનાર નથી એ કેવી રીતે? તેનો ખુલાસો કરે છે:-

સતિ સમ્યક્ત્વચરિત્રે તીર્થકરાહારબન્ધકૌ ભવતઃ ।

યોગકષાયૌ નાસતિ તત્પુનરસ્મિન્નુદાસીનમ્ ॥ ૨૧૮ ॥

અન્યવાર્થ:- [યસ્મિન્] જેમાં [સમ્યક્ત્વચરિત્રે સતિ] સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર હોવા છતાં [તીર્થકરાહારબન્ધકૌ] તીર્થકર અને આહારક પ્રકૃતિનો બંધ કરનાર [યોગકષાયૌ] યોગ અને કષાય [ભવતઃ] થાય છે [પુનઃ] અને [અસતિઃ ન] નહોતા, થતા નથી અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર વિના બંધના કર્તા યોગ અને કષાય થતા નથી [તત્] તે સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર [અસ્મિન્] આ બંધમાં [ઉદાસીનમ્] ઉદાસીન છે.

ટીકા:- ‘સમ્યક્ત્વ ચરિત્રે સતિ યોગકષાયૌ તીર્થકરાહાર બંધકૌ ભવતઃ તસ્માત્ તત્પુનઃ અસ્મિન્ ઉદાસીનમ્.’ અર્થ:-સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્ર હોય ત્યારે જ યોગ અને કષાય તીર્થકર તથા આહારકનો બંધ કરનાર થાય છે, તેથી રત્નત્રય તો પ્રકૃતિઓનો બંધ કરવામાં ઉદાસીન છે.

ભાવાર્થ:- જ્યારે આત્મામાં સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્રગુણ પ્રગટ હોતા નથી ત્યારે પણ આત્માની સાથે કર્મોનો બંધ થાય છે અને જ્યારે એકદેશ સમ્યક્ચારિત્ર પ્રગટ થાય ત્યારે પણ આત્માની સાથે કર્મનો બંધ થાય છે, તેથી જણાય છે કે કર્મોનો બંધ કરવામાં કારણ યોગ-કષાયોનું થવું અને કર્મોના અબંધમાં કારણ યોગ-કષાયોનું ન થવું જ છે. ૨૧૮.

શંકા:- જો આમ છે તો સમ્યક્ત્વને દેવાયુના બંધનું કારણ કેમ કહ્યું છે ?

નનુ કથમેવં સિદ્ધ્યતિ દેવાયુઃપ્રભૃતિસત્પ્રકૃતિબન્ધઃ ।

સકલજનસુપ્રસિદ્ધો રત્નત્રયધારિણાં મુનિવરાણામ્ ॥ ૨૧૯ ॥

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૭૭

અન્યયાર્થ:- [નનુ] શંકા-કોઈ પુરુષ શંકા કરે છે કે [રત્નત્રયધારિણાં] રત્નત્રયના ધારક [મુનિવરાણાં] શ્રેષ્ઠ મુનિઓને [સકલજનસુપ્રસિદ્ધઃ] સર્વજનોમાં સારી રીતે પ્રસિદ્ધ [દેવાયુઃ પ્રભૃતિસત્પ્રકૃતિબન્ધઃ] દેવાયુ આદિ ઉત્તમ પ્રકૃતિઓનો બંધ [એવં] પૂર્વોક્ત પ્રકારે [કથમ્] કેવી રીતે [સિદ્ધચતિ] સિદ્ધ થશે ?

ટીકા:- ‘નનુ રત્નત્રયધારિણાં મુનિવરાણાં સકલજનસુપ્રસિદ્ધઃ દેવાયુઃ પ્રભૃતિસત્પ્રકૃતિબન્ધઃ એવં કથં સિદ્ધચતિ।’ અર્થઃ-અહીં કોઈ શંકા કરે કે રત્નત્રયના ધારક મુનિઓને દેવાયુ વગેરે શુભ પ્રકૃતિઓનો બંધ થાય છે એવું જે શાસ્ત્રોમાં કથન છે તે કેવી રીતે સિદ્ધ થશે ? ૨૧૮. તેનો ઉત્તર:-

**રત્નત્રયમિહ હેતુર્નિર્વાણસ્યૈવ ભવતિ નાન્યસ્ય ।
આસ્રવતિ યત્તુ પુણ્યં શુભોપયોગોઽયમપરાધઃ ॥ ૨૨૦ ॥**

અન્યયાર્થ:- [ઇહ] આ લોકમાં [રત્નત્રયં] રત્નત્રયરૂપ ધર્મ [નિર્વાણસ્ય એવ] નિર્વાણનું જ [હેતુ] કારણ [ભવતિ] થાય છે, [અન્યસ્ય] અન્ય ગતિનું [ન] નહીં, [તુ] અને [યત્] જે રત્નત્રયમાં [પુણ્યં આસ્રવતિ] પુણ્યનો આસ્રવ થાય છે, તે [અયમ્] આ [અપરાધઃ] અપરાધ [શુભોપયોગઃ] શુભોપયોગનો છે.

ટીકા:- ‘ઇહ રત્નત્રયં નિર્વાણસ્ય એવ હેતુઃ ભવતિ અન્યસ્ય ન તુ યત્ પુણ્યં આસ્રવતિ અયં અપરાધઃ શુભોપયોગઃ।’ અર્થઃ-આ લોકમાં રત્નત્રય મોક્ષનું જ કારણ છે, બીજી ગતિનું કારણ નથી. વળી રત્નત્રયના સદ્ભાવમાં જે શુભ પ્રકૃતિઓનો આસ્રવ થાય છે તે બધો શુભકષાય અને શુભયોગથી જ થાય છે, અર્થાત્ તે શુભોપયોગનો જ અપરાધ છે પણ રત્નત્રયનો નથી. ભિન્ન ભિન્ન કારણોથી ભિન્ન ભિન્ન કાર્ય થાય છે તોપણ વ્યવહારથી એકબીજાનું પણ કાર્ય કહી દેવામાં આવે છે. ૨૨૦.

**એકસ્મિન્ સમવાયાદત્યન્તવિરુદ્ધકાર્યયોરપિ હિ ।
ઇહ દહતિ ઘૃતમિતિ યથા વ્યવહારસ્તાદ્દશોઽપિ રૂઢિમિતઃ ॥
૨૨૧ ॥**

અન્યયાર્થ:- [હિ] નિશ્ચયથી [એકસ્મિન્] એક વસ્તુમાં [અત્યંતવિરુદ્ધકાર્યયોઃ] અત્યંત વિરોધી બે કાર્યોના [અપિ] પણ [સમવાયાત્] મેળથી [તાદૃશઃ અપિ] તેવો જે [વ્યવહારઃ] વ્યવહાર [રૂઢિમ્] રૂઢિને [ઇતઃ] પ્રાપ્ત છે, [યથા] જેમ [ઇહ] આ લોકમાં ‘‘ [ઘૃતમ્] ઘી [દહતિ] બાળે છે ’’- [ઇતિ] એ પ્રકારની કહેવત છે.

૧૭૮]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

ટીકા:- ‘હિ એકસ્મિન્ અત્યંતવિરુદ્ધકાર્યયોઃ અપિ સમવાયાત્ યથા ઘૃતં દહતિ ઇતિ વ્યવહારઃ અપિ તાદૃશઃ વ્યવહારઃ રૂઢિં ઇતઃ.’ **અર્થ:-**નિશ્ચયથી એક અધિકરણમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ બે કાર્યોનો બંધ થવાથી ‘જેમ ઘી બાળે છે’ એવો એકનો બીજામાં વ્યવહાર થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે અહીં પણ વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે કે સમ્યક્ત્વથી શુભ પ્રકૃતિઓનો બંધ થાય છે.

ભાવાર્થ:- જોકે ઘી બાળતું નથી તોપણ અગ્નિના સંબંધથી જ્યારે ઘી ગરમ થઈ જાય છે ત્યારે એવું જાણવામાં આવે છે કે ઘી બાળે છે. તેવી જ રીતે સમ્યક્ત્વનું કામ કર્મબંધ કરવાનું નથી તોપણ જ્યારે આત્મામાં સમ્યક્ત્વ અને રાગભાવ બન્ને મળી જાય છે ત્યારે એમ જ કહેવામાં આવે છે કે સમ્યક્ત્વથી કર્મનો બંધ થાય છે. તેથી જ લોકમાં વ્યવહાર પણ એવો થાય છે કે સમ્યક્ત્વથી શુભકર્મોનો બંધ થાય છે, રત્નત્રયથી મોક્ષનો લાભ થાય છે. ૨૨૧.

સમ્યક્ત્વબોધચારિત્રલક્ષણો મોક્ષમાર્ગ ઇત્યેષઃ ।

મુખ્યોપચારરૂપઃ પ્રાપયતિ પરં પદં પુરુષમ્ ॥ ૨૨૨ ॥

અન્વયાર્થ:- [ઇતિ] આ રીતે [એષઃ] આ પૂર્વકથિત [મુખ્યોપચારરૂપઃ] નિશ્ચય અને વ્યવહારરૂપ [સમ્યક્ત્વબોધચારિત્રલક્ષણઃ] સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર લક્ષણવાળો [મોક્ષમાર્ગઃ] મોક્ષનો માર્ગ [પુરુષમ્] આત્માને [પરં પદં] પરમાત્માનું પદ [પ્રાપયતિ] પ્રાપ્ત કરાવે છે.

ટીકા:- ‘સમ્યક્ત્વબોધચારિત્રલક્ષણઃ ઇતિઃ એષઃ મોક્ષમાર્ગઃ મુખ્યોપચારરૂપઃ પુરુષં પરં પદં પ્રાપયતિ.’ અર્થઃ-સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણ સ્વરૂપ જ મોક્ષમાર્ગ છે. એ મોક્ષમાર્ગ નિશ્ચય-વ્યવહાર એમ બે પ્રકારનો જ આત્માને મોક્ષ પહોંચાડે છે.

ભાવાર્થ:- નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગનો સાધક છે તથા વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ પરંપરાએ મોક્ષમાર્ગનો સાધક છે અર્થાત્ વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગનું કારણ છે. ૨૨૨.

નિત્યમપિ નિરુપલેપઃ સ્વરૂપસમવસ્થિતો નિરુપઘાતઃ ।

ગગનમિવ પરમપુરુષઃ પરમપદે સ્ફુરતિ વિશદતમઃ ॥ ૨૨૩ ॥

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૭૯

અન્યયાર્થ:- [નિત્યમપિ] હંમેશાં [નિરુપલેપઃ] કર્મરૂપી રજના લેપ રહિત [સ્વરૂપસમવસ્થિતઃ] પોતાના અનંતદર્શન-જ્ઞાન સ્વરૂપમાં સારી રીતે ઠરેલો [નિરુપઘાતઃ] ઉપઘાત રહિત અને [વિશદતમઃ] અત્યંત નિર્મળ [પરમપુરુષઃ] પરમાત્મા [ગગનમ્ ઇવ] આકાશની જેમ [પરમપદે] લોકશિખરસ્થિત મોક્ષસ્થાનમાં [સ્ફુરતિ] પ્રકાશમાન થાય છે.

ટીકા:- ‘ નિત્યમ્ અપિ નિરુપલેપઃ સ્વરૂપસમવસ્થિતઃ નિરુપઘાતઃ વિશદતમઃ પરમપુરુષઃ ગગનમ્ ઇવ પરમપદે સ્ફુરતિ.’ **અર્થ:-**સદાકાળ કર્મમળ રહિત, પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત, કોઈના પણ ઘાતરહિત, અત્યંત નિર્મળ એવા જે પરમાત્મા સિદ્ધ ભગવાન છે તે મોક્ષમાં આકાશ સમાન દૈદીપ્યમાન રહે છે.

ભાવાર્થ:- પુરુષ નામ જીવનું છે અને પરમ પુરુષ નામ પરમાત્મા સિદ્ધ ભગવાનનું છે. જીવ તો નર-નારકાદિ ચારે ગતિઓમાં પોતાના આયુષ્ય પ્રમાણે થોડા કાળ સુધી જ રહે છે અને સિદ્ધભગવાન મોક્ષમાં સદા અનંતકાળ સુધી રહે છે. સંસારી જીવ કર્મરૂપી મેલથી મલિન છે, સિદ્ધ ભગવાન કર્મમળથી રહિત છે. સંસારી જીવ પુણ્ય-પાપરૂપી લેપથી લિપ્ત છે, સિદ્ધ ભગવાન આકાશ સમાન નિર્લેપ છે. સંસારી જીવ વિભાવ પરિણતિના યોગથી સદા દેહાદિરૂપે થઈ રહ્યો છે, સિદ્ધ ભગવાન સદા નિજસ્વરૂપમાં જ વિરાજમાન રહે છે. સંસારના જીવ બીજા જીવોનો ઘાત કરે છે અને બીજાઓ દ્વારા હણાય છે પણ સિદ્ધ ભગવાન કોઈ જીવને હણતા નથી કે કોઈ જીવો વડે હણાતા નથી. આવા સિદ્ધ ભગવાન અખંડ, અવિનાશી, નિર્મળ, પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત સદાકાળ મોક્ષમાં જ બિરાજમાન રહે છે. ૨૨૩.

પરમાત્માનું સ્વરૂપ

**કૃતકૃત્યઃ પરમપદે પરમાત્મા સકલવિષયવિષયાત્મા ।
પરમાનન્દનિમગ્નો જ્ઞાનમયો નન્દતિ સદૈવ ॥ ૨૨૪ ॥**

અન્યયાર્થ:- [કૃતકૃત્યઃ] કૃતકૃત્ય [સકલવિષયવિષયાત્મા] સમસ્ત પદાર્થો જેમના વિષય છે એવા અર્થાત્ સર્વ પદાર્થોના જ્ઞાતા [પરમાનન્દનિમગ્નઃ] વિષયાનન્દથી રહિત જ્ઞાનાનંદમાં અતિશય મગ્ન [જ્ઞાનમયઃ] જ્ઞાનમય જ્યોતિરૂપ [પરમાત્મા] મુક્તાત્મા [પરમપદે] સૌથી ઉપર મોક્ષપદમાં [સદૈવ] નિરંતર જ [નન્દતિ] આનંદરૂપે સ્થિત છે.

ટીકા:- ‘ પરમાત્મા કૃતકૃત્યઃ સકલવિષયવિષયાત્મા (વિરતાત્મા) વા પરમાનન્દ

૧૮૦]

[પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

નિમગ્નઃ જ્ઞાનમયઃ પરમપદે સદૈવ નન્દતિ।' **અર્થઃ**-સિદ્ધ ભગવાનને કાંઈ કામ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી, સકલ પદાર્થોને પોતાના જ્ઞાનમાં વિષય કરનાર અથવા સકળ પદાર્થોથી વિરક્ત, પરમ સુખમાં નિમગ્ન અને કેવળજ્ઞાનસહિત મોક્ષમાં નિરંતર આનંદ કરે છે.

ભાવાર્થઃ- સંસારના જીવોને અનેક કાર્ય કરવાની અભિલાષા છે તેથી કૃતકૃત્ય નથી, સિદ્ધ ભગવાનને કાંઈ કામ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી તેથી કૃતકૃત્ય છે. જગતના જીવ મોક્ષથી વિમુખ છે અને સિદ્ધ ભગવાન મોક્ષમાં બિરાજમાન છે. સંસારના જીવો વિષય વિકાર સહિત છે, સિદ્ધ ભગવાન વિષય વિકાર રહિત છે. સંસારના જીવ અનેક શરીરો ધારણ કરીને દુઃખી થઈ રહ્યા છે, સિદ્ધ ભગવાન મન, વચન, ક્રયાથી રહિત છે. ઇત્યાદિ અનંત ગુણો સહિત સિદ્ધ ભગવાન છે. ૨૨૪.

જૈન નીતિ અથવા નય-વિવક્ષા

એકેનાકર્ષન્તી શ્લથયન્તી વસ્તુતત્ત્વમિતરેણ ।

અન્તેન જયતિ જૈની નીતિર્મન્યાનનેત્રમિવ ગોપી ॥ ૨૨૫ ॥

અન્વયાર્થઃ- [મન્યાનનેત્રમ્] ૨૧૪-વલોણાને ખેંચનાર [ગોપી ઇવ] ગોવાલણની જેમ [જૈની નીતિઃ] જિનેન્દ્રદેવની સ્યાદ્વાદનીતિ અથવા નિશ્ચય-વ્યવહારરૂપ નીતિ [વસ્તુતત્ત્વમ્] વસ્તુના સ્વરૂપને [એકેન] એક સમ્યગ્દર્શનથી [આકર્ષન્તી] પોતા તરફ ખેંચે છે, [ઇતરેણ] બીજાથી અર્થાત્ સમ્યજ્ઞાનથી [શ્લથયન્તી] શિથિલ કરે છે અને [અન્તેન] અન્તિમ અર્થાત્ સમ્યકચારિત્રથી સિદ્ધરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાથી [જયતિ] સર્વની ઉપર વર્તે છે. (અથવા બીજો અન્વયાર્થ)

અન્વયાર્થઃ- [મન્યાનેત્રમ્] ૨૧૪ને ખેંચનાર [ગોપી ઇવ] ગોવાલણની જેમ જે [વસ્તુતત્ત્વમ્] વસ્તુના સ્વરૂપની [એકેન અન્તેન] એક અંતથી અર્થાત્ દ્રવ્યાર્થિકનયથી [આકર્ષન્તી] આકર્ષણ કરે છે-ખેંચે છે, અને વળી [ઇતરેણ] બીજા પર્યાયાર્થિકનયથી [શ્લથયન્તી] શિથિલ કરે છે, તે [જૈનીનીતિઃ] જૈનમતની ન્યાયપદ્ધતિ [જયતિ] જયવંતી છે.

ટીકાઃ- મન્યાનનેત્રમ્ ગોપી ઇવ જૈની નીતિઃ વસ્તુતત્ત્વમ્ એકેન આકર્ષન્તી ઇતરેણ શ્લથયન્તી અન્તેન જયતિ। **અર્થઃ**-વલોણામાં ૨૧૪ ખેંચનાર ગોવાલણની જેમ જિનેન્દ્ર ભગવાનની જે નીતિ અર્થાત્ વિવક્ષા છે તે વસ્તુરૂપને એક નય-વિવક્ષાથી ખેંચતી, બીજી નય-વિવક્ષાથી ઢીલી મૂકતી અંતે અર્થાત્ બન્ને વિવક્ષાઓથી જયવંત રહે.

પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય]

[૧૮૧

ભાવાર્થ:- ભગવાનની વાણી સ્યાદ્વાદરૂપ અનેકાન્તાત્મક છે. વસ્તુનું સ્વરૂપ પ્રધાન તથા ગૌણનયની વિવક્ષાથી કરવામાં આવે છે. જેમ કે જીવદ્રવ્ય નિત્ય પણ છે અને અનિત્ય પણ છે. દ્રવ્યાર્થિકનયની વિવક્ષાથી નિત્ય છે અને પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે, એ જ નય-વિવક્ષા છે. ૨૨૫.

[નોંધ:- આ શ્લોકમાં એમ બતાવ્યું છે કે શાસ્ત્રમાં કોઈ ઠેકાણે નિશ્ચયનયની મુખ્યતાથી કથન છે અને કોઈ ઠેકાણે વ્યવહારનયની મુખ્યતાથી કથન છે, પણ તેનો અર્થ એમ નથી કે સાચો ધર્મ કોઈ વખતે વ્યવહારનય (અભૂતાર્થનય)ના આશ્રયથી થાય અને કોઈવાર નિશ્ચયનય (ભૂતાર્થનય)ના આશ્રયથી થાય છે; ધર્મ તો સદાય નિશ્ચયનય અર્થાત્ ભૂતાર્થનયના વિષયના આશ્રયથી જ થાય છે. મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ બે પ્રકારે થાય છે પણ મોક્ષમાર્ગ બે નથી. સરાગતાથી પણ મોક્ષમાર્ગ તથા વીતરાગતાથી પણ મોક્ષમાર્ગ-એમ પરસ્પર વિરુદ્ધતાથી તથા સંશયરૂપ મોક્ષમાર્ગ નથી.]

ગ્રંથ પૂર્ણ કરતાં આચાર્ય મહારાજ પોતાની લઘુતા બતાવે છે:-

वर्णैः कृतानि चित्रैः पदानि तु पदैः कृतानि वाक्यानि ।

वाक्यैः कृतं पवित्रं शास्त्रमिदं न पुनरस्माभिः ॥ २२६ ॥

અન્વયાર્થ:- [ચિત્રેઃ] અનેક પ્રકારના [વર્ણેઃ] અક્ષરો વડે [કૃતાનિ] રચાયેલા [પદાનિ] પદ, [પદૈઃ] પદોથી [કૃતાનિ] બનાવેલા [વાક્યાનિ] વાક્યો છે, [તુ] અને [વાક્યૈઃ] તે વાક્યોથી [પુનઃ] પછી [ઇદં] આ [પવિત્રં] પવિત્ર-પૂજ્ય [શાસ્ત્રમ્] શાસ્ત્ર [કૃતં] બનાવવામાં આવ્યું છે, [અસ્માભિઃ] અમારાથી [ન 'કિમપિ કૃતમ્'] કાંઈ પણ કરાયું નથી.

ટીકા:- ચિત્રેઃ વર્ણેઃ પદાનિ કૃતાનિ તુ પદૈઃ વાક્યાનિ કૃતાનિ વાક્યૈઃ પવિત્રં શાસ્ત્રં કૃતં પુનઃ અસ્માભિઃ ના **અર્થ:-**સ્વામી અમૃતચન્દ્ર મહારાજ ગ્રંથ પૂર્ણ કરતાં પોતાની લઘુતા બતાવે છે અને કહે છે કે આ ગ્રંથ મેં બનાવ્યો નથી. તો પછી કોણે બનાવ્યો છે?-તો કહે છે કે અનેક પ્રકારના સ્વર, વ્યંજન, વર્ણ અનાદિ કાળના છે, તે વર્ણોથી પદ અનાદિનાં છે, તથા પદોથી વાક્ય બને છે અને તે વાક્યોએ આ પવિત્ર શાસ્ત્ર બનાવ્યું છે, અમે કાંઈ પણ બનાવ્યું નથી.

(દોહા)

અમૃતચન્દ્ર મુનીન્દ્રકૃત ગ્રંથ શ્રાવકાચાર,
અધ્યાતમરૂપી મહા આર્યા છન્દ જી સાર;
પુરુષારથકી સિદ્ધિકો જામેં પરમ ઉપાય,
જાહિ સુનત ભવભ્રમ મિટૈ આતમ તત્ત્વ લખાય.
ભાષા ટીકા તા ઉપર કીની ટોડરમલ્લ,
મુનિવરકૃત બાકી રહી તાકે માંહિ અચલ;
યે તો પરભવકું ગયે જયપુર નગર મંઝાર,
સબ સાધર્મી તબ કિયો મનમેં યહૈ વિચાર.
ગ્રન્થ મહા ઉપદેશમય પરમ ધામકો મૂલ,
ટીકા પૂરણ હોય તો મિટે જીવકી ભૂલ;
સાધર્મિનમેં મુખ્ય હૈ રતનચન્દ્ર દીવાન,
પૃથ્વીસિંહ નરેશકો શ્રદ્ધાવાન સુજાન.
તિનકે અતિરુચિ ધર્મસોં સાધર્મિન સોં પ્રીતિ,
દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુકી સદા ઉરમેં મહા પ્રતીત;
આનન્દ સુત તિનકો સખા નામ જી દૌલતરામ,
ભૃત્ય ભૂપકો કુલ વણિક જાકો બસવે ધામ.
કુછ ઇક ગુરુ પરતાપસેં કીનોંઈ ગ્રન્થ અભ્યાસ,
લગન લગી જિનધર્મસોં જિન દાસન કો દાસ;
તાસું રતન દીવાનને કહી પ્રીતિ ધર એહ,
કરિયે ટીકા પૂરણા ઉર ધર ધર્મ સનેહ.
તબ ટીકા પૂરણ કરી ભાષારૂપ નિધાન,
કુશલ હોય ચહું સંઘકો લહે જીવ નિજ જ્ઞાન;
સુખી હોય રાજા પ્રજા હોય ધર્મકી વૃદ્ધિ,
મિટૈ દોષ દુઃખ જગતકે પાવેં ભવિજન સિદ્ધિ.
અઠારહસૈ ઊપરે સંવત સત્તાઈસ,
માસ માર્ગશિર ઋતુ શિશિર સુદિ દોયજ
રજનીશ.

परिशिष्ट-१

पुरुषार्थसिद्धि-उपायना श्लोकोनी वर्षानुक्रमशिका

अ	श्लोक पृष्ठ		श्लोक पृष्ठ
अक्रमकथनेन यतः	१९-२३	आत्मा प्रभावनीयो	३०-३३
अतिचाराः सम्यक्त्वे	१८१-१४०	आत्मां वा पक्कां वा	६८-६३
अतिसंक्षेपाद् द्विविधः	११५-११	आमास्वपि पक्कास्वपि	६७-६३
अत्यन्तनिशितधारं	५९-५९	आहारो हि सचित्तः	१९३-१४७
अथ निश्चित्तसचित्तौ	११७-१२		
अनवेक्षिताप्रमार्जित	१९२-१४७	इति यः परिमितिभोगैः	१६६-१२५
अधुवमशरणमेकत्व	२०५-१५९	इति यो व्रतरक्षार्थं	१८०-१४०
अनवरतमहिंसायां	२९-३५	इति यः षोडशायामान्	१५७-११८
अनुसरतां पदमेतत्	१६-२१	इतिरत्नत्रयमेतत्	२०९-१६७
अबुधस्य बोधनार्थं	६-९	इति नियमितदिग्भागे	१३८-१०६
अप्रादुर्भावः खलु	४४-४८	इति विरतो बहुदेशात्	१४०-१०७
अभिमानभयजुगुप्सा	६४-६२	इति विविधभङ्गगहने	५८-५८
अमृतत्वहेतुभूतं	७८-६९	इत्थमशेषितहिंसः	१६०-१२०
अरतिकरं भीतिकरं	९८-८१	इत्यत्र त्रितयात्मनि	१३५-१०४
अर्कालोकेन विना	१३३-१०३	इत्येतानतिचारापरानपि	१९६-१५०
अर्था नाम य एते प्राणा	१०३-८४	इदमावश्यकषट्कं	२०१-१५५
अवबुध्य हिंस्यहिंसक	६०-५९	इत्याश्रितसम्यक्त्वैः	३१-३७
अनशनमवमौदर्यं	१९८-१५१	इयमेकैव समर्था	१७५-१३३
अवितीर्णस्य ग्रहणं	१०२-८३	इह जन्मनि विभवादीन्य	२४-३१
अविधायापि हि हिंसा	५१-५४		
अविरुद्धा अपि भोगा	१६४-१२४	उक्तेन ततो विधिना	१५६-११७
अष्टावनिष्टदुस्तर	७४-६७	उपलब्धिसुगतिसाधन	८७-७५
असदपि हि वस्तुरूपं	९३-७८	उभयपरिग्रहवर्जन	११८-९२
असमग्रं भावयतो	२११-१६९		
असमर्था ये कर्तुं	१०६-८६	ऊर्ध्वमधस्तात्तिर्यग्	१८८-१४५
असिधेनुहुताशन	१४४-१०९		
अस्ति पुरुषश्चिदात्मा	९-१३	एकमपि प्रजिघांसुर्निहन्त्य	१६२-१२१
आ		एकस्मिन् समवायाद्	२२१-१७७
आत्मपरिणामहिंसन	४२-४७	एकस्य सैव तीव्रं	५३-५५

	श्लोक पृष्ठ		श्लोक पृष्ठ
एकस्याल्पा हिंसा	५२-५५	जीवकृतं परिणामं	१२-१७
एकेनाकर्षन्ती श्लथयन्ती	२२५-१८०	जीवाजीवादीनां	२२-२६
एकः करोति हिंसा	५५-५७	जीवितमरणाशंसे	१६५-१४९
एवं न विशेषः स्यादुन्दु	१२०-९४	त	
एवमतिव्याप्तिः स्यात्	११४-९०	तज्जयति परं ज्योतिः	१-२
एवमयं कर्मकृतैभावै	१४-१९	तत्त्वार्थाश्रद्धाने निर्युक्तं	१२४-९६
एवं विधमपरमपि ज्ञात्वा	१४७-१११	तत्रादौ सम्यक्त्वं	२१-२५
एवं सम्यग्दर्शनबोध	२०-२५	तत्रापि च परिमाणं	१३९-१०६
ऐ		द	
ऐहिकफलानपेक्षा	१६९-१२७	दर्शनमात्मविनिश्चिति	२१६-१७४
क		द्वाविंशतिरप्येतै	२०८-१६३
कर्तव्योऽध्यवसायः	३५-४१	दृष्टापरं पुरस्तादशनाय	८९-७६
कन्दर्पः कौत्कृच्यं	१९०-१४६	ध	
कस्यापि दिशति हिंसा	५६-५७	धनलवपिपासितानां	८८-७६
कामक्रोधमदादिषु	२८-३४	धर्मध्यानासक्तो वासर	१५४-११६
कारणकार्यविधानं	३४-४०	धर्ममहिसारूपं	७६-६८
किंवा बहुप्रलपितैरिति	१३४-१०३	धर्मः सेव्यः क्षान्ति	२०४-१५८
को नाम विशति मोहं	९०-७७	धर्मोऽभिवधर्मनीयः	२७-३३
कृच्छेण सुखावाप्तिर्भवन्ति	८६-७४	धर्मो हि देवताभ्यः	८०-७९
कृतकारितानुमननै	७५-६७	न	
कृतकृत्यः परमपदे	२२४-१७९	नवनीतं च त्याज्यं	१६३-१२३
कृत्मात्मार्यं मुनये	१७४-१३२	ननु कथमेवं सिद्धयति	२१९-१७६
ग		न विना प्राणविघातान्	६५-६२
गर्हितमवद्यसंयुत	९५-८०	न हि सम्यग्व्यपदेशं	३८-४४
गृहमागताय गुणिने	१७३-१३१	नातिव्याप्तिश्च तयोः	१०५-८५
ग्रन्थार्थोभयपूर्ण	३६-४२	निजशक्त्या शेषाणां	१२६-९८
च		नित्यमपि निरुपलेपः	२२३-१७८
चारित्रान्तर्भावात् तपोपि	१९७-१५१	निरतः कात्स्न्यनिवृत्तौ	४१-४६
चारित्रं भवति यतः	३९-४५	निर्बाध संसिध्येत्	१२२-९५
छ		निश्चयमबुध्यमानो	५०-५३
छेदनताडन बन्धा	१८३-१४१	निश्चयमिह भूतार्थ	५-७
छेदनभेदमारणकर्षण	९७-८९	नीयन्तेऽत्र कषाया	१७९-१३९
ज		नैवं वासरभुक्तेर्भवति	१३२-१०२
जिनपुङ्गवप्रवचने	२००-१५४		

	श्लोक पृष्ठ		श्लोक पृष्ठ
प		मरणान्तेऽवश्यमहं	१७६-१३३
परदातृव्यपदेशः	१९४-१४८	मरणेऽवश्यं भाविनि	१७७-१३४
परमागमस्य जीवं	२-४	माणवक एव सिंहो	७-१०
परिणममानस्य चित्तं	१३-१८	माधुर्यप्रीतिः किल दुग्धे	१२३-१६
परिणममानो नित्यं	१०-१५	मिथ्यात्ववेदरागात्	११६-१९
परिधय इव नगराणि	१३६-१०५	मिथ्योपदेशदानं	१८४-१४२
पात्रं त्रिभेदयुक्तं संयोगो	१७९-१२९	मुख्योपचारविवरण	४-६
पापक्षिंजयपराजय	१४१-१०८	मुक्तसमस्तारम्भः	१५२-१५४
पुनरपि पूर्वकृतायां	१६५-१२५	मूर्च्छालक्षणकरणात्	११२-८९
पूज्यनिमित्तं घाते	८१-७२	य	
पैशून्यहासगर्भं	९६-८०	यत्खलुकषाययोगात्	३३-४८
पृथगाराधनमिष्टं	३२-३७	यदपि किल भवति मांसं	६६-६३
प्रविधाय सुप्रसिद्धैः	१३७-१०५	यदपि क्रियते किञ्चिन्	१०९-८८
प्रतिरूपव्यवहार	१८५-१४३	यदिदं प्रमादयोगाद्	९१-७७
प्रविहाय च द्वितीयान्	१२५-९७	यद्वेदरागयोगान्	१०७-८६
प्रागेव फलति हिंसा	५४-५६	यद्येवं तर्हि दिवा	१३१-१०९
प्रातः प्रोत्थाय ततः कृत्वा	१५५-११६	यद्येवं भवति तदा	११३-९०
प्रेष्यस्य संप्रयोजन	१८९-१४५	यस्मात्सकषायः सन्	४७-५९
ब		यानि तु पुनर्भवेयुः	७३-६६
बद्धोद्यमेन नित्यं	२१०-१६८	या मूर्च्छा नामेयं	१११-८९
बीहरङ्गादपि सङ्गात्	१२७-९९	युक्ताचरणस्य सतो	४५-५०
बहुशः समस्तविरतिं	१७-२२	येनांशेन चरित्रं	२१४-१७०
बहुसत्त्वघातजनिता	८२-७२	येनांशेन सुदृष्टिम्	२१२-१७०
बहुसत्त्वघातिनोऽमी	८४-७३	येनांशेन ज्ञानं	२१३-१७०
बहुदुःखासंज्ञापिताः	८५-७४	ये निजकलत्रमात्रं	११०-८८
भ		योगात्प्रदेशबन्ध	२१५-१७२
भूखननवृक्षमोहन	१४३-१०९	योनिरुदुम्बरयुग्मं	७२-६५
भोगोपभोगमूला	१६१-१२०	योऽपि न शक्यस्त्यक्तुं	१२८-९९
भोगोपभोगसाधनमात्रं	१०९-८३	यो यतिधर्ममकथयन्तु	१८-२३
भोगोपभोगहेतोः	१५८-११८	यो हि कषायाविष्टः	१७८-१३५
म		र	
मधु मद्यं नवनीतं	७१-६५	रत्नत्रयमिह हेतुर्निर्वाण	२२०-१७७
मधुशकलमपि प्रायो	६९-६४	रजनीदिनयोरन्ते	१४९-११२
मद्यं मांसं क्षौद्रं	६१-६०	रसजानां च बहूनां	६३-६९
मद्यं मोहयति मानो	६२-६१	रक्षा भवति बहूनामेक	८६-७३

	श्लोक पृष्ठ		श्लोक पृष्ठ
रागद्वेषत्यागनिखिल	१४८-११२	सम्यक्त्वबोधचारित्र	२२२-१७८
रागद्वेषासंयममद	१७०-१२८	सम्यग्गमनागमनं	२०३-१५७
रागादिवर्द्धनानां	१४५-११०	सम्यग्दण्डो वपुषः	२०२-१५६
रागाद्युदयपरत्वाद्	१३०-१०१	सम्यग्ज्ञानं कार्यं	३३-३९
रात्रौ भुञ्जानानां	१२९-१००	सर्वस्मिन्नप्यस्मिन्	९९-८९
ल		सर्वानर्थप्रथमं मथनं	१४६-११०
लोकत्रयैकनेत्रं निरूप्य	३-५	सामायिकश्रितानां	१५०-११३
लोके शास्त्राभासे	२६-३२	सामायिकसंस्कारं	१५१-११४
व		सूक्ष्मापि न खलु हिंसा	४९-५२
वचनमनःकायानां	१९१-१४६	सूक्ष्मो भगवद्धर्मो	७९-७०
वर्णैः कृतानि चित्रैः	२२६-१८१	संग्रहमुच्चस्थानं पादोदक	१६८-१२७
वस्तु सदीप स्वरूपात्	९४-७९	स्तोकैकेन्द्रियघाताद्	७७-६९
वाग्गुप्तेनस्तिनृतं न	१५९-११९	स्पर्शश्च तृणादीनाम	२०७-१६२
वास्तुक्षेत्राद्यापदहिरण्य	१८७-१४४	स्मरतीव्राभिनिवेशो	१८६-१४३
विगलितदर्शनमोहेः	३७-४४	स्वक्षेत्रकालभावैः सदपि	९२-७८
विदावाणिज्यमषीकृषि	१४२-१०८	स्वयमेव विगलितं यो	७०-६४
विधिना दातृगुणवता	१६७-१२६	ह	
विनयो वैयावृत्यं	१९९-१५२	हरिततृणांकुरचारिणि	१२१-९४
विपरीताभिनिवेशं	१५-२१	हिंसातोऽनृतवचनात्	४०-४६
व्यवहारनिश्चयौ यः	८-११	हिंसापर्यायत्वात्	११९-९३
व्युत्थानावस्थायां	४६-५०	हिंसाफलमपरस्य तु	५७-५७
श		हिंसायाअविरमणं	४८-५१
शङ्का तथैव कांक्षा	१८२-१४१	हिंसायाः पर्यायो	१७२-१३१
श्रित्वा विविक्तवसतिं	१५३-११५	हिंसायाः स्तेयस्य च	१०४-८४
स		हिंस्यन्ते तिलनाल्यां	१०८-८७
सकलमनेकान्तात्मक	२३-३०	हेतौ प्रमत्तयोगे	१००-८२
सर्वविवत्तौत्तीर्णं यदा	११-१६	क्ष	
सति सम्यक्त्वचरित्रे	२१८-१७६	क्षुतृष्णाशीतोष्ण	२५-३२
सम्यक्त्वचारित्राभ्यां	२१७-१७५	क्षुतृष्णा हिममुष्णं	२०६-१६२